

ÇAĞDAŞ TÜRK DÜNYASI EDEBİYATLARI -I
(Bağımsız Cumhuriyetler)

Hazırlayan: Salih OKUMUŞ

İÇİNDEKİLER

1. Bölüm: Giriş	3
Türk Dünyasına genel Bir Bakış	3
2. Bölüm: Azerbaycan	11
Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı.....	13
Modern Güney Azerbaycan Edebiyatı.....	33
3. Bölüm: Türkmenistan	56
Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı.....	63
4. Bölüm: Özbekistan	89
Çağdaş Özbek Edebiyatı.....	96
5. Bölüm: Kazakistan	103
Çağdaş Kazak Edebiyatı.....	107
6. Bölüm: Kırgızistan	156
Çağdaş Kırgız Edebiyatı.....	165
7. Bölüm: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	166
Çağdaş Kıbrıs Edebiyatı.....	169

GİRİŞ: TÜRK DÜNYASININ 20. YÜZYILDAKİ SİYASİ PANORAMASI¹

20. yüzyıl, bütün Türk dünyası için çok önemli hadiselerle dolu bir devri ifade eder. Türklerin kurdukları en büyük devlet olan Osmanlı Devleti, bu yüzyılın başlarında yıkılmış, yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Kırım, Kazan, Kafkasya ve Türkistan Türkleri de bu yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sı yıkılınca, önce kendi milli devletlerini kurmuşlar, fakat çok kısa bir süre içerisinde istiklallerini kaybederek eskisinden daha şiddetli bir Rus idaresini tanımak zorunda kalmışlardır.

Bu yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti siyasi, ekonomik ve sosyal bakımlardan gelişip kuvvetlenemediği için ülke içindeki etnik çalışmalara ve Avrupalı devletlerin devamlı baskılarına artık dayanamaz hale gelmiştir. Bu şartlar altında girilen 20. yüzyılda meydana gelen ilk önemli hadise, 1908 altılında meşrutiyet idaresinin kurulmasıdır. Böylece Sultan II. Abdülhamit'in 1876'dan beri devam eden mutlak otoriteye dayalı disiplinli idaresi sona ermiş, ülke meclisten idare edilmeye başlanmıştır. Fakat bunun yanı sıra Osmanlı Devleti 1908'den itibaren, içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle yıkılışa doğru hızla sürüklenmiştir. Bu yüzden Türkiye Türkleri, İtalya'nın 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmesinden itibaren 1922 yılı sonuna kadar on bir yıl boyunca devamlı bir savaşmak zorunda kalmıştır.

Trablusgarp savaşından sonra patlak veren Balkan Savaşı (1912) ve onun ardından bütün ülkeyi yangın yerine çeviren I. Dünya Savaşı, 1918 yılı sonunda, Osmanlı Devletini tasfiye etmiştir. Balkanlar'dan Yemen'e, Kafkaslardan Kuzey Afrika'ya uzanan devletin yıkılışının ardından, son vatan parçası Anadolu'nun da yarından fazlası İstanbul, Bursa, İzmir gibi önemli şehirleriyle birlikte işgal edilmiştir. Ordu dağıtılmıştır. Son derece fakir ve yorgun düşen millet, işgal edilen bölgelerde Yunan ve Ermeni mezalimine uğramıştır. Yunanlılar ve Ermeniler tarafından köyler, şehirler yakılmış, Türk nüfusunu tamamen yok etmek için insanlık tarihinin bir benzerinin daha kaydetmediği toplu cinayetler işlenmiştir.

1911 yılından beri âdeta bütün dünyanın hücumuna uğrayarak İtalyan, Yuna, Sırp, Bulgar, İngiliz, Fransız, Rus, Ermeni, Arap, Avusturyalı, Yeni Zelandalı ve Hintlilerle savaşmak zorunda kalan Türkiye Türkleri, 1919 yılında bugünkü vatanını kurtarmak ve istiklalini korumak üzere son bir gayretle ölüm kalım mücadelesine girişir. Türklerin ateş ve ölüm karşısında azimle, sebatla, heyecanla verdiği bu milli mücadele imtihanı, Mustafa Kemal Paşanın önderliğinde, 1922 yılında zaferle sonuçlanır.

Türklerle Türkiye'nin kadınıyla erkeğiyle, fakiriyle zenginiyle, Âlimiyle cahiliyle, doğulusuyla batılısıyla, yediden yetmiş omuz omuza çarpışarak, kan terleyerek son kurşununu ve son kurşununu harcayarak, can vererek, Avrupalı devletlerin vurmak istedikleri esaret zincirini parçalaması, dünya tarihinin şahit olduğu bedeli en ağır bir istiklal mücadelesidir. Önce kendi eseri olan Osmanlı Devletini kurtarmak ve ardından istiklalini korumak uğrunda ne kadar asker ve sivilin

¹ Dr. Şuayip Karakaş

can verdiğini kimse bilmez. Bilinen bir şey varsa, o da her aileden en az bir kişinin bu yolda şehit veya gazi olduğudur. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti, hesapsız ve emsalsiz şehit ve gazilerin hayatlarını feda ederek bütün dünyaya rağmen kurdukları mukaddes bir ocaktır. Şartlar ne kadar kötü olursa olsun, bir milletin asla teslim olmayacağını bütün dünyaya ispat eden bir mucize istiklal mücadelesi, Asya'da ve Afrika'daki esir milletler için de bir örnek olmuştur.

Zaferden sonra Türkiye'de, 1923 yılında cumhuriyet idaresi kurulur. On bir yıl aralıksız devam eden savaş felaketinin yol açtığı yaraları sarmak üzere hızlı bir kalkınma hamlesi başlatır. Avrupalı devletler örnek alınarak resmi kurumlar gözden geçirilir, devlet adeta yeniden kurulur. Ülke imar edilmeye başlanır. Ekonomik gelişmeye, sanayileşmeye önem verilir. Her seviyede yeni okullar açılır. Sosyal hayatta modern yaşayış tarzını hedef alan değişiklikler yapılır. Böylece medeniyet yolunda Avrupa ile Türkiye arasında meydana gelen fark giderilmeye çalışılır.

Osmanlı devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren çok önemli miktarda toprak ve nüfus kaybına uğramıştır. Her geri çekilmeyle birlikte milletin önemli bir parçası da başka devletlerin idaresi altına girmiştir. 1918 yılına kadar devam eden bu süreç içerisinde, devletin merkezine doğru büyük kabileler halinde göler olmuş; fakat Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkanlar'da her şeye rağmen yurtlarını terk etmeyen bir Türk nüfusu kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan ve sayıları milyonları bulan ve önemli Türk nüfusu, bugün Irak, Suriye, Eski Yugoslavya, Bulgaristan ve Yunanistan'da her türlü siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik haklardan mahrum olarak yaşamaktadır. Bugün yine aynı ülkelerde mühim bir kısmı imha edilen Türk nüfusuyla birlikte Türk mimarî eserleri de tamamen yok edilmeye çalışılmaktadır.

Rusya hakimiyeti altında yaşayan Türklerin 20. yüzyıldaki macerası, karışık ve kanlı hadiselerle doludur. Bu Türklerin hepsi, Rusya'da cereyan eden olayların tesiriyle hemen hemen aynı kaderi paylaşmışlardır. 19.yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe hızlanan işçi grevleri ve ihtilalci grupların faaliyetleri, 20.y.y. başlarında çarlık rejimini tehdit eder boyutlara ulaşmış, 1905 yılında Japonya karşısında alınan ağır malubiyetten sonra Rusya'da 1905 yılında meşrutiyet ilan edilmiştir. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından Türklerde siyasi bir örgütlenme içine girmişler; İsmail Gaspıralı, Kadı Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Ali Merdan Topçubaşı, Musa Cerullah Bilgi, Abdullah Apanay, Ahmed önderliğind kongreler düzenleyerek 1906 tılında Müslüman ittifakı adıyla bir de siyasi parti kurmuşlardır. Bu parti meşrutiyetle birlikte Ruslar tanınan siyasi, sosyal ve kültürel hakların Türklere de tanınması için mücadele edecek; Rusya idaresi altında yaşayan Türkler arasında siyasi, sosyal ve kültürel birliği sağlamaya çalışacak; Türkleri günün şartlarına göre eğitmek üzere her yerde yeni okulların açılması, kitap, gazete, dergi neşredilmesi kütüphaneler kurulması yolunda faaliyetler gösterecektir. Eğitim sisteminin her yerde aynı olmasına, mahallî şive ile birlikte bütün Türkleri birleştirmek üzere edebi dil olarak Türkiye Türkçe'sinin okutulup öğretilmesine dikkat edecektir. Bu kültürel faaliyetlerin yanı sıra Türklerin partisi siyasi faaliyetlerde de bulunmuş, katıldığı seçimlerde Rus parlamentosu Duma'ya birçok Türk millet vekili göndermiştir.

Müslüman ittifakının kongrelerine Kırım, Kafkasya, İdil-Yayık, Sibir, Türkistan, Kırgız-Kazak İli vb. yerlerden temsilciler katılmış, alınan kararların Türk yurtlarında uygulamak üzere hummalı bir faaliyet başlamıştır.

Yine bu dönemde Ermeniler, Rusya'nın da tahrikiyle bir Türk şehri olan Erivan'dan başlayarak Karadağ, Nahçıvan, Gence, Bakü gibi yerlerde silahsız Azerbaycan Türklerine saldırmaya başlayınca Ahmed Ağaoğlu 1905 yılında yurdunu savunmak üzere Difâi adlı siyasi bir dernek kurmuştur. Ağaoğlu, 1908 yılında Türkiye'ye göç etmek zorunda kalınca bu dernek dağılmıştır.

Bu dönemde, 1900'lü yılların başlarından itibaren Türkler tarafından milli uyanışa hizmet eden birçok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Kırım'da, 1883 yılından beri çıkarılmakta olan Tercüman'dan başka Millet ve Vatan Hâdimi Kazan'da Vakıt, Şûrâ, Kazan Muhabiri Tan Yıldızı, Azat Halk, Ülfet, Beyanû'l-hak ve Yıldız; Azerbaycan'da Hayat, İrşad, Füyûzât, Terakkî ve Molla Nasreddin; Kırgız-Kazak İlinde Kazak; Özbekistan'da Terakkî, Hurşid ve Şühret; Türkmenler arasında ise Mecmua-yı Mâverâ-yı Bahr-ı Hazar adlı gazete ve dergiler yayımlanmıştır

1905'te meşrutiyetin ilanından sonra üç yıl müddetle devam eden kısmî serbestlik döneminde Türkler, siyasi bir güç haline gelmeye çalışmışlar, eğitimde reform sayılabilecek yeni okullar açmışlar, birçok kitap, gazete ve dergi çıkarmışlar, milli aydınlanma ve şuurlanma yolunda büyük gayretler göstermişlerdir.

1907 yılından sonra Türkler arasındaki milli uyanışı bastırmak üzere Rus hükümeti tarafından sıkı tedbirler alınmıştır. Türklerin gelişmesine hizmet eden okullar, gazete ve dergiler kontrol altına alınmış, büyük bir kısmı kapatılmış; birçok Türk aydını tutuklanarak hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş, bu tutuklamalardan kurtulanlar ise Türkiye ye göç etmişlerdir. O sırada Türkiye de II. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Rus baskısı sebebiyle İstanbul'a göç etmek zorunda kalan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan gibi aydınlar, 1908'den sonra Türkiye de Türk derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurulmasında görev alarak Türkçülük akımına büyük bir hız kazandırmışlar, İstanbulu bu akımın merkezi haline getirmişlerdir.

Bu dönemde Azerbaycan' da Mehmed Emin Resulzade, daha önce Ahmed Ağaoğlu'nun Difâi deneğinde görev alan kadro ile birlikte 1911 yılında Müsavât partisini kurar. Parti, Azerbaycan'ı Rus idaresinden kurtarmak ve İstanbul'un himayesinde Türk birliği fikrini gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Müsavat Partisi kısa zaman içinde hızla gelişmiş, 1919 yılında, "Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez." sloganıyla Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasında en önemli rolü oynamıştır. Birinci Dünya Harbinde Rus orduları büyük kayıplar verince Çar hükümeti, 1916 yılında bir kararname yayımlayarak Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerinden yaklaşık 500.000 kişiyi askere alacağını ilân eder. Daha önce yüz binlerce Tatar, Başkurt, Türkmen ve Azerbaycan Türkünü cepheye süren Rusya, bu defa şiddetli bir tepkiyle karşılaşır. Rus işgalinden beri köle muamelesi görerek toprakları ellerinden alınıp sefaletle mahkûm edilen Türkler, bu asker toplama kararname karşısında haklı olarak isyan ederler. 1916 Temmuzunda başlayan isyan, kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılarak bir millî hareket hâlini alır.

Münevver Kaarî, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca gibi Türkistanlı ceditçilerin önderliğinde başlayan ve istiklâl hareketine dönüşen isyan, teşkilâtsizlik sebebiyle başarıya ulaşamamıştır, isyan sırasında 673.000 Türk hayatını kaybetmiş, 168.000 Türk Sibiryaya sürülmüş, 300.000'den fazla Kazak ve Kırgız Türkü de canlarını kurtarabilmek için Çin idaresi altındaki Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçanların yandan fazlası da açlık, hastalık ve soğuk sebebiyle dağlarda ölmüştür. Bir milyondan fazla Türkün hayatına mal olan bu isyan, Türkistan'a istiklâlini kazandırmaz, fakat Çar idaresinin de yıkılışını hazırlar.

1917 yılı Şubat ayında başlayıp Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilâli, Türklere istiklâllerini kazanmak için yeni bir fırsat vermiştir. Zira ihtilâlin liderleri Lenin ile Stalin, yayımladıkları 2 Kasım 1917 tarihli beyannamede, milletlerin kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarını kabul ve ilân etmişlerdi. Bunun üzerine Türkler, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Hîve (Harezmi) Devleti, Buhara Millî Devleti, Âdil-Ural Millî Muhtariyeti, Kırım Millî Cumhuriyeti, Başkurt Muhtar Cumhuriyeti, Alaş-Orda Kazak Millî Hükümeti ve Hokand Millî Muhtar Cumhuriyetini kurmuşlardır.

Fakat Rusya'da Bolşevik ihtilâlini yapanlar, idareye hâkim olduktan sonra verdikleri sözde durmamışlar, bu yeni kurulan millî devletleri birkaç yıl içinde birer birer yıkarak çarlık rejiminden daha sert bir politika takip etmeye başlamışlardır. Sovyet ordusunun 1918 yılı Şubat ayında Hokand Cumhuriyetini kanlı bir şekilde yıkması, yeni bir isyan hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Türkistan Türklerinin son millî ayaklanması olan bu isyan, "Basmacı Hareketi" adıyla tarihe geçmiştir. Hokand'da başlayan ve çok kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılan hareket, 1924 yılına kadar devam etmiştir. Fakat kısa bir süre Enver Paşa'nın da liderlik ötmesine rağmen bu istiklâl hareketi de teşkilâtsizlik sebebiyle 1916 isyanı gibi başarısızlığa uğramıştır. Türkiye'deki istiklâl Harbiyle aynı yıllara tesadüf eden bu millî hareket sırasında ne kadar insanın hayatını kaybettiği bugün bile bilinmemektedir.

Kızıldordu'nun Basmacılık millî hareketini bastırıp hâkimiyeti sağlamasının hemen ardından 1924 yılında Türkistan, Moskova tarafından Rus millî politikasına uygun şekilde parçalanarak Sovyetleştirilmiştir: Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bunun ardından Rusya'nın sultanı altında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuş, Sovyet ideolojisine hizmet edecek yeni bir toplum yaratmak üzere inkılâplar başlatılmıştır. Türkler arasında vatan ve millî birlik fikrini daima canlı tuttuğu için Türkistan adı yasaklanmış, yerine bir coğrafya terimi olan Orta Asya adı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin Türkiye ile olan kültür bağı koparmak için Arap kaynaklı Türk alfabesi yerine, Lâtin alfabesi kullanma mecburiyeti getirilmiş; ismail Gaspıralı'dan beri istiklâl, millî birlik ve sosyal gelişme yolunda gayretler gösteren ceditçi aydınların Türk dünyasında İstanbul Türkçesini dikkate alan ortak bir edebî dil meydana getirme çalışmalarının aksine, Bolşevik idaresinin yerleşip yaşayabilmesi için mahallî şiveleri öne çıkaran ve Türk topluluklarının isimleriyle anılan Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmençe, Azerice, Tatarca vb. yeni diller ve hepsi de Türk

ırkına mensup oldukları hâlde birbirlerine yabancılaşan yeni milletler yaratma faaliyetleri çok büyük önem kazanmıştır. 1926'dan sonra hürriyet, istiklâl, Türk birliği, millî birlik gibi fikirleri temsil eden ve bu yolda eserler veren ceditçi fikir adamları, şair ve yazarlar tutuklanarak hapsedilir. Bu arada ateizmi yayma çalışmalarına hız verilir, fikir hürriyeti tam bir baskı altına alınır.

1930'lu yıllarda Sovyet rejimini benimsemeyen milliyetçi aydınlar öldürülmeye başlanır. Bilhassa 1937-1939 yılları arasında bütün Sovyetler Birliği'nde toplu tutuklamalar, sürgünler, katliamlar yapılır. Sovyet idaresinde yaşayan Türk topluluklarında bir milyondan fazla şair, yazar, gazeteci, din adamı, fikir adamı, eğitim görmüş okur-yazar olan her sınıftan insan, üç yıl içinde halk düşmanı ilân edilerek öldürülmüştür. Öldürülen şair ve yazarların eserlerini okumak, bulundurmaya şiddetle yasak edilmiş, buna uymayanlar aynı şekilde cezalandırılmıştır. Sovyet rejimini benimsemeyen insanların yok edildiği bu dönem tarihe kızıl terör veya katağanlık (yasaklılık) yılları olarak geçmiştir.

1928 yılında Türkiye'de de Lâtin alfabesine geçilince, Türkiye Türkleri ile Rus idaresi altında yaşayan Türkler arasında yeniden alfabe birliği sağlanmıştır. Bunun üzerine Sovyet Rus idarecileri, Türk topluluklarının hem birbirleriyle, hem de Türkiye ile olan bu kültür köprüsünü bir daha yıkmak için yeniden alfabe değiştirmek lüzumunu hissetmişler, her topluluğa birbirinden farklı özellikleri bulunan Rus Kiril harfli 19 ayrı alfabe kullanma mecburiyeti getirmişlerdir.

Bütün bu ateist propagandalar, baskı ve sindirme politikaları, yasaklar, tutuklamalar, sürgünler, katliamlar, alfabe değişiklikleri gibi uygulamalar, millî direnişi tamamen kırmış Türk topluluklarının Moskova tarafından idaresini kolaylaştırmıştır.

İkinci Dünya Harbi yıllarında, Sovyetler Birliğini meydana getiren milletleri Almanya'ya karşı cepheye sevk etmek amacıyla kısa bir süre kızıl baskılara ara verilmiş, savaştan sonra sürgün ve katliam politikasına tekrar dönülmüştür. Savaştan sonra Kırım ve Ahıska Türkleri, son ferdine varıncaya kadar tamamı yurtlarından sürülmüş, her biri yabancı bir diyarda yaşamaya mecbur edilmiştir. 1924'ten 1953'e kadar devam eden Stalin döneminde, Rus haber alma teşkilâtı KGB'nin açıklamasına göre bütün Sovyetler Birliği'nde 60 milyondan fazla insan öldürülmüştür. Kurşuna dizilen, hapishanelerde ve Sibiry'a'daki çalışma kamplarında öldürülen bu insanların önemli bir kısmının Türk olduğunu unutmamak lâzımdır. Canını kurtarmak için bu Sovyet cehenneminden kaçabilen Türkler, başta Türkiye olmak üzere Japonya'dan Arjantin'e kadar dünyanın her tarafına dağılmışlardır.

1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde nispeten bir yumuşama meydana gelmiş, 1937-1939 yılları arasında yok edilen aydınlar başta olmak üzere Stalin döneminde öldürülenlerin suçsuz oldukları ilân edilerek itibarları geri verilmiştir. Ancak 1960'larm sonundan itibaren Sovyetler Birliği'nin tamamında baskı rejimi tekrar uygulamaya konulmuş, kızıl imparatorluk ekonomik bakımdan tam bir ilasa sürüklenmiştir. 1980'lerin ortalarında hayata geçirilen açıklık politikasıyla birlikte Komünist Partisi ve Sovyet idaresiyle ilgili gizli bilgiler yayımlanmaya başlayınca Sovyetler Birliği dağılma sürecine girmiştir.

Artık komünist sistem çökmüş, bütün değerler alt-üst olmuştur. Millî ve dinî değerler, hürriyetçi fikirler, imparatorluğu meydana getiren milletleri ayağa kaldırmıştır. Bu son gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni müstakil cumhuriyetlerin kurulması sonucunu meydana getirmiştir. 1991 yılında bazı Türk toplulukları, Sovyetler Birliği'nden ayrılmak isteyen diğer milletlerle aynı yolu takip ederek Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan adıyla kendi millî cumhuriyetlerini kurmuşlardır.

Doğu Türkistan'da Çin esareti altında yaşayan Türklerin 20. yüzyıldaki hayatı, Rus idaresi altındaki Türklerin hayatından pek farklı olmamıştır. Bu bölgede yaşayan Türkler, devamlı olarak Çin idaresiyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1931 yılında Türklerin elindeki toprakların müsadere edilerek Çin'den getirilen göçmenlere dağıtılması, büyük huzursuzluklara yol açar. Bunun üzerine Türkler, Hoca Niyaz Hacı'nın önderliğinde geniş çaplı bir isyan başlatırlar. İsyan, Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerine yayılır. Çin idaresi isyanların önünü alamaz. 1933 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilân edilir. Kendi idaresi altında yaşayan Batı Türkistan Türklerine örnek olmasından korkan Rusya, bu yeni gelişmeler karşısında Çin'le iş birliği içerisine girer. Bu Türk Cumhuriyeti, 1934 yılında Kızılordu ve Çin birlikleri tarafından yıkılır. Bunun ardından yüz binlerce Türkün hayatına mal olan yeni bir isyan hareketi başlar. Aralıksız olarak 1937 yılından 1944 yılına kadar devam eden bu çok çetin mücadelenin sonunda bağımsızlık tekrar kazanılır. Ali Han Töre, Osman Batur, İsa Yusuf Alptekin gibi her biri birer kahraman olan idarecilerin başında bulunduğu bu bağımsız Türk hükümeti, varlığını ancak 1951 yılına kadar sürdürebilir. Bu arada Ali Han Töre, esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolur. Kendisinden bir daha haber alınmaz. 1951 yılında Çinlilere esir düşen Osman Batur idam edilir. Komünist Çin idaresi, bütün ayaklanmaları bastırarak Doğu Türkistan'ı Çin'e bağlı bir eyalet hâline getirir. Bu olaylar sırasında yüz binlerce Türk, büyük kabileler hâlinde vatanlarından ayrılarak başka ülkelere göç etmek zorunda kalır. Doğu Türkistan'daki istiklâl mücadelesinin sembol isimlerinden biri olan İsa Yusuf Alptekin de bu göç sırasında Türkiye'ye gelip yerleşir.

İran'ın kontrolündeki Güney Azerbaycan'da yaşayan Türkler de istiklâl mücadelesinden asla vazgeçmemişler, bunun için her fırsattan yararlanmaya çalışmışlardır. Güney Azerbaycan Türkleri, önce 1906 yılında, Settar Han'ın önderliğinde bir Türk şehri olan Tebriz merkez olmak üzere istiklâl mücadelesine başlamışlar, fakat Kuzey Azerbaycan'ı da etkilemesinden korkulan bu hareket, bölge üzerindeki millî menfaatlerine zarar vereceği için Rusya, İngiltere ve İran tarafından bastırılmıştır. Daha sonra 1920 yılında, Şeyh Muhammed Hıyabanî başkanlığındaki istiklâl mücadelesi başarıya ulaşmış, Tebriz başkent olmak üzere bütün Güney Azerbaycan'ı içine alan Azadistan adlı Türk devleti kurulmuştur. Fakat bu devlette bir yıl sonra Rusya ile İran tarafından yıkılmıştır.

İran'ın ırkçı politikalarına maruz kalan Türkler, 1945 yılında yeniden harekete geçerek Güney Azerbaycan'ın tamamını içine alan İran'a bağlı Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Çok kısa ömürlü olan bu cumhuriyet, iki yıl sonra İran tarafından işgal edilmiştir. Bundan sonra İran hükümetleri, Azerbaycan Türkleri ile beraber Afşar, Kaçar, Göklen, Kaşgay gibi diğer bütün Türk

boylan üzerinde baskıcı bir politika takip etmiş; ana dili eğitimini, "Türk" ve "Türkçe" gibi milliyeti ifade eden isimleri yasaklamıştır. Ders kitaplarında, yüzyıllarca İran'ı idare eden bu boyların, aslında İran soyundan gelen bir halk oldukları anlatılarak Türkler eritmeye çalışılmıştır.

AZERBAYCAN

30 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti; Güney Kafkasya'nın doğusunda, Hazar Denizi'nin batısında 86.600 km²lik bir sahada yer almaktadır. Kuzeyde Dağıstan, Kuzeybatıda Gürcistan, güneybatıda Ermenistan, güneyde İran ile çevrilidir. Bölgenin en önemli özelliği kuzey-güney, doğu-batı istikametinde uzanan tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır.

Dünyadaki 11 iklim çeşidinden 9'una sahip olan Azerbaycan iklimi kuzeyden gelen soğuk hava kütleleri, güneyden gelen sıcak hava akımları ve hazar Denizi'nin etkisi altındadır. Genel olarak iklim kuru ve subtropikal karakterdedir. Kuzey bölgesinde kuru karasal iklim hakimdir.

Azerbaycan'ın önemli nehirleri Kura (Kür), Aras, Alazani, Samur, Terter, Kanık, Genceçay ve Beylegan nehirleridir. Hacı Kabul gölü en büyük göl olup, onu Sarısu ve Candahar izlemektedir. Tuzlu su gölleri ise Acınor ve Büyükşor gölleridir. Azerbaycan'da Mingçeçevir, Veriveri, Sarsank, Ceyranbatar, Akstafa ve Arpaçay barajları bulunmaktadır.

Başkenti Bakü olan Azerbaycan'da toplam 60 kaza ve 45 şehir bulunmaktadır. Başlıca şehirleri Sumgayıt, Guba, Ali Bayramlı, Lenkeran, Mingçeçevir, Hankendi, Naftalan, Gence ve Suşa'dır. 1995 sayımlarına göre nüfusu 7.553.000 olup genç bir nüfusa sahip olan Azerbaycan nüfusunun %53'ü kentlerde, %47'si kırsal alanda oturmaktadır. Nüfus yoğunluğu km²'ye 85.8 kişidir. Ortalama yaşam süresi 68.5 yıl olan Azerbaycan'da nüfus artış oranı %0.9'dur. Nüfusun %78.1' Azerbaycan Türkü, %7.9'u Rus, %14'ünün diğerleri teşkil etmektedir.

25 Aralık 1991 tarihinde Kiril alfabesinin yerine Lâtin alfabesini kabul eden Azerbaycan 1995 yılında Lâtin alfabesinin uygulamasına geçmiştir. Azerbaycan'da okur-yazarlık oranı %98 olup, 9 yıllık ilk -orta öğretim mecburidir. 22 adet üniversite, Akademi ve Enstitü bulunmaktadır. Kütüphane ve müze yönünden zengin bir ülkedir. Önemli bir tarım ülkesi olan Azerbaycan'ın temel tarımsal ürünleri tahıl, pamuk, tütün, üzüm, sebze ve meyvedir. Hayvancılık kırsal alanda önemli bir geçim kaynağı olmaya devam etmektedir. Ham ipek üretiminde önemli yer tutan dut ağacı yetiştirilmesi ülkede yaygındır.

800 km uzunluğundaki Hazar denizi kıyısıyla akarsularında balıkçılık ve su ürünleri önemli yer tutmaktadır. Hazar denizinde avlanan Mersin balığı yumurtası dünyaca ünlü olup, dünya havyar üretiminin %80'ini karşılamaktadır. Azerbaycan bitki örtüsü ve florası çok zengin bir ülkedir. Ormanlarının çoğunu yapraklarını döken ağaçlar ile çam ağaçları oluşturmaktadır. Bilinen bitki sayısı 1400'ün üzerindedir. Ormanlar ülke yüzölçümünün %12'sini kapsamaktadır.

Azerbaycan doğal kaynaklar tarafından çok zengindir. Kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alümit, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı, siyonit, maden ve kaya tuzları bulunmaktadır. Az miktarda altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri vardır. Ülkenin en büyük yer altı zenginliği petrol ve doğalgazdır. Petrolün %77'si Hazar denizinden sağlanmaktadır. Doğalgaz ise Bahar, Kumadası ve Sangaçal'dan çıkarılmaktadır. Toplam petrol rezervi 118.65 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir.

Azerbaycan'da temel sanayi dalları, petrol araştırma, sondaj makinaları üretimi, petrokimyasallar, gıda, tekstil, elektronik ve metal işlemedir. Sektörde yer alan bir çok fabrika, yeni teknolojileri uygulayamadığı için yetersiz durumdadır. Petrol işleme kapasitesi çıkardığı petrolün altında olduğu için ham petrol ihraç etmekte, rafine petrol almaktadır. 1995 yılına göre 2.727.837 kişi çalışabilir nüfusu oluşturmaktadır. Bunun %21.1' sanayi ve inşaat, %37.1 tarım, %41.8'i hizmetler sektöründedir GSMG 2400 dolar olup, kişi başına milli gelir, 317 dolardır. Azerbaycan'ın 1995 yılı ithalatı 667.7 milyon dolar ihracatı 547.4 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde SSCB döneminden kalan birçok unsur halen varlığını sürdürmesine karşın, yeni devlet yapısı henüz kurulma aşamasında bulunmaktadır. Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı, yürütme organları ve Cumhuriyet Parlamentosu bulunmaktadır. Yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan icra hakimleri tarafından kullanılmaktadır. Azerbaycan'da çoğulcu demokratik yapının yerleşmesi yönünde önemli adımlar atılmaktadır. Anayasa taslağı ve seçim kanunu hazırlıklarının ardından ilk çok partili seçim 12 Kasım 1995 tarihinde yapılmış, bu seçimle birlikte anayasa halk oylaması ile birlikte kabul edilmiştir.

Tarih:

M.Ö. 6'ıncı asırdan itibaren 'ülke' olarak jeopolitik konumu itibarıyla çeşitli devletlerin hakimiyetinde kalmış olan Azerbaycan, bu ismi de Türklerin bölgeye gelip yerleşmesiyle almıştır. Türkler, Azerbaycan'a M.S. 4 ve 5'inci yüzyıllarda yerleştiler. 643'te Müslüman Arapların hakimiyetine geçen Azerbaycan, Abbasiler döneminde Türk emirler vasıtasıyla idare edildi. Selçuklu akıncıları 7'nci asırdan itibaren Azerbaycan'a girdi.

Fakat Oğuz boyları 1015-1016'dan sonra Azerbaycan'a yerleşmeye başladı. Bölge, Sultan Alparslan döneminde selçuklu hakimiyetine girerken, 12 ve 13'üncü yüzyıllarda Atabegler ve Harezmsahlara eline geçti. Azerbaycan 1320'de başlayan ve kısa süren Moğol hakimiyetinden sonra Cuciler'in istilasına uğradı. İran ve Altınordu Devleti'nin hüküm sürdüğü Azerbaycan, 1534'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Ancak bölgede 19'uncu yüzyıla kadar çeşitli hanlıklar kuruldu ve istikrar sağlanamadı.

Rusyası'nın yıkılmasıyla Azerbaycan Türkleri, Mehmet Emin Resulzade önderliğinde, 28 Mayıs 1918'de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurdular. Fakat bu Cumhuriyet, Kızıldudunun 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgaliyle ortadan kalktı. Sovyetler Birliği, 1936'da Azerbaycan topraklarının bir bölümünü Gürcistan ve Ermenistan'a vererek, bölgede kendisine bağlı 3 cumhuriyet kurdurdu. Azerbaycan'ın istiklali için, Sovyetler Birliği döneminde başlatılan 56 isyan, çok kanlı şekilde bastırıldı.

Sovyetlerin dağılma sürecine girmesiyle 1990'da bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, tekrar Kızıldudunun istilasına uğradı. Ancak Azerbaycan, Ağustos 1991'de Letonya, Estonya ve Litvanya ile bağımsızlığını ilan etmeyi başardı.

MODERN AZERBAJCAN EDEBİYATI²

XIX. Asırda başlayan Batı tesirindeki Azerbaycan edebiyatı bugün çeşitli isimlerle anılmaktadır: Modern Azerbaycan edebiyatı, Yeni Azerbaycan edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan edebiyatı ve Sovyet Azerbaycan edebiyatı. Özellikle 1920'den sonra gelişen Sovyet Azerbaycan edebiyatı ise, kendi arasında çok çeşitli bölümlere ayrılır. Bu tasnifler daha çok siyasi gelişmelere dayanır. Biz Modern Azerbaycan edebiyatı başlığını kullanmakla yetineceğiz. Ancak Azerbaycan ve Türk ilim adamlarının bu tartışmaya kısa sürede çözüm getireceklerine inanıyoruz.

Batı tesirindeki Azerbaycan edebiyatı, Rusların Kafkasya'ya girmesiyle başlar. XVIII. asırdan itibaren Osmanlı ve İran merkezi idarelerinin Kafkasya ve Azerbaycan'daki etkileri azalmaya başlar. Bölgedeki siyasi boşluk ve karışıklıklar, küçük müstakil hanlıkların doğmasıyla sonuçlanır. Bu durumdan faydalanan Ruslar, XIX. asrın başlarından itibaren Kafkasya'ya girmeye başlarlar. XIX. Asır Rusların Azerbaycan'ı istila için giriştikleri harplerle doludur. Daha asrın başında Aras nehrinin kuzeyi tamamen Rusların eline geçer. (1828) Diğer yandan Hazar Denizini de kontrol altına alan Ruslar, Kafkasya'yı altı eyalete ayırarak merkezi Tiflis olan "Kafkasya Umumi Valiliği"ne bağlar.

XIX. asrın başlarına kadar Azerî edebiyatının merkezi ve medeni muhiti olan Tebriz bu fonksiyonunu Tiflis'e devreder. Tiflis'in siyasî, ticarî ve kültürel bir merkeze dönüşmesiyle birlikte bu bölge seyyahlar, yazarlar ve devlet adamlarının uğrak yeri haline gelmiştir. 1828'de Rusya'da meydana gelen "dekabristler"³ hareketi bastırıldıktan sonra, bir çok ihtilalci bu kente sürülmüştü. Tiflis inkılâpçı, ihtilalci ve hürriyet taraftarı meşrutiyetçilerle dolup taşıyordu. Bu ortam, Tiflis'te yaşayan Azerî maarifçileri⁴ ve diğer münevverleri de derinden etkilemiştir.⁵ Avrupa ve Rusya'daki fikir hareketleri ve diğer yenilikler de kısa bir süre sonra Tiflis'e ulaşırken, buradan da süratle etrafa yayılmaya başlamıştır.

XIX. asırda Kafkasya'da başlayan Rus istilasının bir sonucu olarak Azerî edebiyatı iki kola ayrılır: Kuzey Azerbaycan'daki edebiyat, Rus tesiri sebebiyle çağdaş hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat klâsik ananeleri içerisinde gittikçe sönükleşir, bir taklit ve nazire edebiyatı halini alır. Klâsik edebiyat hem Kuzeyde, hem de Güneyde canlılığını sürdürmektedir. Bu daha ziyade Fuzulî gibi güçlü bir şairi taklit ve eski şairlere nazireler yazmaktan ileriye gidememiştir.

Halk edebiyatı ise, bu yüzyılda da en ihtişamlı günlerini yaşamaktadır. Gezgin âşıkların sazla çalıp söylediği yüzlerce halk hikâyesi vardır. Aşık tarzı geleneği devam ederken, halk şairlerinin sayısı da süratle artmıştır. Bilhassa aşık şiiri yazılı edebiyatta Vaqıf, Kasım Bey Zakirî ve Elesker gibi önemli temsilciler yetiştirir.

² Bu makale, Yeni Türkiye Dergisi'nin hazırladığı "Türkler Ansiklopedisi"nin 19. cildinde yayınlanmıştır.

³ 14 Aralık 1825'de Rusya'da mutlakiyete karşı bir grup asilzade tarafından başlatılan bir harekettir. Dekabristler isyanı olarak bilinir. Bkz. Sadıqov, Murtuz. (1966): *Dekabrist Yazıçılar ve Azerbaycan*, Bakû. (Rusça)

⁴ 17. ve 18. Asırlarda Batı Avrupa'da ve 18. ve 19. Asırlarda Rusya'da etkili olmuştur. Feodalizmi tenkit eden bir cereyandır. Halkın bilgilendirilmesini ve bilinçlendirilmesini amaçlar. Kısaca maarifçilik, gelişme ve ilerleme idealini sembolize eder.

⁵ Yavuz Akpınar, (1994): *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul: s.36

Rus istilasından sonra Kafkasya'nın merkezi durumundaki Tiflis, aynı zamanda bir kültür merkezi haline gelmişti. Rusların bu bölgeye yerleşmesinden sonra açtıkları Rus mektepleri de ilk mütefekkir ve ilim adamlarını yetiştirmeye başlamıştı.

Rusça'yı çok iyi öğrenen bu genç nesil, Tiflis'teki edebî çevrenin yardımlarıyla Avrupa medeniyetini de tanımaya ve öğrenmeğe başlamıştı. Bu kuşağın üzerinde, Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da ortaya çıkan hürriyet, demokrasi ve halkçılık fikirlerinin büyük tesiri vardır. Ancak Batı düşüncesi ilk modernist Rus aydınlarında olduğu gibi yerli ve millî değildir. Bu durum üç farklı reaksiyonu ortaya çıkarır. Bazıları Batı tarzı düşünceleri tamamen reddederek kendi içine kapanırken, Bazıları da dinî ve millî kültürü kısmen veya tamamen reddederek “yenilikçi batı” düşüncelerini benimserler. Bir kısmı da Türkiye'deki aydınları örnek alarak “sentezci” bir yol tutarlar.⁶

Rusların bulunduğu bölgelerde yaşayan veya Rus memuriyetlerinde, askerî hizmetlerde bulunanların çoğu da reformist [yenilikçi] düşünceleri benimsemişlerdi. Rus hayat tarzını tamamen reddeden aydınlar ise, Türkiye, Mısır, Hindistan ve İran'da ortaya çıkan İslamcı ıslahat hareketlerine meylederler. 1850'den sonra bu ikinci temayül Rusya Müslümanları arasında süratle yayılır ve bir hayli taraftar toplar.

Modern Azerî edebiyatının öncüleri daha çok Rusların hizmetine girmiş olan münevverler ve ilim adamları arasından çıkmıştır. Petersburg Üniversitesin'de Şarkiyatla alakalı dersler vermiş olan Mirze Cefer Topçubaşı (1784-1869), bu kuşağın ilk temsilcilerindendir. Bu kuşağın içerisinde: Mirze Kazım Bey (1802-1870), Abbasquluğa Bakıxanlı Qüdsî (1774-1846), Mirze Şefî Vazéh (1794-1852), Qasım Bey Zakir (1784-1857), İsmayıl Bey Qutqaşınılı (1806-1869) adları önemli bir yer tutmaktadır.⁷

Bunlar Rusça'yı ve Fransızca'yı mükemmel derecede öğrenmiş, aynı zamanda Avrupa'daki fikir hareketlerini yakından takip etmeye başlamışlardı. Bu nesil modern Azerî edebiyatının kurucusu ve ilk temsilcileri olmuştur. Modern manada ilk eserler bu nesil tarafından yazılmıştır.

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Azerî basın hayatı da canlanır. İlk Azerî gazetesi Hasan bey Melikof Zerdabî tarafından 1875'te Bakû'da “Ekinçi” adıyla çıkarılır. Bunu Tiflis'te neşredilen “Ziya”, “Ziya-yı Kafkasiye” ve “Keşkül” gazeteleri izler.

Edebiyatın ana karakterini “maarifçilik” ve daha sonra ortaya çıkan “halkçılık” düşünceleri teşkil eder. Azerî edebiyatı bu çağda gazete, roman, hikâye, tiyatro gibi eserlerle geniş ölçüde açılır. Kısa zamanda bu türlerde başarılı eserler yazılır. Batı Avrupa ve Rus edebiyatından tercümeler yapılır. İlk ders kitapları hazırlanır.⁸

1850'lere gelindiğinde Azerbaycan'da, devlet idaresi, sosyal, içtimaî ve iktisadî alanlarda yapılan yenilik ve değişiklikler oturmaya başlar. Bakû hızla gelişir, daha sonraki yıllarda Tiflis'in elinden kültür ve medeniyet merkezi olma vasfını alır.

⁶ Hacıyév, Abbas. (1981): *Tiflis Edebî Muhiti*, Bakû, s. 17-26

⁷ Akpınar, (1994:44-49)

⁸ Akpınar, Yavuz, (1977):*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Azeri Edebiyatı maddesi, Dergâh yay. İst. s.262,

Cemiyet hayatındaki bu değişikliklere paralel olarak, Azerî edebiyatında da yeni yeni düşünceler, modern eserler ortaya çıkar. 1850'lerden sonra modern edebiyata “*maarifçi demokratik*” düşünceler hakim olmaya başlar. Eserlerde cemiyetteki gerilik, içtimaî bozukluklar ve baskı mevzuları işlenirken; Vatan ve halk sevgisi, hürriyet arzusu dile getirilir.

1850'lerden sonra modern Azerbaycan edebiyatı Mirze Fetheli Axundzade'nin (1812-1878) şahsında en büyük temsilcisini bulur. Axundzade, tiyatro yazarı, şair, mütefekkir ve reformisttir. Axundzade tiyatroyu, cemiyeti terbiye etmek, kötü alışkanlıkları, içtimaî bozuklukları ortadan kaldırmak yolunda bir silah olarak görmüştür. 1857'den itibaren fikrî hayatının en büyük hadiselerinden birini teşkil eden “*alfabe*” meselesiyle uğraşır. Önceleri Arap harflerini ıslah etmeyi düşünen Axundzade, 1877' den sonra Arap harflerini tamamen reddederek, yerine Latin harflerine dayanan yeni bir alfabe fikrini kabul eder.

Bu devrin önemli isimlerinden biri de Séyyid Ezim Şirvanî (1835-1888) dir. Asrın en büyük şairi olan Şirvanî, lirik şiirleri, tesirli satirik manzumeleri ile büyük bir şöhret kazanmıştır. Devrinin ilerici, inkılâpçı, maarifçi şahsiyetleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Şiirleri ile modern edebiyatın ufuklarını açarken, “*muallim*” kimliği ile de bir çok münevverin yolunu aydınlatmış, onlara doğru yolu göstermiştir. Ayrıca Sabir gibi gençlerin yetişmesine vesile olmuş ve Azerbaycan'da medenî hareketin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

XX. yüzyılın başları, Azerbaycan'da ve bütün Çarlık Rusya'sında büyük hadiselerin cereyan ettiği bir zamandır. Bakû, petrol sanayiî sebebiyle süratli bir gelişme göstermiş ve kısa zamanda bir kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Artık Kafkasya'daki kültür ve basın hayatının merkezi Tiflis değil, Bakû'dur. Gazeteler Bakû'da çıkmaya başlar, şehir kısa zamanda Avrupaî bir hüviyet kazanır.

1905 Rus İhtilali'nden sonra Azerbaycan'da kısmi de olsa bir hürriyet rüzgârı eser. Milli basın üzerindeki sansür kaldırılır. Milli ve dini cemiyetler kurulur. Yeni gazete ve dergiler yayınlanır. Rusya'daki Türkler arasında siyasi, fikri ve edebi münasebetler başlar. Türk dünyasındaki bu yakınlaşmaların tabiî neticesi olarak müşterek temayüller belirir: Bunlar arasında bilhassa “müşterek bir Türk yazı dili yaratma” teşebbüsü dikkati çeker. İstanbul'da “*Sırat-i Müstakim*”, “*Türk Yurdu*”, “*İkdam*”, Bahçesaray'da “*Tercüman*”, Bakû'da “*Hayat*”, “*Füyuzat*”, “*Şelale*”, “*İrşad*”, “*Açıq Söz*” gibi süreli yayınlarda bu temayül açıkça desteklenmiştir. Dildeki yakınlaşma ile birlikte edebî ve siyasi alanlarda görülen karşılıklı münasebetler, XX. asrın ilk çeyreğinde Azerî edebiyatının Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmiştir.⁹

1908 Türkiye meşrutiyet hareketinden sonra İstanbul'da ortaya çıkan canlı fikir ve hürriyet atmosferi Rusya Türklerini de geniş ölçüde etkiler. Türkiye'deki siyasî, fikrî ve edebî faaliyetlerin tesiri 1906 yılından sonra Azerbaycan'da ortaya çıkmaya başlar. Bunda Türkiye'de tahsil görmüş

⁹ Akpınar, (1994:69-70)

Azeri aydınlarının da geniş ölçüde rolü olmuştur.

1905' ten sonraki yıllar, Azerî edebiyatının, uyanma, dünyayı tanıma, şahsiyetini arama ve bulma devirleridir. Bu dönemlerde Azerî edebiyatı bir yandan Türkiye, diğer yandan da Rusya'daki edebî hareketlerin ve siyasî gelişmelerin etkisindedir. Bu yıllardaki Azerî edebiyatı üç büyük tekâmülün tesiri altındadır: Türkiye'ye bağlı olarak Türkçülük cereyanının, Türkiye, İran ve diğer İslam ülkelerinin tesiriyle İslamcılığın ve nihayet Rusya dolayısıyla çağdaş, siyasî ve sosyalizm cereyanlarının, 1920'lere yaklaştıkça da sosyalist akımların. Azerbaycan'ın 1920'lere kadar, Avrupa edebiyatını büyük ölçüde Türkiye kanalıyla takip edip tanıdığını da unutmamak gerekir.¹⁰

Bu bakımdan XX. asrın ilk çeyreğindeki Azerbaycan edebiyatında bu üç temayülün temsilcilerine de rastlanır. Fakat bunların hepsinin dışında bir edebî mektep vardır ki, mensupları Azerbaycan'ın o günlerdeki durumuna göre bütün bu temayüllerin soğuk kanlılıkla bir sentezini yaparak, memleketleri için en doğru olan yolu seçmiş görünürler. Bunlar "*Molla Nesreddinciler*"dir. 1906'da Tiflis'te Ö.F.Némanzâde ve Celil Memmedquluzâde tarafından çıkarılan bu siyasî, içtimâî mizah mecmuası ile kısa zamanda mütecanis bir edipler, şairler topluluğu oluşturulur. Derginin etrafında M.E.Sabir (1862-1911), Ebdürrehim Bey Haqvêrdili (1870-1933), Memmed Seid Ordubadî (1872-1950), Eliqulu Qemkûsar (1880-1919), Eli Nezmi (1878-1946), Salman Mümtaz (1884-1937) ve daha başka yazarlar ve şairler bulunmaktadır.¹¹

1920'ye kadar ki edebiyatın en büyük temsilcilerinden biri, kendi başına bir mektep olan Hüséyn Cavid'dir (1882-1941). Şair ve tiyatro yazarıdır. İran ve daha sonra Türkiye'de okumuştur. Romantik bir şair olmasına rağmen eserlerinde realizm temayülleri de güçlüdür. Şairliğinin ilk devrelerinde Abdülhak Hamid, Rıza Tevfik ve Tevfik Fikret'in tesirleri görülür. "**Bahar Şebnemleri**", "**Keçmiş Günler**" adlı kitapları, "**İblis**", "**Uçurum**", "**Péyğember**", "**Şéyx Sen'an**", "**Topal Téymur**" gibi manzum, mensur dramları da vardır. Devrinin en kudretli şairi ve dramları ile de en önemli tiyatro yazarıdır. Eserleri Azerbaycan sahnelerinde senelerce oynanmıştır. Dili, Türkiye Türkçesine çok yakın ve sadedir.

Devrin önemli sanatkarları arasında Azerbaycan'ın romantik şairlerinden Mehemmed Hadi ile Ehmed Cevad'ı da saymak gerekir. Hadi (1879-1920), dilinin ağır olmasına rağmen o devir edebiyatında hürriyetçi, adaletçi bir şair olarak yıldız gibi parlamıştır. Türkiye'deki Türkçülük, İslamcılık cereyanlarının sempatizanlarındandı. Fırtınalı, maceralı, bunalımlı bir hayatı vardır. Ne zaman nerede öldüğü açıkça bilinmemektedir. Şiirlerinde Namık Kemal, Fikret ve Hamid'in tesirleri görülür.

Ehmed Cevad (1892-1937), Türkiye'deki Millî edebiyat cereyanını benimsemişti. Bu bakımdan çok sade bir dille ve millî vezin olarak kabul ettiği hece ile coşkun şiirler yazmıştır. "**Qoşma**" ve "**Dalğa**" adlı şiir kitapları vardır. Ehmed Cevad 1920'ye kadar yazdığı şiirlerinde

¹⁰ Mütellibov, Tehsin. (1978): XX. Esr Azerbaycan Edebiyatında Edebî Mektepler, Bakû, s. 21-33

¹¹ Hüséynov, Firidün. (1978): Molla Nesreddin ve Molla Nesreddinçiler, Bakû, 25-35

Azerbaycan istiklalinin en sevimli ve heyecanlı şairi olarak öne çıkar. Şiirlerinde Ziya Gökalp'in düşünceleri, Mehmed Emin Yurdakul'un şiir anlayışının tesirleri görülür. Sovyet devrinde büyük baskı altında yaşamış, yazdığı şiirlerde kurulan yeni hayatı, içtimaî ve siyasî değişiklikleri de terennüm etmiştir. Ehmed Cevad, romantik Azerî şairlerinin önde gelen temsilcileri arasındadır. Cevad, Türkiye'de çok sevilen “Çırpıncı Karadeniz” marşının da şairidir.

Azerî edebiyatındaki romantik temayülün diğer temsilcileri arasında: Abbas Sehhet (1874-1918), Abdulla Şaiq (1881-1959), Semed Mensur, Abdulhalıq Cennetî, Abdulla Bey Divanbeyoğlu, Seid Selmasi sayılabilir. Bu cereyanı tebliğ eden süreli yayınlar arasında da öncelikle **Heyat, Füyuzat, Teze Füyuzat, İqbal, Şelale, Dirilik** gösterilebilir.

Diğer yandan Azerî edebiyatında nesir XIX. yüzyıla kadar zayıf kalmış, manzum nev'iler kadar gelişmemiştir. Axundzade ile mensur türlerde ilk canlanma başlar. Daha sonra Ekinçi gazetesinde, daha çok Zerdabî'nin makaleleriyle gelişimini sürdürür. Ardından Sultan Mecid Qenizade, Neriman Nerimanov, M.S. Ordubadi, Abdulla Şaiq, Séyid Hüséyn, Yusif Vezir Çemenzeminli, E.Haqvérdili, N.Vezirli gibi yazarlarla serpilmeğe, büyümeğe başlar.

Avrupaî manada ilk roman Neriman Nerimanov'un “**Bahadır ve Sona**” (1896-1899) adlı eseridir. İlk romanlar arasında C. Memmedquluzâde'nin “**Danabaş Kendinin Ehvalatları**” (1894), M.Said Ordubadi'nin “**Bedbext Milyonçu yaxud Rızaqulu Xan Firengimeab**” (1914), Abdulla Şaiq'in “**Esrimizim Qehremanları**” (1909-1918) adlı eserleri sayılabilir.¹²

Azerbaycan Sovyet Edebiyatı (1920-1991): XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkıp, XX. yüzyılın başlarından itibaren gelişmeye başlayan modern Azerbaycan edebiyatı, 1920'lerin sonundan itibaren “*Sovyet Edebiyatı*” olarak adlandırılmıştır. Kısaca 1920-1991 yılları arasındaki devreye “*Azerbaycan Sovyet Edebiyatı*” adı verilir.

“27 Nisan 1927'de Milli Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya tarafından işgali ve Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra Azerî edebiyatında sosyalist-komünist karakterli eserlerin gittikçe fazlaştığı görülür. Romantik ve milliyetçi ruhta olan eserlerin yayımlanma imkanı ortadan kalkar. Musavat Hükümetinin maarif ve medeniyet sahalarındaki bütün çalışmaları, eserleri ortadan kaldırılır. Komünist yazarlar çağdaş Rus edebiyatını örnek alarak eser yazarlar.”¹³

Edebiyat tarihleri genel olarak “*Azerbaycan Sovyet Edebiyatı*”nı dört bölümde incelemişlerdir.¹⁴

I.Teşekkül ve Sosyalizm Mücadelesi Dönemleri (1917-1941) : Rusya'da 1917'de Çarlık rejimini yıkan sosyalist hareket çok geçmeden Kafkaslarda ve nihayet Azerbaycan'da da tesirini göstermeye başlar. Bu hareket 1920'de “*Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti*” ni yıkarak buraya da

¹² Akpınar, (1994:74)

¹³ Akpınar, (1977:263)

¹⁴ Bazı edebiyatçılar ise genel olarak bu sıralamaya karşı çıkmalarına rağmen, buna; *Muhaciret Edebiyatı, Réprésiya ve Edebiyat, Edebiyatta Yeni Merhale ve Muasır Edebiyat* gibi çeşitli başlıklar ilave ederler. Biz Sovyet Azerbaycan Edebiyatını ele alırken bazı bölümlerinin birleştirilerek, bazı bölümlerinin de son dönemlerde kullanılan tabirleriyle ele alınmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Daha geniş bilgi için bkz. Q.H.Qasımzâde, (1988): *Azerbaycan Sovét Edebiyatı*, Maarif Neşriyyatı, Bakû; B.Nebiyev-Ş.Salmanov, (1996) :*Edebiyat XI (Orta Mektepler İçin Derslik)*, Maarif Neşriyyatı, Bakû, 52, 104, 243

hakim olur.

Sovyet hükümeti kendi ideolojisini hayata geçirmek adına, “yeniden yapılanma” hareketlerine girişir. Sosyalizmin “yeni insan tipi”ni yaratmak için art arda bütün sahalarda zoraki değişiklikler yapar. Devletin yapısını tamamen değiştirme hareketlerinin hız kazanması ve herkesçe benimsenmesi için sanat ve edebiyatın gücünden faydalanmak üzere, Komünist Partisi, edebiyat, bilim ve sanat hayatına doğrudan doğruya müdahale ederek bir “proletar edebiyatı” yaratır.

1920’li yılların birinci yarısından itibaren kurulmaya başlanan bu edebî grupların bir çoğu redaksiya¹⁵ ve klüplerin nezdinde faaliyet göstermekte idi. Bunlar: “Zehmetkeş Edipler ve Şairler İttifaqı” (1922), “Edebiyyat Cemiyeti” (1925), “Qızıl Qelemnler İttifaqı” (1926) ve “Azerbaycan Proletar Yazıcılar Cemiyeti” (1928) dir.¹⁶ Komünist Partisi yetkilileri bu cemiyetleri, partinin edebiyat sahasındaki siyasetine zarar verdiği gerekçesiyle, 15 Haziran 1925’te yeniden ele alarak teşkilatlandırmaya çalışırlar. Bu tür cemiyetlerde bulunan milliyetçi aydınların giderek nüfuzlarını artırmaları üzerine, 1926 yılında “Edebiyat Cemiyeti” lağvedilerek, bu görev “Qızıl Qelemnler İttifaqı” na havale edilir.¹⁷

Komünist partisi tarafından kurulan bu cemiyetin gayesi: Sovyet rejimine körü körüne hizmet edecek “sözde edipler” yetiştirmektir. Partinin saflarında kuvvetli ve yetenekli sanat erbabı bulunamadığından, bu gibiler ekseriya partiszizler arasından seçilmektedir. Bu maksatla asıl komünist ediplerin yanı başında bir de “çığırdaş” yazarlar topluluğu kurulmuştur. Çığırdaş yazarlar, Komünist Partisinin anlayışına ve görüşlerine göre Sovyet rejimine prensip itibariyle muhalif olmayıp, onunla edebî sahada işbirliği yapmağa amade bulunan kalem sahibi demektir. Bu şekilde partisziz edebî grubun oluşturulması hem komünistlerin, hem de milliyetçilerin işine gelir. Komünistler, bu suretle kurulan müşterek çalışma muhitinde bazı yetenekli gençleri parti lehine kazanabileceklerini düşünürken, milliyetçi şairler de başka hiç bir alenî çalışma sahası ve eserlerini yayma imkânı bulamadıkları için, bu cemiyete girmek suretiyle fikirlerini ve şiirlerini bir parça olsun halka duyurmak fırsatını elde edebileceklerini umarlar.

1930’lardan itibaren artık bütün sanat dallarında parti eliyle yürütülen güdümlü bir anlayış hakim kılınmıştır. Sanatçılar bazen zorla, bazen de inanarak bu “sosyalist realizm” çıkırına kendilerini kaptırırlar. II. Dünya Harbine kadar Azerbaycan edebiyatı, sosyalist cemiyeti kurma, eski cemiyet hayatını ve insanî değerleri değiştirip yıkma savaşına sahne olur. Bu devirde yazılan eserlerin büyük bir kısmı körü körüne ve tek taraflı bir anlayışla kaleme alınmış, edebî değerden mahrum, siyasî propaganda eserleri olarak kalırlar. Hele Stalin’in döneminde kimse ağzını açamazken sanat eseri yaratmak, hem de gerçek değerler taşıyan güzel bir eser yaratmak oldukça zordur.¹⁸

“Kommunist” gazetesinin etrafında başlayan bu hareket, genç neslin içinde geniş taraftar bulur ve yine bu yıllarda kurulan “proletar tenqidi” sayesinde kısa zamanda büyük bir güç kazanır. Öte

¹⁵ Devrin matbuat organlarının baskıya hazırlanmasında rehberlik eden bir organ.

¹⁶ Kommünist, 3 Mart, 1925, s.4

¹⁷ İlimler Akademisi, (): Azerbaycan Sovyet Edebiyatı Tarihi, c.3, Bakû: s.38

¹⁸ Akpınar, (1994: 66)

yandan geçen asrın sonlarında başlayan “*realist*” ve “*romantik*” sanat anlayışı, C.Memmedqulzade, H.Cavid, E.Haqvérdili, N.Vezirli, A.Şaiq, C.Cabbarlı, E.Cavad, S.Hüséyn gibi devrin önemli sanatçıları tarafından devam ettirilir. Bu sanatçılar Azerbaycan Millî Demokratik Cumhuriyetinin yıkılarak yerine kurulan “*Sovyet Respublikası*”na karşı idiler. Bu sebeple edebî alanda “*proletar edebiyatçılar*” ve “*millî edebiyatçılar*” olarak iki ana grup ortaya çıkar.

Millî edebiyat taraftarları veya tarafsız sanatçılar rejim düşmanı kabul edilir ve şiddetli takibatlara uğrarlar. Bunların bir kısmı mahkûm edilmiş, bir kısmı da sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Kimileri de hayatlarından endişe ederek ülke dışına kaçarlar.

Ayrıca Çarlık döneminden başlayarak Ruslar, işgâl ettikleri her yerde yerli halkı sindirebilmek için, o çevrede nüfuz sahibi olan aydınları, aşıkları, mollaları ve zengin tüccarları Rusya'nın içlerine sürgün ederler. Bu durum XX. asrın ilk yarısında son haddine ulaşır. Sürgünler Azerbaycan ziyalılarının, özellikle şairlerinin alın yazısı olur. Bu sürgün ve kaçışlar yıllar sonra Azerbaycan dışında gelişen bir “*Mühaciret Edebiyatı*”nı meydana getirir.¹⁹

1920-1930'lu yıllarda eski kuşaktan şairler: Hüséyn Cavid, Ehmed Cavad, Abdulla Şaiq, Cefer Cabbarlı gibi şahsiyetler belirli değişiklikler geçirerek hem devrin ruhuna uygun hem de kendi dünya görüşlerine ters düşmeyen eserler vermeğe çalışırlarken, 1900'lu yıllarda doğmuş yeni yetişen genç bir kuşak da edebiyat hayatına girer ve devrin heyecanına daha uygun eserler vermeğe başlar. Bu yüzden Sovyet devri Azerî şiirini bu kuşakla başlatmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bu gençler arasında; Mikayıl Rızaquluzade (1905-1984), Osman Sarıvelli (1905-1990), Süléyman Rüstem (1906-1989), Semed Vurğun (1906-1956), Méhdi Séyidzade (1907-1976), Memmed Rahim (1907-1977), Mikayıl Müşfiq (1908-1937) ve Resul Rıza (1910-1981) da sayılabilir.

1930'lu yıllar Azerbaycan edebiyatının en buhranlı dönemlerinden biridir. Sovyet Hükümeti siyasî kuruluşunu tamamladığı bu yıllarda Lenin rejimine karşı gelen şair ve yazarlara yönelik baskılarını da artırır. Nihayet 1937 yılında Hüséyn Cavid, Séyid Hüséyn, Ehmed Cavad, Mikayıl Müşfiq, Yusif Vezir Çemenzeminli, Bekirbey Çobanzade, Salman Mümtaz gibi şahsiyetler bir gecede evlerinden alınarak tutuklanırlar. Silahlı isyan çıkarmak, edebî sahada yapılan yeni inkılabı tahrip etmek ve Türkiye'nin casusu olmakla suçlanırlar. Kurulan özel mahkemelerde kısa bir yargılamadan sonra ölüm cezasına çarptırılırlar. “37 kıyımı” olarak tarihe geçen bu durum Azerbaycan halkı üzerinde derin bir teessür yaratmıştır.

Yazarlar, 1920'den önce olduğu gibi serbest yazma şansına sahip değillerdi. Resmî ve ideolojik görüşe uygun yazmak mecburiyetinde idiler. Cemiyet, sosyal hadiseler ve insan ilişkileri “*sosyalist realizmi*” adı verilen “*inkılâpçı*” bir gözle değerlendirilir. Eski dünya görüşüne, hayat tarzına ve bunun tabîî bir sonucu olarak da Eski edebiyata karşı şiddetli bir hücum başlatılır.

¹⁹ Azerbaycan Muhaciret edebiyatının önemli isimleri arasında: Alibey Hüseyinzade, Ehmed Ağaoğlu, Semed Ağaoğlu, M.Emin Resulzade, Mirze Bala Memmedzade, Elimerdan Bey (Topçubaşov), Ceyhun Hacibeyli, Ehmed Ceferoğlu, Ebdulvahab Yurdséver, Gültekin (Emin Abid), Hamit Dönmez, Ali Usta, Almas Yıldırım, Banin (Ümmülbânû), Mehemmed Sadıq Aran, Hüséyn Camal Yanar, Téymur Ateşli, Musa Zeyem, Nağı Şeyxzamanlı, İbrahim Arslan, Eli Azertekin ve onlarca diğer isimler sayılabilir.

Tabii *“eski”*’yi temsil eden ancak cemiyetin kendisi idi. Bolşeviklerin karşısında bu *“eski”* denilen hayat tarzının temsilcileri çıkmazken, eski ile yeni arasındaki *“diyalektik mücadele”*’yi tamamiyle Bolşevik yazarlar yürütürler. Halkın yararına iddiasıyla başlatılan hücum, ferdin ve dolayısıyla *“insan”*’ın inkârına kadar varır. Cahil din adamları, zalim beyler, eski yöneticiler, hurafelere inanan insanlar, zengin kimseler, burjuvalar, anti-sosyalist ve anti-komünistler, eski hayatın tipik temsilcileri olarak canlandırılır. Bunların karşısına idealist komünistler, inkılâpçılar, işçiler, öğretmenler, kadın haklarını ve kadın hürriyetini temsil eden genç kızlar adeta insanüstü özellikleri ve gayretleri ile çıkartılırlar.²⁰

Böylece kaba bir şekilde ve suni olarak yaratılan eski-yeni kavgasının yansıdığı edebî eserler, bu eserlerde canlandırılan kahramanlar hep birbirine benzemeğe başlar. Basit sloganlar, tek yanlı ideolojik görüş, güdümlü edebiyatın en önemli özellikleri hâline gelir. Azerî edebiyatına *“büyük kardeş Rusların”* edebiyatını örnek almak vazifesi yüklenir. Başlangıçta Maksim Qorki, bütün Sovyet halkları için resmî modelken, Mayakovski ve diğerleri bunu takip eder. Bu *“kuruluş devri”*’nden sonra 1930’lardan itibaren Komünist Partisi tarafından sanatçılara; *“Sosyalist varlığını dolgun ve çok yönlü bir şekilde eksiltiren, emekçilere, sosyalizm kuruculuğu işine sedit ruhu aşıl原因an, derin mezmunlu, mükemmel bir şekilde sahip eserler yaratmaları”* tavsiye edilir.²¹

Bu dönemde ele alınan mevzu, genellikle Azerbaycan’daki Sovyet hakimiyetinin kuruluşudur. Eserlerin bir çoğunda 1920’den önceki yıllar, yani Sovyet hükümetinin kuruluşundan önceki Azerbaycan ele alınır: Köylülerin, işçilerin, genç aydınların kötü durumu, din adamlarının, zenginlerin, cahil ve fanatik kimselerin, burjuvaların, beylerin sömürsü anlatılır. Sonra da Sovyet devrinin gelmesi ile emekçilerin kurtuluşu, ilerleme ve kalkınma döneminin başlaması tasvir edilir. Bu eserlerin ortak bir yanı da epik hususiyetlerin ağır basması, *“inkılâpçı”* tiplerin idealize edilmesidir.

Bazı sanatçılar da bir kurtuluş yolu olarak tarihî konuları ve uzak ülkelerde cereyan eden hadiseleri ele almağa başlamışlardı. Aslında bu, sansürlü dönemlerde sanatçıların sık sık baş vurdukları bir kaçış yolu idi. Y. Vezir Çemenzemini’nin; *“Qızlar Bulağı”*, *“Qan İçinde”*, H. Cavid’in; *“Siyavuş”*, *“Azer”*, *“Topal Téymur”*, C. Cabbarlı’nın; *“Od Gelini”*, *“Nesreddin Şah”*, A. Şaiq’in; *“Nüşabe”*, S. Vurğun’un; *“Vaqif”*, *“Gelin Qayası”*, *“Aslan Qayası”*, *“Zencinin Arzuları”* gibi eserlerini buna örnek olarak gösterebiliriz.

Bu yıllarda tiyatro alanında, N.B. Vezirov, S.S. Axundov, E.B. Hakverdiyev, H. Cavid, C. Cabbarlı ve A. Şaiq gibi ünlü sanatçılar eser vermektedir.

N.B. Vezirov’un *“Teze Eserin İbtidası”* adlı eserinde Sovyet kuruluşundan bahsedilir. S. Axundov’un *“Laçın Yuvası”* (1921), *“Çerxi-Felek”* (1921), *“Oktyabr İnqilabı”* gibi piyeslerinde Sovyet hakimiyeti ile ilgili tartışmalar anlatılır. Sanatçının *“Qaranlıqdan Işığa”* (1921), *“Şeytan”* (1922) piyeslerinde de, halkın inkılabı bakışı ve inkılap şuurunun uyandırılması konuları işlenir. A. Şaiq *“İldırım”* piyesinde, Rus inkılabının Azerbaycan’a müspet tesirinden bahseder. H. Cavid’in

²⁰ Akpınar, (1994:74-75)

²¹ Akpınar, (1994:66)

“Peyğamber” (1922), “Topal Teymur” (1926) adlı eserlerinde ise, dinî ve tarihî değerlere yer verilir. “Deli Knyaz”, “Seyavuş”, “Xeyyam”, “Telli Saz” da ise çağdaş hayattan manzaralar ile inkılabın romantik ihtirası ele alınır.

1930-40 yılları tiyatro için yükseliş devri olur. Yıllar tiyatro repertuarını zenginleştirir. Muasırlık tiyatronun esas konusu olsa da, tarihî konular ve halkın inkılabı bakışı da unutulmamıştır. Aynı yıllarda Azerbaycan tiyatrosunun Moskova, Leningrad ve Kazan’da temsiller vermeğe başlaması, Azerî tiyatrosunun önemli ölçüde gelişmesini sağlar.

C.Cabbarlı, “Almaz” (1930) adlı dram eseriyle muasır hayatın nabzını tutar. Eser, sınıf tartışması iye köylüsünün kolektivizme yaklaşımını ele alır. “1905. İlde” piyesi halkların dostluğunu, “Yaşar” (1932) ise, kent hayatını dile getirir. İ.İbrahimov’un “Heyat” piyesi C.Cabbarlı’dan sonra Azerbaycan sahnesinde oynanan en olgun tiyatro eseridir. “Madrid” piyesi bağımsızlık ve demokrasi uğrunda faşistlerle mücadele eden İspanyol gençlerini anlatır. S.Rustem , “Qacag Nebi” adlı eserinde, halk kahramanı Nebinin baskılara karşı mücadelesini ifade eder. Bu yıllarda tarihi dramların yanında yeni tipli komediler de yazılmağa başlar. Sabit Rehman “Toy” piyesinde problemler güldürü tarzında verilir. Yazar gülerken düşündürmeyi amaçlar. “Xoştbeşler” de ise ince bir mizahla vardır.²²

2) Muharebe Devri (1940-1960):II. Dünya Savaşı (1941-1946), bütün Rusya’da faşizme karşı büyük bir mücadelenin başlamasına sebep olurken, faşizm bütün halkların düşmanı olarak kabul edilir. Kısa bir süre sonra Azerbaycan da kendisini bu savaşın içinde bulur.

Muharebe devri Azerbaycan şiirini iki merhaleye ayırmak mümkündür: 1941 ve 1942 yıllarını içine alan savaşa ve seferberliğe çağırış devri ve yılının sonundan itibaren de savaş mevzuunun işlendiği devir. Bu devirde yazılan eserlerde bir yandan savaşın insan ruhunda bıraktığı derin izler anlatılırken, bir yandan da askerlerin iç alemleri kaleme alınır. Sesli çağırışlar, kuru kitaplar gittikçe yerlerini insanın manevîyatının ve beşerî heyecanlarının ifadesine bırakır.²³

II. Dünya Savaşı yıllarında konuların ağırlığı tabii olarak bu savaşa kayar. Savaş sırasındaki eserler daha çok halka güven ve cesaret vermek için yazılmışlardır. Savaşa genç bir asker olarak katılan ve döndükten sonra 1950-1960’lı yıllarda savaş hatıralarını, intibalarını yazan veya bunlardan yararlanarak değişik eserler ortaya koyan bir kuşak yetişir. Bunların eserlerinde “savaş gerçeği” ortaya konulurken, yaşanmışlıktan gelen canlı ve ürpertici hususiyetleri ile bu eserlerin büyük bir çoğunluğunda görülen tek yanlı bakış açısı büyük bir tezat teşkil eder. Bu eserlerde hikâye, roman ve tiyatro türlerinin imkânları zorlanarak, savaşla birlikte uzak ülkelerin egzotizmi de yansıtılır.²⁴

Savaş yıllarında edebî faaliyete başlayıp daha çok 1946’dan sonraki yıllarda olgunluk çağına ulaşmış yazarlar arasında sayabileceğimiz: Mirze İbrahimov (1910-1993), Sabit Rehman (1910-1970), Enver Memmedxanlı (1913-1990), İlyas Efendiyev (1914-1996) Süléyman Veliyev (1916-) İmran

²² Daha geniş bilgi için bkz. *Azerbaycan Sovyet Edebiyatı*, Maarif Neşriyatı, Bakû, 1988, s.33-38,128-131

²³ Nebiyev ve Salmanov, (1996:141)

²⁴ Akpınar, (1994:76)

Qasimov (1918-1981) gibi şahsiyetler Sovyet devri Azerî nesrinin olgun örneklerini vermişlerdir.²⁵ Bunlara ilave olarak: B.Bayramov, İ.Şıxlı, İ.Hüséynov, H.Séyidbeyli, S.Qedirzade, H.Abbaszade gibi şahsiyetlerin isimleri de zikredilebilir.²⁶

Şiirde de; Zéynal Cabbarzade (1920-1977), İslam Seferli(1923-1974), Qasım Qasımzade (1923), Hüséyn Hüséynzade [Arif] (1924-), Nebi Xezri (1924-), Bextiyar Vahabzade (1925-), Qabil (1926), Medine Gülgün (1926-), Adil Babayév (1925-1977), Eliğa Kürçaylı (1928-1980) gibi şahsiyetler faaliyet göstermeye başlamıştı.²⁷

1920 kuşağı deyebileceğimiz bu şairler II. Dünya Harbi'nin içinde olgunlaşmışlardır. Bu neslin ilk şiirlerinde savaşın dehşeti, sosyal ve siyasi konular ele alınırken, II. Dünya Harbi'nin bitmesinden sonra, şiirde de konular değişmiş ve günlük hayattan, sosyal konulara kadar, millî ve insanî problemler şiire girmeye başlamıştır.

Bu şairler arasında lirik-romantik şiirleri ile Nebi Xezri özel bir yer tutar. Şiirlerinde değişik ve çok çeşitli konuları işlese de, epik ve dramatik eserler yazsa da lirizm hep kendini gösterir. Dili çok güzel ve zevkli kullanır. Şiirleri, sekil itibariyle hece veznine bağlıdır. Heceyi, bilinen kalıplarını kırarak kullanır.

Bextiyar Vahabzade, günümüz Azerî şiirinin en tanınmış şairleri arasındadır. Tıpkı Nebi Xezri ve İslam Seferli gibi şiirin yanında dram eserleri de yazmaktadır. Vahabzade'nin şiirlerinde mütefekkir bir insanın düşünceleri ile karşılaşırız. Bunlar ferdin ve cemiyetin çeşitli problemleri üzerinde toplanan, tahlilci bir zekânın ilhamıyla yazılmış şiirlerdir. Vahabzade, vezne ve kafiyeye de şiirin muhtevası kadar değer verir, titizlik gösterir. Klâsik şiir geleneklerinin geliştirilerek devam ettirilmesine gayret eder. Millî meseleler karşısındaki hassasiyeti, halkın vicdanının sesi olması, onu bilgeliğe yüceltir.

S. Vurğun'un **“Anamın Öyüdü”**, S. Rüstem'in **“Gün O Gün Olsun Ki”**, **“Ana ve Poçtalyon”**, Resul Rıza'nın **“İntiqam”**, M. Rahim'in **“İki Qat Cinayet”**, O. Sarıvelli'nin **“Bu Yér Onun Yéridir”**, A. Cemil'in **“Meni Yada Salırmı”** eserleri bu kanlı yılların en değerli şiir numuneleridir. Bu dönemde cephede çarpışanlar arasında bulunan yetenekli genç şairlerden Enver Elibeyli, Böyükağa Qasımzade, İslam Seferli, Zéynal Cabbarzade, Hüséyn Abbaszade, Téymur Eliyév gibi sanatçılar bizzat kendi canlı müşahedelerini yazarak, savaşı içeriden tasvir ederler. Zéynal Xelil'in **“Tatyana”**, S.Rüstem'in **“İldırım”**, R.Rıza'nın **“Hilal”**, M.Rızaquluzade'nin **“Léyla”**, C.Xendan'ın **“İlk Ayrılıq”**, M.Dilbazi'nin **“Mehseti”**, S.Vurğun'un **“Bakının Dastanı”** poemlerinin mevzu ve motifleri bu aydınların iç dünyasını yansıtır niteliktedir. Bununla birlikte bu eserlerde, halkın düşmana karşı mücadelesi, tarihî kahramanlık ananeleri, galip gelme arzuları, cephedeki ortam, askere olan inanç ve millî ideallere olan sadakati anlatılır.

Ayrıca muharebe devri edebiyatında cephe gerisi de önemli bir yer tutar. Halkın başına gelen

²⁵ Akpınar, (1994:76)

²⁶ Nebiyév ve Salmanov (1996:256)

²⁷ Akpınar, (1994:83)

facialar ve bu faciaların cephe gerisindeki insanlar üzerinde bıraktığı tesirler 1960'lı yıllara kadar kaleme alınmaya devam etmiştir.

Bu devrin edebiyatı sadece muharebeden ibaret değildir. Muharebe bittikten sonra halkın iktisadî zorluklarını halletmek ve muharebenin ağır şartlarını ortadan kaldırmak için yeniden yapılanma hareketleri başlar. Böylece Sovyet sisteminde esas vazifesi halk için mücadele etmek, sosyalizmin yeniden kurulmasını sağlamak olan edebiyat ve sanat, muharebeden sonra da gelişen olaylardan uzak kalmaz. Bu yıllarda Sovyet İKP Merkezi Komitesi ideolojik sahadaki yeni görev ve kararlarını yeniden belirler. Sanatçılar bir asker gibi görülürken, verilen görevi de yerine getirmek zorunda kalırlar.

Azerbaycan edebiyatında da bu durum kendini hemen göstermiştir. Yeni kurulan Millî cumhuriyetler bu yönde kararlar kabul ederek, belirtilen ideolojik talepler doğrultusunda edebiyatın gelişmesine çalışırlar. Bu amaçla 28 Ağustos 1948'de Azerbaycan KPMK tarafından "*Azerbaycan Sovét Edebiyatının Veziyyeti ve Onu Yaxşılaşdırmak Tedbirleri*" adıyla tarihi bir karar alınır.²⁸

Aslında partileri rahatsız eden durum; bu eserlerin bedî keyfiyeti değil, genel anlamda Sovyet edebiyatının siyasî mevkiî ve istikameti idi. Hükûmet Sovyet gerçekliğinin tasvirinden ve tenkidinden rahatsız oluyordu. Merkezî Komite'nin aldığı kararlardan biri de, Sovyet edebiyatının devlete ve partiye hizmet etmek için vazifelendirilmesidir.

Edebiyatın bu derece siyasileştirilmesi, eserlerde estetiğin zayıflamasına neden olur. Bu durumdan büyük sanatkârlar da etkilenirler. Muharebeden sonra S.Vurgun'un "**Lénin'in Kitabı**", "**Köhne Dostlar**", "**Zamanın Bayraqtarı**", R.Rıza'nın "**Lénin**", S.Rüstem'in "**Biz Komunistlerik**" poemleri; M.Rahim, O.Sarıvelli, E.Cemil, Z.Xelil gibi şairlerin bu manadaki şiirleri, merkezî idarenin siyasî, ideolojik kararlarının edebiyattaki tezahürleri şeklindedir. Halkçılık ve insanî değerler yerine, komünist particiliği ve siyasî değerler ön plâna çıkarken, aksini yapanlar da şiddetli tenkitlere maruz kalmaya başlamışlardır.

Ancak bütün bunlara rağmen, Azerbaycan edebiyatında bazı yeni gelişmeler de hiss olunur. Bu devirde roman türünün kuvvetle ortaya çıkması, millî gerçekliğin ve halkın hayatındaki yeni tarafların başarıyla anlatılması yeni bir merhalenin başlangıcıdır. Muharebeden sonra S.Rehimov'un "**Şamo**", M.İbrahimov'un "**Gelecek Gün**", M.Hüséyn'in "**Abşeron**", E.Ebulhesen'in "**Dostluq Qalası**", M.Süleymanov'un "**Yérin Sirri**" eserleri Azerbaycan edebiyatının yeni estetik başarısı olarak değerlendirilir.

Yine bu dönemde lirik şiirin yanında poem²⁹ tarzına olan eğilim de çok kuvvetlidir. Muharebeden sonra S.Vurgun çeşitli poemleriyle gündeme gelir. Bunların arasında "**Aygün**", "**Zencinin Arzuları**", "**Muğan**" da vardır.

²⁸ Nebiyev ve Salmanov, (1996:145)

²⁹ "*Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğati*"nda manzum hikâye janrı [tarzı] olarak tarif edilir. Yavuz Akpınar da, "*Azeri Edebiyatı Araştırmaları*" adlı eserinde poema için manzum hikâye veya Manzum roman tabirini kullanmıştır. Türk edebiyatında daha çok poem olarak tanınmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda "poem" ifadesini kullanacağız.

Savaş yıllarında tiyatro daha çok, halka moral destek sağlayan önemli bir unsur gibidir. Klasik dramın realist geleneklerini devam ettirir. Cephe ve cephe gerisinde yaşanan hadiseler sahneye taşınır. M.İbrahimov'un "**Mehebbet**", R.Rıza'nın "**Vefa**", Mehdi Hüseyin ve İ.Efendiyev'in "**İntizar**", Z.Xelil'in "**İntiqem**", M.Tehmasib'in "**Aslan Yatağı**" dramları buna örnek sayılabilir. Bu eserlerde konu farklı olsa da ana tema faşizme karşı galip gelmek ve vatani kurtarmaktır.

Bu yıllarda Rus tiyatrosundan yapılan tercüme ve Merkezi İdarenin tiyatro repertuarını geliştirme çabaları; tiyatrodaki konuların değişmesini ve genç yazarların yetişmesini sağlar. Bu Azerbaycan tiyatrosuna yeni ufuklar açar. Ancak tiyatrodaki asıl gaye yeni neslin komünizm ruhunda terbiye edilmesidir. Azerbaycan emekçilerinin durumu, sosyal ve ailevi meseleler, tarihi konular, yeni insan, müspet kahraman problemi, lirik-psikolojik yanlar ve mizah konuları ön plana çıkar. İ.Efendiyev'in "**İşıqlı Yollar**", İ.Qasimov'un "**Xezer Üzerinde Şefeq**", M.İbrahimov'un "**Kendçi Kızı**", S.Kehman'ın "**Eligulu Evlenir**", "**Yalan**", B.Vahabzade'nin "**Vicdan**", Ş.Qurbanov'un "**Sensiz**", M.Şamxalov'un "**Qaynana**", İ.Efendiyev'in "**Bahar Suları**", E.Memmed Xanlı'nın "**Şirvan Gözeli**", "**Od İçinde**", İ.Qasimov-H.seyidbeyli'nin "**Sen Ne Üçün Yaşayırsan**", A.Şaiq'in "**Bir Saat Xelifelik**", E.Abbasov'un "**Aqıl ve Servinaz**", Z.Xelil'in "**Genç Ustalar**", H.Seyid Beyli'nin "**İmtaxan**", N.Genceli'nin "**Şelale**", Y.Ezimzade'nin "**Anacan**", "**Aprel Seheri**", "**Nesreddin**", "**Komşular**", S.Dağlı'nın "**Menziliniz Mübarek**", "**Oyun Bitdi**", "**Kölgeler Pıçıldadır**", Anar'ın "**Qaravelli**", "**Adamın Adamı**", S.Qedirzade'nin "**Gurultulu Mehebbet**", C.Memmedov'un "**Qaçırılmış Qız**", A.Memmedov'un "**Ulduzlar Görüşende**" ve Dede Korkut destanından esinlenerek yeniden yazılan "**Delî Dumrul**" komedisi sayılabilir.³⁰

3. *Edebiyatta Yeni Merhale (1960-1970)*: Stalin'in ölmesiyle başa geçen Kruşçev döneminde belirgin bir yumuşama yaşanır. Savaş suçluları affedilir, yasaklanan eski şair, yazar ve fikir adamlarına "berat"lar verilir. 1957 yılında başlayan bu yumuşama süreci, 1960 yılından sonra edebî alana da yansır ve millî uyanışın ilk tohumları bu şekilde atılmış olur. 1960'lı yıllarda güçlenen bu edebî anlayış, aslında 1950'lerin sonlarında başlar ve cemiyetin içinde yavaş yavaş gelişir. 1950'lerin sonuna doğru yayımlanan "**Qara Daşlar**" (M.Hüséyn), "**Yarpaqlar**" (B.Bayramov), "**Böyük Dayaq**" (M.İbrahimov), "**Yanar Ürek**" (İ.Hüséynov) gibi eserlerde cemiyetteki sosyal problemleri ortaya çıkarmak eğilimleri çok güçlüdür. R.Rıza "**Qızıl Gül Olmayaydı**" da 1937 yılındaki "kırgın" mevzuuna cesaretle dokunur. Ortaya çıkan bu eserlerde yazıcılar, hayat hakikatlerini daha ciddi şekilde canlandırırken, vazifedeki şahısların simasında baskıcı komünistlerin imajını yaratırlar.³¹

Böylelikle, edebiyatta totaliter rejimin etkisi azalır. Bedî düşünce, analitik ruh, hakikat hissi güçlenir. Cemiyetteki sosyal değişiklikler ve yeni hümanist düşüncelerin tesiriyle edebiyatta lirik-psikolojik üslûp arayışı ortaya çıkar. İnsanın şahsiyetini, dahilî "*ben*"ini tahlil etmek arzusu edebiyatın yeni vazifesi olarak gösterilir. İ.Efendiyev'in "**Körpüsalanlar**", "**Söyüdlü Arx**", B.Bayramov'un

³⁰ Azerbaycan Sovyet Edebiyatı, Maarif Neşriyatı, Bakû, 1988, s.243-247

³¹ Nebiyev ve Salmanov (1996:247)

“Serinlik” gibi roman ve povestleri³² edebiyatın bu eğilimini temsil etmektedir.

Edebiyatın ana konusu olarak, İnsan, onun manevî güzelliği ve samimiliği ağırlık kazanmaya başlar. Poetik fikirde R.Rıza ile başlayan yenilik ve felsefi derinlik anlayışı, B.Vahabzade, N.Xezri, Qabil, B.Azeroğlu, C.Novruz, E.Kürçaylı, E.Kerim ve Memmed Araz gibi şairlerin eserlerinde muhtelif üslûplarla daha da güçlenerek gelişir.

Sanatkarların asıl amacı, edebiyatın mevzuları ile hayatın çerçevesini genişletmektir. Edebiyatta gerçek karakterlerin ortaya çıkması insan tiplerinin olgunlaşmasını da beraberinde getirmiştir. Bu arayışların olumlu netice vermesi, ancak insanın ve hayatın yeniden keşfedilmesinden geçmektedir. Bu manada; İ.Efendiyev, İ.Qasimov, B.Bayramov, H.Séyidbeyli gibi yazarların adları zikredilmelidir. B.Bayramov 1960 ve 1970’lerde edebî nesir sahasında bıkmadan, usanmadan, inançla çalışan yazarlardandır. Bu yıllarda nesrin gelişmesi ve üslûpça zenginleşmesinde onun roman ve povestlerinin rolü dikkate değerdir. “Serinlik”, “Yarpaqlar”, “Gün Batanda”, “Ayrılıq” romanlarında muharebeden sonra Azerbaycan’daki köy hayatı, sosyal ve manevî problemler dile getirilirken bir yandan da muasır mevzuda tarihî gerçekçiliği aksettirmektedir.³³ Buna İ.Şıxlı’nın “Deli Kür”, İ.Hüseynov’un “Mehşer” romanları da eklenmelidir.

1960’li yıllar Azerî edebiyatında yeni bir devrin başlangıcıdır. Çağdaş Azerbaycan hayatı veya çağdaş insan ele alınmış, nispeten ideolojik yaklaşımlardan uzak, realist eserler, değişik teknikler ve anlatım yollarıyla ortaya konulmuştur. Bu kuşak aynı zamanda savaş ve siyasî kargaşa devirlerini yaşamamış, genellikle iyi bir öğrenim görmüş ve iyi derecede Rusça öğrenerek dünya edebiyatına da bu yolla vakıf olmuştur. Aynı şekilde kendilerinden önceki kuşaktan çok daha iyi şartlarda dünya edebiyatının belli başlı eserlerini okuma, inceleme imkânı bularak dar kalıplardan sıyrılabilmişlerdir.

Azerbaycan Edebiyatında 1960-70’li yıllar çok önemli bir devredir. Bu devirde yeni yeni eserler ortaya çıkar. Temler ve idealler yeniden belirlenir. Önceki devrin geleneksel taleplerinden uzaklaşılır. Edebiyatın hayat ve insanla olan münasebeti değişir. Kahramanlar daha gerçekçi ve eleştirel mevkilerden konuşmaya başlarlar.

II. Dünya Harbi’nde Sovyet Ordusunun İran’a girmesi, ikiye bölünmüş Azerbaycan’ın temsilcileri arasında yeni bir ilişkinin doğmasına sebebiyet verir. Bu doğrudan doğruya temas millî şuurun uyanmasına ve böylece Azerî edebiyatında günümüze kadar sürüp gelen millî bir cereyanın doğmasına da yardımcı olur. Azerbaycan’ın birliğini, bağımsızlığını ve yükselmesini terennüm etmek bu cereyanın ana hususiyetlerindedir. Bu cereyan Sovyetlerin yayılma siyasetiyle de başlangıçta uyum gösterir. Güney Azerbaycan’ın millî hislerle komünizme yaklaşması, İran’ın tamamını ele geçirmek için iyi bir propaganda vasıtası olarak görülür. Stalin devrinde her türlü millî duyguyu terennüm etmekten ürkmüş bulunan Kuzey Azerbaycan’lı şairler, “Cenup mevzuû”na sığıp duygularını dile getirirler. Böylece “Cenup mevzuû” zamanla Sovyet ideolojisinin dışına taşan gerçek millî duyguların ve emellerin anlatıldığı bir vasıta olur. Yakın tarihte görülen millî hareketlerle de bu

³² Mevzuû romana nispeten daha sade ve hacimce ondan daha küçük olan edebî eser.

³³ Nebiyev ve Salmanov

ruh belirgin bir hal alır.³⁴

1960'lı yıllarda edebiyatta başlayan bu yenilik ve gelişmeler, 1970'lerde de devam ederek derinleşir. Bu tarihlerde Azerbaycan şiiri tematik açıdan üç istikamette gelişmeye başlar. Bunlar; Millî konular, Sovyet cemiyetinin hayatı, ve genel insanî mevzulardır. Millî mevzular olarak Azerbaycan hayatı ve tarihî ele alınır. Bu arada ananevî tarih kahramanları da unutulmaz, yakın ve uzak geçmişten gelen; Babek, Nesimî, Sabir ve Settar Han gibi kılıç ve fikir kahramanları hakkında da eserler yazılır.

1970 öncesinde olduğu gibi Azerbaycan'ın işçi, köylü ve aydınlarının fedakâr emeği, Hazarı feth edenler, yeni sosyalist şehirlerin kurucuları, köy hayatı, ilim ve maarif konuları, büyük vatan muharebesi ve bu muharebenin kahramanları, sosyalizm-komünizm uğrunda mücadele eden kahramanlar, 26 Bakı Komisarları, parti ve devlet adamları hakkında yazılan eserler şiirde geniş yer tutar.

Bu yılların şiirinde belirgin manada yeni bir keyfiyet gibi görünen diğer bir cihet de, şiirde ahlâkiliğin ön plâna çıkmasıdır. Şiirde en güzel ahlâkî ideallerin tebliğine çalışılır Okuyucuya, yaşadığı ömrün manası, meslek aşkı, vatan için can verebilme, samimi vatandaş olmanın erdemleri, halk arasında yaşayan adet ve anelerin nasıl korunacağı anlatılır.³⁵ “Komünizm ahlâkî”ni tebliğ maksadıyla yazılan bu eserler, aslında bu 1920'ler de başlayan bir geleneğin devamıdır. Bu yıllarda eski cemiyet ahlâkının ve burjuvazinin tenkidi ve tebliği ön plâna çıkarılmıştır.

Azerbaycan'ın çok milletli bir yapıya bağlı bulunması, edebiyatta yeni mevzuları beraberinde getirir. Bu yıllarda Sovyet cemiyetinin hayatından, Sosyalizmden, Lenin siyasetinin başarısından, diğer Sosyalist milletlerle yapılan siyasî, iktisadî, manevî birlik, kardeşlik, dostluk münasebetlerinden, Sovyet Devleti'nin uluslararası nüfûzundan, barış uğrunda verilen mücadelelerden, Sovyetler Birliği'ndeki Komünist Partisinin siyasetinden bahsetmek bir moda halini alır. SSCB'deki kardeş halklar çeşitli şiir ve poemlerle okuyucuya tanıtılır. Bir başka deyişle şiirin coğrafî boyutu genişler, Orta Asya ve Kafkasya'daki kardeş Türk topluluklarının hayatı, uğradıkları felaketler ve kardeşlik bağları şiirin konuları arasına girer.

Ayrıca bağımsızlık için çarpışan milletlerden Vietnam, Arap ve Amerika Zencilerinin faciaları ile Azerbaycan şiiri, uluslararası siyasî ve içtimaî hadiselerle yelken açar. Geniş anlamda şiir, dünya işlerine, milletlerarası hayat hadiselerine, halkların ve milletlerin talihine, insanın-ferdin talihine yönelmiştir.

1970'li yıllarda “*tercümeçilik*” faaliyetinde de hızlı bir artış gözlenir. Garp ve Şark klâsiklerinden oldukça değerli eserler çevrilerek edebiyat dünyasına sunulur. Bu durum, daha sonraki yıllarda edebiyata yeni ilgi alanlarını gündeme getirecektir.

Ayrıca hayatın teknoloji ile iç-içe girmesiyle bu tür arayışlar da hız kazanır. Her yeni ifade sistemi kendi şeklini yaratır. Bu yıllar, Azerbaycan şiirinde, estetik şekil ve ferdî üslûp açısından

³⁴ Xendan, Cefer. (1987): Uğur Yolu-Cenubî Azerbaycan'da Edebiyat, Maarif ve Medeniyet-Azerbaycan Edebiyatında Cenub Mevzusu, Bakû, s.12-24-33

³⁵ Ceferov, (1975:126)

1950'den sonra başlayan yeniliklerin olgunluğa, zenginliğe ulaştığı bir devirdir. Şairler; “*épik*”, “*liró-épik*”, “*poém*”, “*süjéti şé'r*”, “*siyasî-felsefî lirika*”, “*ballada*”, “*qoşma*”, “*rübai*”, “*sonét*”, “*miniatur*”, “*temsil*” gibi tarz ve nev'ilerden istifade ederek, hem Klâsik şiirin, hem de serbest şiirin formlarını kullanırlar.³⁶

Serbest şiir 1920'lerin başında bir deneme mahiyetinde kullanılır. Bu tarz, Vitmen, Mayakovski ve N.Hikmet'in şiirlerinde asıl kimliğine ulaşır. Azerbaycan'da bu tarzın gelişmesinde N.Hikmet'in büyük tesiri olmuştur. Klâsik formlar kullananlara “*eneneçiler*”, serbest formları kullananlara da “*yeniçiler*” denilmiştir. Her iki grup arasında zaman zaman ateşli tartışmalar yaşanmıştır.

1970 yılların imajlar sisteminde de bir yenilik ve canlılık görülür. Edebî tasvir vasıtaları, bedîf düşünce, fikir ve ideallerin ifadesi açısından yeni mecazlar dikkati çeker. Bu manada; deniz, hazar, aras, yılın bölümleri, dağlar bir mecaz ve tasvir vasıtası olarak sık sık kullanılır. Bu arada 1960'larda başlayan halk diline, ananelere, folklorla yönelik süratle devam eder. Devrin önemli hususiyetlerinden biri de, “*muhabbet şiirleri*”nin çokluğudur. Bu tür şiirlerde “*köhne albom lirikası*”nın ve “*épiqonçu qazelxançılıq*”ın tesiri görülür. Bir başka özellik de, “*tercüme-i hal*” şiirlerinin çokluğudur. Bu şiirlerde poetik “*ben*”, çoğu zaman ferdî “*ben*” e çevrilir.³⁷ Devrin önemli edebiyat yayın organı olarak, “**Edebiyyat ve İncesenet**” gazetesi ile “**Ulduz**” dergisi göze çarpar.

1970'li yıllarda “*entelektüel şiir*” ve “*fikir şiiri*” alanında da bir hareketlilik göze çarpar. Poetik istidada, ilmî-felsefî anlayışla, edebî olgunluğun birleştirilmesi vazifesi yüklenir. “*İlhama gelmek*” yerine “*düşünmek, fikir etmek*” anlayışı güç kazanır. Poetik kabiliyetin, asrın hayat hadiselerine ve insanın manevî alemine eğilmesi zarurî görülürken, entelektüel şiirin ruhuna Marksist anlayış yerleştirilir.

Netice olarak diyebiliriz ki, 1960-70'li yıllar Azerbaycan Sovyet edebiyatı cemiyetinin manevî, psikolojik hayatını daha derinden ve geniş aksettiren bir edebiyat olmuştur.

Bu yıllarda edebiyatın en canlı sahası tiyatrodur. İ.Efendiyev'in bir seri halinde yayınlanan “**Sen Hemişe Menimlesen**” (1964), “**Unudabilmirem**” (1966), “**Mehv Olmuş Gündelikler**” (1968), “**Menim Günahım**” (1967) adlı çağdaş konulu piyesleri ile “**Mahnı Dağlarda Qaldı**” (1971), “**Natevan**” (1978) gibi romantik-tarihi dramları öne çıkar. Bu eserlerde hayat materyalı ve insanî karakterler zengin bir biçimde sunulmuştur. Bu yıllarda İnsanın manevi arayışı tiyatrodada da devam eder. Ş.Qurbanov'un “**Sensiz**”, İ.Qasimov'un “**İnsan Mesken Sakır**”, M.Hüseyn'in “**Alov**” ve bu yıllarda bu türü yeni yeni denemeye başlayan B.vahabzade ile N.Xezeri'nin piyesleri de bu alanda başarılı örneklerdendir. Şixeli Qurbonov'un “**Eceb İşe Düşdük**” (1961), “**Özümüz Bilerik**” (1962) gibi komedi tarzındaki eserleri de dikkat çekmektedir. Bu tarz eserlerde sosyal hayatın ve insan karakterinin olumsuz yönleri ele alınır. İnsana daha çok ahlakî yönden yaklaşır.³⁸

³⁶ Céferov, (1975:130)

³⁷ Céferov, (1975:133-135)

³⁸ Nebiyév ve Salmanov, (1996:202-203)

Devrin mühim bir hadisesi de, Azerbaycan Sovyet edebiyatında yeni yazıcılar neslinin edebî faaliyetlerine başlamasıdır. Kendilerini hızlı bir şekilde edebiyat dünyasına kabul ettiren bu yeni nesil, kendi şahsî üslûplarını oluştururken; kendilerinden önceki edebî neslin ananelerinden, edebî ve estetik prensiplerinden istifadeyi de ihmal etmezler.

Edebî faaliyete 60'lı yılların sonrasında başlayan 70 ve 80'li yıllarda da olgunluk devri eserlerini vermiş bulunan nesil içerisinde, doğum tarihlerine göre: İsi Melikzade (1934-1996), Yusif Semedoğlu (1935-1997), Ferman Kerimzade (1937-1992), Ekrem Eylisli (1937-), Sabir Azerî (1938-), Elçin(1940-), Anar (1938-), Mövlüd Süleymanlı(1943-) kalıcı eserler verebilmiş yazarlardır. Bu 30'lu kuşak arasında kendilerini kabul ettirmiş olan: Anar, Elçin, E.Eylisli ve Y.Semedoğlu'nu bilhassa zikretmek gerekir.³⁹

Şiirde ise; Eli Kerim, Fikret Qoca, Fikret Sadıq, Elekber Salahzade, İsa İsmayılzade, Tofiq Bayram, Xelil Rıza ve Memmed Araz olurlarken; Nesirde de: Ekrem Eylisli, Anar, Çingiz Hüséynov, Maqsud İbrahimbeyov, Rüstem İbrahimbeyov, Elçin, Ferman Kerimzade, Yusif Semedoğlu ve Sabir Azerî isimleri ön plâna çıkmıştır.⁴⁰

Bu arada 1960'lı yıllardan önce eserler vererek, edebî hayata girmiş ve faaliyetlerini 1960 ve 1970'li yıllarda da sürdürmüş olan nispeten daha yaşlı bir ara nesilden de söz açmak yerinde olacaktır. Bunlar: İsmayıl Şıxlı (1919-1995), Hesên Séyidbeyli (1920-1980), Ezize Ceferzade (1921-), Hüséyn Abbaszade (1922-), Salam Qedirzade (1923-1987), Gülhüséyn Huséynoğlu (1923-), Bayram Bayramov (1924-), Şıxeli Qurbanov (1925-1967), İsa Hüséynov (1928-), Çingiz Hüséynov (1929-), Sabir Ehmedov (1930-) dur.⁴¹

Bu ara nesil, 1960 kuşağıyla, edebî gelenekler açısından oldukça farklıdır. Bunların içerisinde İ.Şıxlı, İ.Hüséynov gibi yaratıcılıklarıyla sınırlanmış şahsiyetleri özellikle belirtmek gerekir. Bu ara nesil kuşağı, II. Dünya Savaşını çok genç yaşlarında yaşamış olan sanatçılardır. Dolayısıyla savaş bu nesli erken olgunlaştırmış ve 1960'lı yıllardaki edebî şahsiyetlerini de büyük ölçüde etkilemiştir. Bazı istisnalar dışında bu devir yazarlarının eserlerinde savaş artık geride kalmıştır. Bütün dikkat savaştan sonraki içtimaî problemlere, köy ve şehirlerdeki çalışma hayatına, emekçilerin maddî, manevî dünyasına yönelmiştir.

1960 neslini birleştiren en önemli özellik, şiirde ferdî hisleri güçlendirerek büyük sosyal heyecanları " *lirik kahraman*"ın his ve fikir süzgecinden geçirerek takdim etmek, emosional zenginlik ve entelektüelliktir. Onların şiirinde yeni şekil ve ifade vasıtaları bakımından sürekli bir arayış görülmektedir. Hece vezni ile beraber serbest şiir üslûbuna da müracaatları bu durumu tasdik etmektedir.

1960'ların edebî nesli, edebiyatın esas vazifesinin insanı anlatmak olduğunu kabul eder. Bu amaçla insana daha dikkatle yaklaşır. Onların günlük hayatlarından ziyade şahsiyetlerini,

³⁹ Akpınar, (1994:79)

⁴⁰ Nebiyév ve Salmanov, (1996:256-257)

⁴¹ Akpınar, (1994:78)

maneviyatlarını ele almayı ve tahlil etmeyi amaçlarlar. Böylece Sovyet gerçekliğini tasvir etmekten vaz geçerken, onu edebî muhakemenin ciddi bir mevzuû haline getirirler. İnsanın manevî ve sosyal ağrılarını, ıstıraplarını anlatarak, bunlardan yeni kahramanlar çıkarırlar. Bu eserlerde, hayatın müspet taraflarını incelemekten çok, hayat hakikatlerini bütün çıplaklığıyla göstermek, bu hakikatleri insanın psikolojisinden geçirerek tahlil etmek amacı güdülür. Bu bakımdan, bu tür eserlerin bir ölçüde tenkit mahiyeti taşıdığı da söylenebilir.

4) *Muasır Edebiyat Anlayışı (1980-)*: 1980’li yılların sonlarında ortaya çıkan muasır edebiyat anlayışı, aslında 60’larda başlayan “*yeni merhale*” nin bir devamıdır. Bu yeni edebî fikir hareketleri içtimaî ve siyasî süreçlerin tesiri ve neticesi olarak gelişir. 80’li yılların başında henüz, muasır ve tarihî mevzular işlenirken, bir yandan da manevî ve ahlâkî problemlerin edebî manada halline çalışılır.

1980’lerin başında edebiyatın bütün sahalarında ahlâkî ve manevî mevzulara karşı olan yazıcı merakı, henüz hızını devam ettirmektedir. 70’lerin sonunda Sovyet coğrafyasında hiss olunmaya başlayan “*bedî fikirdeki*” üslûp arayışları 80’lerin başında hızlanır. Özellikle C. Aytmatov’un “**Gün Uzar Yüzyıl Olur**” romanı bu arayışın ilk örneği olur. Bundan evvelki “**Beyaz Gemi**” romanında olduğu gibi C.Aytmatov, “*muasır gerçekliği*” insan hayatının en köklü problemi gibi ortaya koyar ve onu halletmeye çalışır. Aytmatov romanında tarihin insan hayatındaki önemi ve rolüne dokunarak, meşhur “*mankurt*” mevzuûnu işler. Bu durum, çok milletli SSCB’de aksini erken bulmuş ve nihayet Azerbaycan’da da “**Xudaferin Körpüsü**” (F.Kerimzade), “**Sıyrılmış Qılinc**” (C.Bergüşad), “**Mahmud ve Meryem**” (Ëlçin), “**Xaqani**” (M.İsmayılov), “**Bakı 1501**” (E.Ceferzade) gibi eserler yayınlanmaya başlar. Bu romanlarda tarihî hadiseler ve şahsiyetler tarih adına değil, muasırlığı kavramak amacıyla tasvir olunurlar.⁴²

Nesirde muasır insanın hayatı, manevî değerler ışığında tasvir edilmeye başlamış ve bu hareket gittikçe güç kazanmıştı. İ.Hüséynov’un “**Eşq Delisi**” (1984) romanı bu açıdan son derece önemlidir.

İnsanın manevî hayatına eğilim şiirde de çok açık bir şekilde görülmektedir. B.Vahabzade’nin “**Bir Geminin Sernişinleriyik**”, N.Xezri’nin “**Esre Ë’tiraf**” kitapları felsefî şiir sahasındaki arayışları başarıyla devam ettirirken, asrın ve hayatın köklü problemlerini duyan bir şair şahsiyeti yaratılır. N.Hasanzade “**Kimin Sualı Var?**” poeminde insanın manevî mevkiîni epik plânda işler. V.İbrahim “**Yér Mehebbeti**”, İ.İsmayılzade “**Bir Ses Gelir Üstümüze**” poemlerinde insanlığın talihini ele alırlar.

80’lerde edebiyat bir yandan önceki dönemin mevzu ve kahraman arayışlarını devam ettirir. Bu manada cemiyetin manevî hayatını işleyen eserler kaleme alırken, bir yandan da siyasî, iktisadî ve sosyal durumu bozulan, düşkünlük ve atalet içine düşen cemiyetin bu durumu aksettirilir. Sosyalist realizmin eski, düşünen, ıstırap çeken, heyecanlanan, kabına sığmayan müspet kahramanları seçilerek

⁴² Nebiyév ve Salmanov (1996:301)

işlenir. M.Süléymanlı'nın **“Deyirman”**, İ.Melikzade'nin **“Quyu”** povestlerinde insanın ve cemiyetin manevî hayatında, hislerinde ve dünya görüşlerinde ortaya çıkan durgunluk, yeni ve edebî bir üslûpla ortaya konur.

S.Rüstemxanlı, F.Sadiq, E.Salahzade gibi şairlerin, millî ananelerin yeni bakış açılarıyla ele alınmasında büyük gayretleri olmuştur. Edebiyatta ise, bağımsızlık hisleri güç kazanırken, sanatkârların *“şahsî özgürlük”* istekleri de yüksek sesle ifade edilmeye başlanmıştı. Çünkü hislerini ve düşüncelerini ortaya koyabilmek için bunu zarurî görüyorlardı.

Ayrıca, 1970-90'lı yıllar, edebiyatta yeni nesillerin yetiştiği bir devir olmuştur. Bunlar arasında; Yusif Samedoğlu, Ramiz Rövsen, Vaqif Cebrayılzade, Rüzgar Efendiyeva'nın adları sayılabilir.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Azerbaycan edebiyatı siyasî, sosyal ve ideolojik gerçeklikte faaliyet gösterir. Sosyal hayatta meydana gelen değişiklikler, Sovyet cemiyetinde baş veren glastnost ve prestroyka politikasının derinleşmesi, bu devirde yayımlanan eserlerin genel yapısına önemli bir tesir göstermiştir.

Edebiyatın bu yeni eğilimleri bakımından **“Ağ Deve”**, **“Ölüm Hökmü”** (Ēlçin), **“Sonsuzluq”** (S.Azeri), **“O Uzaq Géce”** (N.Xezri), **“Günah Duası”** (M.Süléymanlı), **“Dünyanın Qopduğu Yér”** (Ç.Elekberzade) gibi roman ve povestler ile; **“Karvan”** (B.Bayramov), **“Şéyx Xiyabani”** (İ.Efendiyév), **“Torpağa Sancılan Qılnc”** (N.Xezri), **“Çaldıran Döyüşü”** (F.Kerimzade) gibi tarihî mevzularda yazılmış eserlerde halkın talihi, muasırlık problemi ışığında yeni bir anlayış ve tefekkürle değerlendirilmektedir.⁴³

80'li yılların ortalarından itibaren başlayan eski Sovyet gerçekçiliğine dönüş, 1985'te *“Sovyet İKP Merkezi Komitesi”* nin kararıyla hareketlenirken, eski Sovyet cemiyetini değiştiren süreçler de yeniden hız kazanır. Önceleri bu hareketler ülkenin sosyal ve iktisadî gelişimi hızlandırmak adına yapılır. Daha sonra Komünist Partisi bunu *“yeniden kurma”* olarak ilan eder. XXVII. Sovyet İKP Kurultayı *“demokratikleşme”* sürecinin yolunu açar. Bu durum, ülkede yeni bir düşüncenin şekillenmesine ve ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Cemiyetin dünya görüşünde değişiklikler oluşur. Ardından muhalif düşünceler ve kuvvetler ortaya çıkar. Bu eğilim yavaş yavaş Marksist-Leninci dünya görüşünü derinden sarsar. Böylelikle cemiyette insanî değerlere önem verilmeye başlanır.⁴⁴

Bu demokratik tutum, eski Sovyet cemiyetinin ve onun tarihinin yeniden ele alınmasını sağlayarak, eksik ve karanlık yönlerini inceler. Bu durum, nihayet Sovyet sisteminin tenkidi seviyesine ulaşır. *“Açıklık ve yeniden yapılanma”* hareketi Sovyetlere bağlı müstakil cumhuriyetlerin *“millî bağımsızlık”* şuurunu yeniden diriltir. Bu uğurda halk hareketleri başlar. Bu hareketler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve buralarda yeni bağımsız millî devletlerin kurulmasıyla neticelenir. Ülkede ortaya çıkan sosyal, siyasî ve medenî inkılâplar öteden beri edebiyatı etkileyen en önemli hadiselerin başında gelir. Edebiyat, cemiyeti manevî açıdan yeni tefekküre hazırlarken, bir yandan da insanın yeni

⁴³ Nebiyév ve Salmanov, (1996:306)

⁴⁴ Nebiyev ve Salmanov (1996:304-305)

manevî simasının doğmasında da müstesna rol oynar. Bu gelişmeler, “yeni tipli” eserleri doğurur. Gürcistan’da çevrilen meşhur “Tövbe” filminde “Stalinizm” en sert şekilde tenkit edilir.⁴⁵ 1991 yılının Ağustos ayında dağılan Sovyetler Birliği ile beraber onun rejimi ve ideolojisi de iflase uğrar.

1980’den sonra tiyatrodaki imaj ve tiplerin manevi ve psikolojik yönleri ön plana çıkarılır. İ.Efendiyev’in “Bağlardan Gelen Ses”, İ.Qasimov’un “Ömür Qısadır”, N.Xezri’nin “Eks-seda”, R.İbrahim Beyov’un “Öz Yoluna Get” gibi piyesleri, yeni mevzu ve karakterler açısından son derece önemlidir. Bunların yanında yurt dışında ortaya çıkan çeşitli hadisleri konu alan İ.Qasimov’un “Dinsizin Tövbesi” ve Anar’ın “Sehra Yuxuları” adlı eserleri dikkat çekicidir. B.Vahabzade’nin “Feryad” piyesinde de, tarihe sosyal ve felsefi bir yaklaşım denir.⁴⁶

80’li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan “demokratikleşme süreci” Azerbaycan’da millî şuurun uyanmasına vesile olur. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ meselesini sürekli gündemde tutması, daha da ileri giderek toprak talebinde bulunması bu harekete hız kazandırır. Bu hareket çok geçmeden edebiyata yansır. İ.Efendiyev, B.Bayramov. İ.Şihli, Anar, B.Vahabzade, S.Rüstexanlı ve N.Hezri gibi edebiyatçılar hareketli yazılar yazarlar.

1990’lı yıllardan itibaren bu hareket daha da güçlenir ve önüne geçilemez bir kuvvet haline gelir. 20 Ocak 1990’da Bakû, Sovyet Ordusunun istilasına uğrar. Azerbaycan evlatları Rus tanklarının altında can verirler. Ne var ki Azerbaycan’da şaha kalkan millî direniş asla engellenemez. Ardından Karabağ Muharebesi başlar. Ermeniler Rus askerlerinin desteği ile Azerbaycan toprağının beşte birini işgal ederler. 30-35 bin şehit verilirken, bir milyondan fazla Azerî “qaçqın” evsiz-yurtsuz bırakılır.

1990’ların başından itibaren Azerbaycan edebiyatı, “Millî Müstakillik” uğrunda verilen bir mücadelenin edebiyatıdır. 1990’lı yıllarda edebiyat, gelişen millî şuur sayesinde “sosyalist gerçekçiliğin” prensiplerinden kurtularak, Azerbaycan’ın içinde bulunduğu sosyal gerçeklere el koymayı başarmıştır. B.Vahabzade’nin “Şehidler”, N.Xezri’nin “Salatın” poemleri, E.Eylisli’nin “Yemen” povesti ve bir çok şairin Kanlı Yanvar ve Karabağ hadiseleri mevzuunda yazdıkları şiirler son derece önemlidir. X.Rıza’nın “Devam Edir 37” (1992) kitabı kükreyen halk hareketinin sesini, Ermenistan ve Karabağ’dan kovulan yüz binlerce Azerbaycanlının ıstırabını ve Yanvar şehitlerinin ruhunu aksettirir.

Bu arada 90’lı yılların başında ortaya çıkan 1918-20’li yılları objektif manada değerlendirme çabaları, başta M.Emin Resulzade olmak üzere devrin önemli şahsiyetlerini, eserlerini gündeme getirirken, devrin siyasî, sosyal ve kültürel yönleri tartışılmaya başlanır. XX. asır Azerbaycan Muhaciret edebiyatı edebî ve ilmî manada ele alınır.

Günümüz Azerî şiirinin yükünü büyük ölçüde paylaşmakta olan ve olgunluk devri eserlerini artık vermiş bulunan çağdaş şairler arasında; Fikret Sadıq (d.1931), Eli Kerim (1931-1969), Neriman Hesenzade (1931-), Xelil Rıza (1932-1996), Rûf’et Zebioğlu (1932-1983), Memmed Araz (1933-), Tofiq Bayram (1934-1999?), İlyas Tapdıq (1934-), Mestan Eliyev (1935-), Kemale Ağayeva (1936-),

⁴⁵ Nebiyev ve Salmanov, (1996:305)

⁴⁶ Nebiyev ve Ş.Salmanov, (1996:248)

Musa Yaqub (1937-), Memmed İsmayıl (1939-), Memmed Aslan (1939-), Vaqif Semedoğlu (1939-), Refiq Zekâ Xendan (1939-1998), Vaqif Nesib (1939-), Abbas Abdulla (1940-), İsa İsmayılzade (1941-1996), Elekber Salahzade (1941-), Vaqif İbrahim (1945-1983), Nüsret Kesemenli (1946-), Ramiz Rovşen (1946-), Sabir Rustemxanlı (1946-), Ėldar Baxış (1947-1996), Vaqif Cebrayılzade (1949-), Zelimxan Yaqub (1950-), Adil Cemil (1954-), Vaqif Behmenli (1955-), Rüstem Behrudı (1956-) sayılabilir.⁴⁷

⁴⁷ Akpınar, (1994:83-84)

MODERN GÜNEY AZERBAJYCAN EDEBİYATI

SALİH OKUMUŞ/TÜRKİYE*

XIX. asrın ikinci yarısından itibaren temelleri atılan Modern Azerbaycan edebiyatı; Kuzeyde asrın sonunda ilk eserlerini vermeye başlarken, Güneyde II. Dünya savaşından sonraki yılları beklemek zorunda kalmıştır. Ancak bu hususta araştırmacılar arasında tam bir birlik mevcut değildir. Bazı araştırmacılar modern edebiyatın Kuzey’le birlikte başladığını söylerken, bazıları da II.Dünya savaşından sonra Rusların Güney Azerbaycan’a girmesiyle başladığını ifade etmektedir. Bazıları ise bu tarihi 1979 devrimi olarak göstermektedirler.

Yavuz Akpınar, modern edebiyatın başlangıcını Türkmençay Antlaşması (1828) olarak gösterir. (Akpınar,1994:84) Cevat Heyet de, “*Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*” adlı eserinde Modern Azerbaycan Edebiyatı için aynı tarihi işaret ederken, bu edebiyatı; Meşrutiyet Dönemi, Pehlevî Dönemi ve Muasır Dönem olarak üç bölüme ayırır. (Heyet, 1990:426) Biz de bu tasnifi dikkate alacağız.

*1. Meşrutiyet Devri Güney Azerbaycan Edebiyatı (1828-1920)***

XIX. Asır, Rusların Azerbaycan’ı istila için giriştikleri harplerle doludur. Osmanlı ve İran merkezi idarelerinin Kafkasya üzerindeki etkilerinin azalmaya başlaması, hanlıkların kendi aralarındaki mücadelelerine sahne olur. Bilhassa Nadir Şah’ın ölümünden sonra bölgede ortaya çıkan siyasî boşluk ve karışıklıklardan faydalanan Ruslar, XIX. asrın başlarından itibaren Kafkasya’ya girmeye başlar. Daha asrın başında Aras nehrinin kuzeyi tamamen Rusların eline geçer. 22 Şubat 1828 yılında yapılan Türkmençay antlaşmasıyla Azerbaycan ikiye ayrılır. Aras’ın kuzeyi Ruslar’a, güneyi ise, İran’a kalır. Diğer yandan Hazar Denizini de kontrol altına alan Ruslar, Kafkasya’yı altı eyalete ayırarak merkezi Tiflis olan Kafkasya Umumi Valiliği’ne bağlar. (Okumuş, 2002/19:262)***

Bu tarihten sonra Kuzey’de farklı bir siyasî ve ekonomik yapı kurulurken, Güney’de gelişme durma noktasına gelir. Azeri dili ile eğitim veren okullar kapatılır. Gazete, dergi ve kitap yayımına izin verilmez. XIX. asrın başlarına kadar Azerî edebiyatının merkezi ve medenî muhiti olan Tebriz bu fonksiyonunu Tiflis’e devreder. Tiflis, siyasî, ticarî ve kültürel bir merkeze dönüşür. Burada açılan Rus mektepleri de ilk mütefekkir ve ilim adamlarını yetiştirmeye başlar. Avrupa ve Rusya’daki fikir hareketleri ve diğer yenilikler kısa bir süre sonra Tiflis’e ulaşarak, buradan da süratle etrafa yayılmaya başlar. Bu ortam, Tiflis’te yaşayan Azerî maarifçileri**** ve diğer münevverleri de derinden etkiler. (Akpınar,1994:36)

XX. yüzyılın başlarında İran, Kafkasya ve Osmanlı Devleti’nde meydana gelen meşrutiyet hareketleri Güney Azerbaycan’ı da derinden etkiler. Afganistan’da yetişen Cemalettin Efganî,

* Yrd.Doç.Dr.Salih OKUMUŞ, Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

** Meşrutiyet Dönemi, Modern Edebiyat’ın başladığı dönemdir. Rusların Kafkasya’ya girmesinden sonra, İran’la yapılan Türkmençay Antlaşması’yla (1828) başlayıp, Pehlevî Hanedanı’nın İran’a hâkim olmasıyla sona erer (1920).

*** Metin içindeki dipnotlarda tarihten sonra bölü işaretleri ile gösterilen rakamlar, ya bir yazarın aynı yılda basılan diğer eserlerini işaret eder, ya da ilgili eserin cilt numarasını belirtir.

**** 17. ve 18. Asırlarda Batı Avrupa’da ve 18. ve 19. Asırlarda Rusya’da etkili olmuştur. Feodalizmi tenkit eden bir cereyandır. Halkın bilgilendirilmesini ve bilinçlendirilmesini amaçlar. Kısaca maarifçilik, gelişme ve ilerleme idealini sembolize eder.

Tercuman'ın kurucusu Gaspıralı İsmail ve Mirza Hasan Rüşdiyye bu bölgede hürriyetçi ve meşrutiyetçi bir havanın doğmasında etkili olurlar.

1905 yılında Rusya'da meydana gelen sosyalist devriminden sonra petrol bölgeleri daha da önem kazanır. Din ve mezhep kavgalarıyla siyasî karışıklıklar, gittikçe artan hürriyet ve meşrutiyet arzuları, 1907 yılında İran'da meşrutiyet ilanı ile sonuçlanır. İngilizler ve Ruslar tarafından İran iki nüfuz bölgesine ayrılır. Bu sırada Tebriz'de bulunan meşrutiyetçiler de Settar Han ve Bağır Han'ın önderliğinde ayaklanarak, "*Millî Encümen*"i ilan eder. Ancak Rus ve İngiliz güçlerinin yardımıyla bu hareket bastırılır. İnkılâpçıların çoğu Kafkasya, Türkiye ve Avrupa ülkelerine kaçmağa mecbur edilir. Bağır Han sürgünde öldürülür, gözaltında olan Settar Han da 1914 yılında vefat eder.

1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik ihtilali bütün bölgeyi ilgilendirir. 1918 yılında Rus ordularının İran'dan ayrılmasıyla, daha önce İran'dan sürgün edilen Hiyabanî Tebriz'e döner. Demokrat Parti'nin başına geçerek, "*Azadistan*" devletini ilan eder (7 Nisan 1920). Kuzeyde de M.Emin Resulzâde'nin başkanlığında "*Cumhuriyet*" ilan edilmiştir (28 Mayıs 1918). Azadistan daha bir senesini doldurmadan İran güçleri tarafından yıkılır (11 Eylül 1920). Bu hareketi destekleyen aydınlar öldürülür.

Hiyabanî bir yıla yakın sürede Türkçe eğitim-öğretim veren okullar açar. Türkiye ve Azerbaycan'dan ilim adamları getirerek ders kitaplarının hazırlanmasında önemli katkılarda bulunur. Ayrıca Tebriz'de bir "*Yüksek Ticaret Mektebi*" ve "*Hayriye*" adlı tiyatro ile merkezi bir kütüphane kurar. Türkçe Neşriyatın önünü açar. Toprak reformu alanında ciddi çalışmalarda bulunur. Hiyabanî döneminde yapılan bu çalışmaların G. Azerbaycan'da edebiyatın gelişmesinde de önemli katkıları olur.

Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Kuzey Azerbaycan'da ticaret hayatı canlanmış, siyasî ve içtimaî hayat da süratle değişmişti. Bu tarihe kadar her iki Azerbaycan'da da birbirine benzeyen siyasî, içtimaî ve iktisadî şartlar, Kuzey Azerbaycan lehine bozulurken, Güney Azerbaycan'da eski hayat tarzı aynen sürdürülmüştür. Fakat dinî, edebî ve içtimaî alanlardaki münasebetler devam etmiştir. Kuzey'de yeni gelişen edebiyat anlayışı, Güney'de çok fazla etkili olamamıştır.

Batı tesirindeki Azerbaycan edebiyatı, Rusların Kafkasya'ya girmesiyle başlar. XIX. asırda Kafkasya'da başlayan Rus istilasının bir sonucu olarak da Azerî edebiyatı iki kola ayrılır: Kuzey Azerbaycan'da edebiyat, Rus tesiri sebebiyle çağdaş hayata göre şekillenmeye başlarken, Güney Azerbaycan'daki edebiyat klâsik ananeleri içerisinde gittikçe sönükleşir, bir taklit ve nazire edebiyatı halini alır. Klâsik edebiyat hem Kuzeyde, hem de Güneyde canlılığını sürdürmektedir. Bu daha ziyade Fuzulî gibi güçlü bir şairi taklit ve eski şairlere nazireler yazmaktan ileriye gidememiştir. Güneyde son derece güçlü olan Tarikat edebiyatı, Kuzey'de Kazak ve Karabağ civarlarında bile tesir uyandırmaya başlamıştır. Ayrıca Klâsik edebiyatın satirik şiir geleneği de devam etmektedir. (Okumuş, 2002/19:262)

İçtimaî ve siyasî hayatla yakından alakalı olan Klasik şiir ve edebiyat anlayışı günümüze kadar tesirini devam ettirir. En çok rağbet gören nazım şekli gazeldir. Gazel, mevzuunu ve dilini değiştirerek yok olmaktan kurtulur. (Akpınar, 1994:39-40) “Bu devrin gazellerinde an’anevî şiir anlayışı ve mevzuları yanında, gittikçe daha belirli bir hal almaya başlayan gerçek insanî duyguların, ferdî his ve düşüncelerin ve reel hayat anlayışının ortaya çıktığı görülür. Tasvir edilen sevgili artık muhayyel bir varlık değil, canlı-kanlı gerçek bir insandır. Devrandan şikâyet, gittikçe gerçekçi bir anlayışa bürünerek içtimaî ve siyasî bir mahiyet kazanır.” (Akpınar, 1994:42)

Halk edebiyatı da kendi tekâmülünü hızla sürdürürken, halk ve saz şairleri bu geleneğe uygun eserler vermeye devam etmişlerdir. Sözlü edebiyat ile Klâsik edebiyatın ananeleri birbirinin içine girmiştir. Klâsik edebiyattaki Osmanlı ve İran edebiyatı tesirini sürdürmektedir. Âşık tarzı şiirinin yanında, halk destanları, masallar, maniler, fıkralar, bilmeceler gibi, sözlü edebiyat nev’ileri de kendi ananelerine bağlı olarak devam eder. XVIII. Asırlardan itibaren, halk edebiyatı nazım şekilleri ve ifade hususiyetleri yazılı edebiyat üzerinde gittikçe tesirini arttırmıştır.

Modern Güney Azerbaycan edebiyatının oluşmasında bu tarihî sürecin çok büyük ehemmiyeti vardır. XIX ve XX. Asırda cereyan eden siyasî ve sosyal olaylar bütün Kafkasya’da olduğu gibi G.Azerbaycan’da da realist bir neslin yetişmesinde önemli bir rol oynar. Bu nesil, modern Güney Azerbaycan edebiyatının kurulmasında büyük gayretler sarf eder. Yüzyıllardan beri devam eden klasik şiir ile halk şiiri geleneğinin yanında yeni ve çağdaş şiir anlayışları ve nesir alanında önemli örnekler verilir. “Gazel, kaside ve mesnevi türleri zamanla yerlerini manzum hikâye/roman adı verilen poémalara bırakır.” (Akpınar,1994:39-40) Son iki asrın yetiştirdiği yazar ve şairler, başta bölgede yaşanan sosyal ve siyasî olaylar olmak üzere halkın çektiği sıkıntıları, sürgünleri, ümitleri, özlemleri ve birleşik Azerbaycan fikrini dile getirirler.

Modern edebiyatın kurulmasında bilhassa bu nesilden bahsetmek gerekir. Bu nesil, Rusya’nın Kafkasya’da oluşturduğu sosyal ve medenî muhit ile Rus idaresine girmiş Azerî aydınların çıkardıkları gazete, dergi ve yeni tarzda açmış oldukları okullarda tebliğ etmeye çalıştıkları “*maarifçilik*” ve “*halkçılık*” düşünceleri ile yetişir. Rusya, Türkiye ve İran’da meydana gelen meşrutiyet hareketleri ve bu coğrafyada gelişen yenilikçi fikirlerden etkilenirler. 1850’lerde doğan bu yenilikçi nesil, eğitim-öğretim faaliyetlerine önem verir. Okul, kütüphane ve tiyatro gibi kendilerinden sonraki neslin yetişmesini sağlayacak kurumların oluşmasında büyük gayretler sarf eder. Ders kitapları kaleme alırlar. Sosyal hayatın modernleşmesi yönünde büyük çabaları olur. Fikrî ve edebî faaliyetlerinin yanında gazetecilik/dergilerlik yaparlar ve siyasetle uğraşırlar. Ayrıca hemen hepsi bağımsız Azerbaycan idealinin de ateşli birer savunucularıdır.

Güneyde gazete ve sergiciliğin giderek gelişmesi, edebî ve fikrî alanda da ciddi etkiler yaratır. Tebriz ve çevresindeki matbuat faaliyetleri Kuzey’in etkisinde gelişir. Hasan Bey Zerdabî’nin çıkarmış olduğu “*Ekinçi*” gazetesi, burada millî bir matbuatın doğmasına yardımcı olur. Başlangıçta matbuat daha çok, dinî yayın ve propaganda maksadıyla kullanılır. (Minesyan, 1935/1:244) Matbaanın dini amaçlarla kurulması nedeniyle, kültürel hayata bir katkısı olmaz. Din dışı eserler ise, XIX. asrın

başlarına kadar Hindistan, İstanbul, Kazan ve Kahire’de basılır. (A.İ.A.,1985:232; Ariyenpur,1932/1:229-230) İran’da matbaanın gelişmesi 1924’ten sonra olmuştur.

1880 yılında Tebriz’de ilk özel gazete çıkarılır.***** 1884’de “*Medeniyet*” gazetesi yayınlanır. Bunları, “*Rûznâme-i Tebriz*” (1880), “*Şebname*” (1894), “*Elhatiyat*” (1899), “*Adalet*” (1906), “*Hayrantaş*” (1908), “*Şeker*” (1909-Haftalık), “*Edeb*” ve “*Kemal*” (1900), “*Gencine Fünûn*” (1904), “*İttiyaç*” (1907) adlı rûznâmeler takip eder. Bunların dışında muhacerette yayınlanan “*Ehtar*”, “*Hükümet*” ve Elekber Dehuda’nın İstanbul’da Farsça olarak yayınladığı “*Sürüş*”ü de zikretmek yerinde olur. 1858 yılında Tebriz’de yayınlanan “*Azerbaycan*” gazetesi ise, Güney Azerbaycan’daki süreli yayınların ilk örneğini teşkil eder. (Terbiyet, 1987:441-446; Biraun, -/2:452; A.İ.A., 1984:8-9; Rüstemova, 1993:194)

Meşrutiyetin ilanından sonra matbuat alanında da bir canlanma görülür. Önce “*Azerbaycan*” (1907) dergisinin ilk sayısı yayınlanır. Ardından “*Mektep*”, “*Mücahit*”, “*Haşaratü'l-Erz*”, “*Ferverdin*” (Ürmiye), “*Şefeg*”, “*Encümen*” ve “*İstiklal*” gazeteleri çıkmaya başlar. Bilhassa “*İstiklâl*” ve “*Şefeg*” gazeteleri demokratlar ile bağımsızlık yanlılarının kalesi olur. Yine bu yıllarda Tebriz’de bir kısmı haftalık olarak “*Kesalet*”, “*Ümid*”, “*Azad*”, “*Ethat*”, “*Ehvet*”, “*Ablağ*” ve “*Mesbac*”; Tahran’da “*Carciye Millet*”, “*Behlül*”, “*Keşkül*”; Reşt’te “*Nesime Şimal*” ve İstanbul’da “*Şeyda*” mecmuaları yayınlanır.

Meşrutiyet İnkılâbı devrinde Güney Azerbaycan’da elliye yakın dergi ve gazetenin yayınlandığını görmekteyiz. Bu sayede Azerbaycan matbuatı, demokratik ve millî çizgilere taşınır. Bu yayın organları aydınların düşüncelerini halka yansıtmada önemli bir rol üstlenir. Tebriz’de oluşmaya başlayan inkılâpçı ruhun da olgunlaşmasına zemin hazırlar.

Yavuz Akpınar, Güney Azerbaycan’da hatta İran’da yeni edebiyatın ilk temsilcileri arasında *Abdurrahim Talibov*, *Zeynelabidin Marağayi* ve *Mirza Ağa Tebrizî*’yi gösterir. (Akpınar, 1994:42) Buna, daha çok eğitim ve gazetecilikle uğraşan *Mirza Hasan Ruşdiyye*, *Mirza Ali Mö’cüz Şebüsteri* ve *Mirza Mahmud Ganizâde*’yi de eklemek gerekir. Hasan Bey Zerdabî, C.Memmedguluzâde, Mirza Şafi Vazeh ve Mirza Fethali Ahundzâde mektebine yakınlıklarıyla tanınan bu aydınlar, Güney Azerbaycan halkının içinde bulunduğu durumu eserlerinde konu ederek gerici zihniyete savaş açarlar.

Burada, *Şeyh Muhammet Hiyabanî* (1880-1920) ve *Seyid Cafer Pişevârî* (1893-1947) den ayrıca söz açmak gerekir. Son iki asırda G.Azerbaycanda meydana gelen tarihî sürecin ortasında yer alan bu iki kahraman devlet ve fikir adamı da, Tebriz’de bağımsız Türk devletinin ilanı ve modern hayatın kurulmasında önemli katkılarda bulunurlar. Okul, kütüphane, tiyatro gibi eğitim kurumlarını açarak modern edebiyatı kuran yeni neslin yetişmesinde çok faydalı olurlar.

***** İran’da ilk resmi gazetenin 1837 yılında yayımlandığı bilinmektedir. Kuzey Azerbaycan’a ait ilk Türkçe gazete ise 1832 yılında Tiflis’te “*Tifliskie Vedomosti* (Tiflis Ehbarı)” adıyla çıkarılmıştır. Muhammedeli Terbiyet, ilk rûznâmenin 1819/1920 yıllarında Tebriz’de çıkarıldığı ve yine bu tarihlerde litografya usulüyle “*Encümen*” adıyla bir gazetenin yayımlandığını söyler. Bu konudaki daha geniş bilgi için, (Oğuz-Çakır, 2000:06; Ahundov, 1965:9; Rüstemova, 1993:3; Terbiyet, 1987:441-446) kaynaklarına bakınız.

1834 yılında Tebriz’de doğan *Mirza Abdurrahim Talibov* (1834-1911), İran’daki meşrutiyet inkılâbının hazırlanmasında ve bilhassa çağdaş eğitim düşüncesinin gelişmesinde ve yaygınlaşmasında büyük katkıları olur. Ayrıca çağdaş Fars nesrinin de mühendisi ve banisi olarak şöhret kazanır. (Kafkasyalı, 2002/3:344)

Azerbaycan edebiyatının ilk realist romancısı olan *Zeynel Abidin Marağayi* (1837-1910), Mirza Fethali Ahundzâde mektebinin de takipçisidir. “*İbrahim Beyin Seyahatnâmesi*”adlı üç ciltlik romanı, yakın doğuda maarifçilik idealinin yayılmasında önemli rol oynar. Ayrıca İran’daki meşrutiyet inkılâbının ideolojik zemininin hazırlanmasında da büyük tesiri olur. Eserde sömürüye, gericiliğe ve cahilliğe karşı çıkılır.

Mirza Ağa Tebrizî (? -1915), İranda ilk orijinal dram eserlerini yazar. Eserlerinde İran feodal toplumunun durumunu, devlet idaresindeki gariplikleri, rüşvetçiliği ve zulmü işler. Gazetecilikle de uğraşan Tebrizî, “*Risale-yi Ahlakiye*” adlı ders kitabıyla da eğitim-öğretim tarihinde de yerini alır. (Kafkasyalı, 2002/3:453)

Büyük Türk eğitimcisi *Mirza Hasan Ruşdiyye* (1851-1944), usul-i cedid mekteplerinin kurulmasında büyük çaba sarf eder. 1893 yılında Tebriz’de “Ruştiye Milli Mektebi”ni kurar. Öğrencilerin Azerbaycan Türkçesiyle eğitim görmeleri için büyük gayret sarf eder. Ruştiye, öğrencileri için Türkçe ve Farsça ders kitapları yazar.

Mirza Ali Mu’ciz Şebüsteri (1873-1934), genç yaşındayken ailesini geçindirmek üzere İstanbul’a gelir. Burada İran halklarının bağımsızlığı için çalışan siyasî teşkilatlarla ilişki kurar. Bu teşkilatların yayınladığı gazetelerde çalışır. İstanbul’da oluşmakta olan Yeni Türk Edebiyatı ile yakından ilgilenerek, Tevfik Fikret, M.Emin Yurdakul ve Namık Kemal gibi şahsiyetlerin eserlerini inceleme fırsatı bulur. 1905 Rus inkılâbından sonra vatanına dönüp mücadelesini burada sürdürür. (Memmedli,1982:6) “*Molla Nasreddin*”cilerin Güneydeki en büyük temsilcilerinden olan Şebüsteri, eğitim ve kültüre önem verir. Bilhassa kadın hakları konusundaki çabaları ve kız okulu açmak için gösterdiği gayret dikkate değerdir. Dinî fanatizm, cehalet ve gericiliğe savaş açar. İran Türk şiirinde sosyal satirik şiir dilinin temelini atan da odur. (Kafkasyalı, 2002/4:112)

Mirza Mahmud Ganizâde (1878-1935), gazeteci ve çevirmen olarak tanınır. Genç yaşta devrin önemli isimlerinden Seyid Kemalettin Kaşanî ve M.Abdurrahim Talibzâde ile tanışma fırsatı bulur. Kafkasya seyahatinden sonra Ürmiye’de Türkçe “*Feryad*” gazetesini çıkarmaya başlar (1907). 1910 yılında Berlin’e gider. 1926 yılında Tebriz’den döndükten sonra “*Sehend*”i çıkarır. Burada bağımsız Azerbaycan idealini terennüm eder. Almandan çevirdiği eserleri yayınlar. (Kafkasyalı, 2002/4:151)

Bu kuşağa mensup isimler arasında, “*Bayram Ali Abbaszâde Hamal* (1859-1926), *Mirza Ali Siggetü’l-İslam* (1860-1890), *Cafer Hamneî* (1866-?), *Azer Tebrizî* (1871-1938), *Seyyid Eşrefü’l-Din Gilanî* (1872-1934) isimlerini de zikretmek gerekir.

Bu devirde en büyük yenilik nesir alanında olur. İlk modern -diyebileceğimiz- roman/hikâye ve tiyatro denemeleri de bu dönemde kaleme alınır. Nesir başlangıçta kuzeyin tesirindedir. Bilhassa Ahundzâde’nin “*Temsilat*” adlı eseri, İran başta olmak üzere, yakın doğuda çok ciddi tesirler

uyandırır. Asrın sonuna doğru G.Azerbaycan'da nesir tarzı Ahundzâde geleneği üzerine kurulur. Abdurrahman Talibov, “*Kitap Yüklü Eşek*” (1888), “*Sefîne-yi Talibî, Ya Kitab-ı Ahmet*” (c.I-II, 1894-1895), “*Mesail'ül-Hayat*”, (c.I-II-III, 1906); Zeynelabidin Marağayı “*İbrahim Beyin Seyahatnâmesi*”, (c.I-II-III, 1892,1906,1909) ve “*Hayırhahların Yolu*”, (1905-1906) adlı eserleri kaleme alırlar. (Atatürk Kültür Merkezi, 2004/6:520)

Bu romanlar, daha çok Azerbaycan'da ortaya çıkan maarifçi anlayışla yazılır. Pedagojik unsurların ve terbiye geleneğinin ön plana çıktığı bu eserlerin bazılarında ise, sosyal-siyasî roman geleneğinin izlerine rastlanır. A.Talibov'un seyahat tarzı ise çok ses getirir. Talibov'un “*Kitap Yüklü Eşek*” ve “*Talibin Gemisi*” ile Marağayı'nın “*İbrahim Beyin Seyahatnâmesi*” romanları G.Azerbaycan nesrinin gelişmesinde önemli katkıları bulunur.

“*Kitap Yüklü Eşek*”, Güney Azerbaycan ve doğu halklarının yaşayışlarını, davranışlarını ve beklentilerini anlatırken (Kafkasyalı, 2002/3:22), Azerbaycan nesrinde ilk maarifçi pedagojik roman olan “*Talibin Gemisi*”, eğitim sisteminin skolastik düşünce ile dinî-mistik yapıdan kurtarılması gerektiğini vurgular. Yazar çağdaş, ahlakî dünya görüşü ile yeni medeniyet yollarını tebliğ eder. Eser, küçük Ahmet ile babası arasında geçen bir sohbet şeklinde kaleme alınmıştır. Özellikle bu şekilde eğitim almış Ahmet'in vatanperverliğinden bahsedilir. (Atatürk Kültür Merkezi, 2004/6:520)

“*İbrahim Bey'in Seyahatnâmesi*” (Kahire 1897) ise, klasik maarifçi neslin sosyal-siyasî türünde kaleme alınır. Eser, İran halklarının içinde bulunduğu yokluk ve imkânsızlıkları anlatır. Buna, dinî-feodalizmi, siyasî ve sosyal yapıdaki gerici düşüncenin sebep olduğunu söyler. Bu düşünceye savaş açan yazar, millî bir sosyal gelişmeyi sağlayacak yeniliklere işaret ederek, bunların tahlili üzerinde durur. (Atatürk Kültür Merkezi, 2004/6:520; Kafkasyalı, 2002/3:22)

Bu romanlardaki maarifçi fikir, eğitim sistemi, yönetim ve devlet anlayışı, vatandaşlık hukuku Avrupaî ölçüler esas alınarak işlenmeye çalışılmıştır. Şüphesiz bu romanların realist İran nesrinin üzerinde de derin bir tesiri vardır. Çünkü bu eserler, İran'daki durumlar gözetilerek Farsça kaleme alınmıştır. Bu romanları, bir yandan M.F. Ahundzâde geleneğinin devamı ve modern nesrin gelişmesinde ilk örnekler olarak kabul etmek, diğer yandan yeni İran edebiyatının ilk eserleri olarak değerlendirmek yanlış olmaz sanırım.

Tiyatro, yeni gelişen edebî türlerdendir. İran kültür tarihinde bu türünün geçmişte fazla bir önemi olmamıştır. İran'da Avrupaî anlamda ilk tiyatro binası da Nasreddin Şah tarafından yaptırılmıştır (1850).

1870'li yıllardan başlayarak İran'da “*Temsilat*”ın tesiri hissedilmeye başlanır. Mirza Ağa Tebrizî, 1870'li yıllardan başlayarak dört komedi yazar. Bu komediler, “*Eşref Han'ın Sergüzeşti*”, “*Zaman Han'ın Sergüzeşti*”, “*Zaman Han'ın Bürücürde Hakimiyeti, Şahkulu Mirza'nın Kirmanşah'da Sergüzeşti*” ve “*Ağa Haşim Halhali'nin Aşkbazlığı*” adlarını taşır. (Atatürk Kültür Merkezi, 2004/6:519)

1908 yılında ise “*Tebriz tiyatrosu*” kurulur. Tebriz tiyatrosunun asıl gayesi millî ruhun yaratılmasına zemin hazırlamaktır. “*Mücessemeyi Artisthayı*” adı verilen bu topluluk faaliyetlerini

1921 yılına kadar sürdürmüştür. 1916 yılında Şeyh Muhammed Hıyabanî'nin katkılarıyla Tebriz'de “*Hayriye Tiyatrosu*” kurulur. Neriman Nerimanov, Celil Memmedgulizâde ve kardeşi Elekber Memmedguloğlu tiyatro faaliyetlerine katkı sağlayarak, Tebriz'de tiyatro kültürünün yerleşip yaygınlaşmasına yardımcı olurlar.

2. Pehlevî Devri Güney Azerbaycan Edebiyatı (1920-1978)*****

1917 Bolşevik ihtilalinden sonra, Rus ordusu İran'dan çekilir (1918). Hıyabanî'nin başkanlığındaki Demokrat Parti'si tarafından “*Azadistan*” devleti ilan edilir (7 Nisan 1920). Hıyabanî, kısa zamanda, eğitim-öğretim faaliyetlerinden, toprak reformuna kadar birçok alanda önemli işler başarır. Ancak daha bir yılını bile doldurmadan “*Azadistan*” Fars güçleri tarafından yıkılır. Bundan sonra baskı ve sansür dönemi başlar. 1920'lerin sonunda Azerbaycan ve Türkiye'deki alfabe değişikliği ve Pehlevî rejiminin baskıları, Güney Azerbaycan Edebiyatının ana kaynaklarını kurutur. Gelişim durur, hatta gerileme devri başlar.

II. Dünya Savaşı İran Türkleri için dönüm noktalarından biridir. Bu savaşta İran, Kuzeyden Ruslar, Güneyden İngilizler tarafından işgal edilir. 11 Eylül 1941'de Ruslar Tebriz'e girer. Pişeverî yıllarca hapis yattığı Kaşan zindanlarından çıkar. Tebriz'e gelerek, “*Azerbaycan Muhtar Hükümetini*” kurar (21 Mart 1945). Ardından sosyal reformlar yapar. Resmi dili Türkçeleştirir. Ziraat, sanayi ve toprak reformu alanlarında ciddi adımlar atar. Tebriz'de bir üniversite kurarak, eğitime son derece önem verdiğini gösterir. Bu çabalar basın hayatını da etkiler. Art arda Türkçe gazete ve dergiler yayınlanır.

Ancak bu durum uzun sürmez. Şahlık rejimi, “*Azerbaycan Muhtar Hükümeti*”ni yasa dışı ilan ederek, İngiltere ve Amerika'nın da desteğiyle Tebriz'i işgal eder. Şah güçleri, özellikle toplumu ayakta tutan sanat ve edebiyat merkezlerine saldırır. Kütüphaneleri yağmalayarak bütün Türkçe kitapları yakarlar. Basın üzerine ağır bir sansür getirilerek aydınlar susturulur. Yazar, şair ve siyasetçilerin bir kısmı öldürülürken, bir kısmı da sürgün edilir. Pişeverî fedaileri ile birlikte Bakü'ye sığınır.

1962 yılında “*Ak Devrim*” adıyla yapılan toprak reformu başarıya ulaşamaz. 1970'lerin sonuna doğru toplumun üzerindeki baskılar artar. Kum ve Tebriz'de başlayan mitingler, Şah'ın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanır. 1979 yılında İran İslam Cumhuriyeti kurulur.

1906 yılında İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketleri, “*Molla Nesreddin*”in Tebriz'e taşınması ve II. Dünya savaşının Modern G.Azerbaycan Edebiyatı'nın gelişmesi, yeni neslin yetişmesi ve çağdaş eserlerin verilmesinde çok büyük tesirleri vardır.

Her ne kadar, Türkmençay antlaşmasıyla Azerbaycan ikiye bölünse de, ilişkiler bilhassa II. Dünya savaşına kadar çeşitli şekillerde sürmüştür. 1906 yılında İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketleri Kuzey Azerbaycan'lı aydınlar tarafından da desteklenir. 1920'de Tebriz'de kurulan

***** Bu dönem, Pehlevî hanedanının başa geçmesiyle başlayan yasaklar ve baskılar dönemi olarak kayda geçer. 1920'den sonra başlayan bu dönem, 1978 İran İslam Devrimine kadar sürer.

“Azadistan” adlı muhtar cumhuriyet, modernleşme eğilimleri gösterir. 1921’de “Molla Nasreddin” dergisinin Tebriz’e taşınması buradaki fikir hayatının canlanmasına sebep olur. Ayrıca dergi, modern anlamdaki Güney Azerbaycan edebiyatının da temsilciliğini yaparak, çağdaş bir anlayışın oluşturulmasına da katkı sağlar.

II. Dünya harbi’nde Sovyet ordusuyla bölgeye gelen Azerî aydınları Tebriz’de kültürel hayatın canlanmasını sağlar. Bölgede bir millî hükümet kurulur. Ancak Rusların geri çekilmesiyle bölge İran güçlerinin eline geçer. Halk ciddi anlamda baskı ve sıkıntılara maruz kalır. Aydınlar hapishaneler ve sürgünler marifetiyle susturulur. Bu dönem Güney Azerbaycan edebiyatı daha çok bir sürgün ve hapishane edebiyatı haline dönüşür.

Halk edebiyatı, bilhassa âşıklık geleneği, Güney Azerbaycan edebiyatını besleyen önemli kollardandır. G.Azerbaycan’da Halk Edebiyatı XX. asrın başlarına kadar Kuzey’le paralel devam etmiştir. XIX. asrın sonlarından itibaren gittikçe sönükleşen ve bir nazire edebiyatı halini alan eski edebiyat, bölgede âşık edebiyatının gelişmesine ve öneminin artmasına sebep olur. Asrın başlarındaki folklor ürünlerinin tespiti ve derlenmesi çalışmaları, hem âşıklık geleneğinin canlanmasına hem de modern edebiyatın tema ve biçiminin şekillenmesinde son derece etkili olmuştur.

Ayrıca, Modern İran edebiyatında meydana gelen gelişmeleri yakından izleyen, Fars dilini iyi bilen aydınların yetişmesi de, modern edebiyatın gelişmesine az da olsa katkı sağlamıştır. II. Dünya savaşından sonra yayınlanmaya başlayan çeşitli gazete ve dergiler ile yeni kurulan dernek, meclis ve partiler ve bunların yayın organları, yaşlı ve genç kuşağı bir araya getirerek edebiyat, sanat ve kültür alanlarında adeta birer okul mahiyetinde çalışmışlardır.

Güney Azerbaycan edebiyatının gelişiminde matbuatın rolü çok büyüktür. Ancak Pehlevî Hanedanının hâkimiyetiyle matbuat faaliyetleri durma noktasına gelir. Kuzeyle olan ilişkiler kopar. 1921 yılında Tiflisten Tebriz’e taşınan “Molla Nesreddin” dergisi de bir süre sonra kapanır. Büyük zorluklarla yürütülen matbuat faaliyetleri bu şekilde son bulur. 1941 yılına kadar bu alanda ciddi bir gelişme görülmez. Bu tarihlerde matbuat alanında görülen canlanma Rus orduları ile birlikte Güney’e gelen Kuzey’li aydınlar vasıtasıyla olur. Kısa sürede kurulan çeşitli dernekler ve bu derneklere bağlı yayın organları, edebiyatın yönünü değiştirir. 1941 yılı Güney Azerbaycan matbuatının en parlak ve zengin devri olarak dikkati çeker.

Bu yıllarda “Baba Şemal”, “Çilinger”, “Maslahat”, “Yeni Şerg” gibi dergiler dikkati çeker. (İsmailzâde, 1983/4:64); Ayrıca Tebriz’de, Farsça ve Türkçe olarak: “Tebriz”, “Şahin”, “Feryad”, “Azerbaycan”, “Edebiyat Sahifesi”, “Vatan Yolunda”, “Ehter Şimal”, “Azerbaycan Ulduzu”; Erdebil’de “Yumruk”; Ürmiye’de ise, “Kızıl Asker” gazeteleri yayınlanmıştır. Aynı yıl dikkati çeken bir başka matbuat organı da, “Gencine-i Fünûn” mecellesidir.1944 yılında “İhtiyaç” rûznâmesi neşredilir. Türkiye’de çıkmış olan “Ehter” ve “Hikmet” gazeteleri oldukça geniş bir şöhret elde etmişlerdir.

1945 yılında Pişeverî hakimiyetinin başlamasıyla Güney Azerbaycan’ın sosyal, kültürel ve siyasî alanlarında da bir takım değişiklikler olur. Bu durum, matbuatın gelişiminde de önemli bir rol

oyun. Kısa zamanda Tebriz ve çevresinde çok sayıda gazete ve dergi yayınlanır. Bu dönemde dikkati çeken en önemli gazete, Azerbaycan Demokrat Fıkrası tarafından neşredilen “Azerbaycan” gazetesidir.

1946 yılı Güney matbuatının tekrar karanlığa mahkûm edildiği yıldır. Bu devirde Azerbaycan matbuatı; Erdebil’de “Cövdet”, Zenqan’da “Azer” ve Urmiye’de “Urmi” rüznâmeleriyle var oluş mücadelesine devam eder. 1946-1979 yılları arasında Güney Azerbaycan’da başlıca şu matbuat organları neşrolunmuştur: “Azerabadegan” (Tebriz, 1948), “Azermerd” (Tebriz, 1950), “Merdane Merz” (Tebriz,1947), “İrade-yi Azerbaycan” (Tahran, 1949), “Neşriyye Daneşgede-yi Edebiye” (Tebriz, 1948).

1921’de Tebriz’e taşınan meşhur “Molla Nasreddin” dergisi diğer sanat dallarında olduğu gibi, Güney Azerbaycan halkının tefekkür ve anlayışında da ciddi bir yenilik ve canlılık getirir. Bu durum Güney Azerbaycan şiirine de açık bir tesir gösterir. Bu dergi modern anlamdaki Güney Azerbaycan şiirinin temsilciliğini yapmış olan Bayrameli Abbaszâde, M.Manafzâde Sabit, M.Mö’cüz gibi şairleri kendi çatısı altında toplayarak, çağdaş anlayışın oluşturulmasına katkı sağlamıştır.

XX. yüzyılın sosyal ve siyasî şartları sadece halk şairlerini değil, aynı zamanda da klasik şairleri yakından etkilemiştir. Bu etkileşimin sonunda klasik şairler sevgi ve eğlence gibi konulardan uzaklaşarak, sosyal ve içtimaî konulara eğilmişlerdir. Son dönemlere kadar etkisini devam ettiren klasik şiir yanında, tarikat edebiyatı ve satirik şiir geleneği de devam etmektedir. En çok rağbet gören nazım şekli hala gazeldir. Şair ve yazarların bir kısmı kendi ana dillerinin yanında Farsça’yı da kullanmışlardır. Fuzûlî geleneğini korunmaya çalışan bu anlayış, halkın sosyal taleplerine, istek ve arzularına pek de cevap vermediğinden, taklitçilikten öteye gidememiştir. Ancak yine de, gazel türünde, *Heyran Hanım*, *Şükûhî*, *Nebatî*, *Racî* ve *Dilsûz* gibi şairler güzel ve başarılı örnekler vermişlerdir.

1920’den sonra Pehlevî rejiminin baskı ve sansürleri sonucu genel olarak edebiyatta bir yavaşlama ve gerileme devri başlar. 1930’lu yıllardaki *M. Mö’cüz*’un satıraları; *Şehriyar*’ın şiirleri; *Mehmedali Saffet*, *Habib Sahir*, *Pervin*, *Mirmehdi E’timad*’ın itiraz ruhlu şiirleri istisna edilirse, bu dönem Güney Azerbaycan şiiri, hayatın gerçekliklerini aksettirmekten uzak edebî örnekler olarak kalır.

Bu dönem şairleri arasında Farsça ile ortaya konan “yeni şiir” anlayışında Azerbaycan ve bilhassa Türkiye şairlerinin de önemli katkısı olmuştur. Fars şiirinde eski kalıpları kıran ve bu alanda yeni bir çığır açan şairlerin başında *Mirza Cafer Hamneî*, *Mirza Taki Rifat* ve *Şemsi Hanım Kesmai* gelir. Ayrıca bu dönemde Arapça şiir yazma geleneğine karşı çıkılarak “*Şuûbiler Hareketi*” oluşturulur. Bu hareket içerisinde yer alan *İbni Guteybe Yesar*’ın da Azerî olduğu belirtilir. (Guteybe, - :481) Bu hareket, Güney Azerbaycan şiirinde öze dönüşün ilk adımıdır denilebilir.

Güney Azerbaycan Edebiyatında modernleşme bilhassa şiir alanında kendini gösterir. II.Dünya Savaşında, Rusların G. Azerbaycan’a girmesiyle edebî alanda da bir canlılık başlar. Kuzeyli aydınların da yardımıyla kurulan “*Şairler Cemiyeti*” ve “*Vatan Yolunda*” gazetesi bütün aydınları

etrafında toplamayı başarır. *Mirza İbrahimov, Cafer Handan, E. Mehmedhanlı, Süleyman Rüstem, Evez Sadıkî, Gulam Mehmedli, Seyfettin Dağlı, Gilman Musayev* ve diğerlerinin çabalarıyla şiir evvelki dağınıklığından, kötümserliğinden ve pasifliğinden kurtulur. Gazel/kaside formlarından yavaş yavaş kurtularak yeni şekillere ve mazmunlara doğru yol alır. Millî azatlık, hürriyet ve bağımsızlık konularında bir ihtilal olur.

II. Dünya Savaşı yıllarında şiirde üç ana mevzu dikkati çeker. Bunlar, vatan sevgisi, faşizme nefret ve bağımsızlığa çağırıdır. 1945'ten sonra Güneydeki sosyal ve siyasî havanın değişmesiyle, şiirde de değişim kendini gösterir. Millî meseleler ana konu olmaya başlar. Birlik ve beraberlik gibi kavramlar daha çok işlenir. Şiirlerdeki poetik keyfiyet giderek artmaya başlar.

M.Düzdüzanî'nin “*Teze İle*” ve “*Kalem Azad, Ülke Azad*” şiirleri, yeni bir bahar müjdesi gibidir. *Guluhan Borçalı*'nin, gazel formunda yazdığı şiiri, coşkun ve şairane ifadelerle dikkatleri çeker. Musa Tahir, meşced ve zait gibi klasik edebiyatın kavramlarıyla Pişeverî hareketini alkışlarken, onu adeta mukaddesleştirir. *Direfşî*'nin “*Sözün Ahırda Yeritti*”, *Kemalî*'nin “*Millî Meclise*”, *Y.Şeyda*'nın “*Sen Deyen oldu, Men Deyen?*”, *Guluhan Borçalı*'nın “*Gelem Azad, Dil Azad*”, *M.Mehdi E'timad*'ın “*Yeni Heyatımız*”, *Eli Fitret*'in “*Meclis-i Milliye*” gibi şiirleri de bu kabildendir.

“Azatlık” Hükümetinin yıkılmasından sonra, baskı ve sansür yeniden şiddetlenir. Bilhassa dil üzerindeki baskılar artar. Bu baskılar şairlerin “Ana dili” mevzuuna yönelmesini sağlar. *Eli Fitret, Ebulfeth Hekimî, M. E'timad, Mehemmet Bağır Nıknam* ve *M. Çavuşî*'nin ana dilini konu alan şiirleri yayınlanmaya başlar. *Ebulfeth Hekimî*'nin “*Şadlık Neğmesi*”, *Mehemmet Bağır Nıknam*'ın “*Doğma Dilim*” şiirleri bu konuya yeni bir bakış getirir.

II. Dünya Harbi ile birlikte kuzeyde gelişen yeni edebiyat, bilhassa mevzu bakımından güneyde etkili olur. Sovyet Azerbaycan'ında yeni kurulan sosyal hayat ve komünizm, burada da övücü bir şekilde yer alırken, bir yandan da savaş ve savaşa bağlı olarak “kahramanlık” (fedailer) mevzuu işlenir. Başta Meşrutiyet devrinden bu yana bağımsızlık mücadelesi yapan *Settar* ve *Bağır Hanlar* ile Azerbaycan tarihinin derinliklerinde yer alan *Babek, Fuzûli* ve *Şah İsmayil* gibi kahramanlar övülür. *M. E'timad*'ın “*Ana Yurdum*”, “*Veten*” marşları, “*Tebrizim*” şiirleri; *Mirhesenzâde*'nin “*Ananın Nesiheti*” koşması, *Süleyman Emin*'in “*Malik ve Neriman*” poemi kahramanlık mevzularını işler.

Bu devrin şairleri arasında 1900'lerde doğan; *Habib Sahir (1903-1985), M.Hüseyn Şehriyar (1905-1988), Mir Mehdi Çavuşî (1909-1967), Coşğun (1910-1979), Mir Taği Milanî (1914-1980), Aşık Hüseyin Cavan (1916-1985), Muhammet Biriya (1914-1989)* ile 1920'lerde doğan *Nemini Eyup (1920-), Hamit Nutki Aytan (1920-1998), Muhammet Bağır Niknâm (1921-1946), Balas Azeroğlu (1921-), Mahmut Takî Zöhtabî (1923-1998), Haşim Terlan (1924-), Ali Tüde (1924-), Yahya Şeyda (1924-), Muzaffer Dirafşî (1925-), İsmail Caferpur (1925-1977), Hekime Billurî (1926-), Medine Gülgün (1926-1991), Söhrap Tahir (1926-), Bulut Karaçorlu Sehend (1926-1980), Sönmez (Kerim Meşruteçi, 1928-), Ali Tebrizî (1929-1997), Hüzeyin Tebrizî (1931-), Nesir Payegzar (1932-)* isimleri sayılabilir. Ancak Güney Azerbaycan'da çağdaş edebiyatın temellerini atan şairler arasında *Habib Sahir, Dr.Cevat Heyet* ve *Şehriyar* gösterilebilir.

İstanbul'da eğitim gören *Habib Sahir* (1903-1985), Celal Sahir'i çok sevdiği için onun adını kendine mahlas olarak kullanır. Batı tesirinde gelişen Türk şiirini benimseyerek, Türkiye üslûbuyla şiirler yazar. Sahir bu tutumuyla, Güney Azerbaycan'daki şairler üzerinde önemli bir etki yaratır. Hatta Güney Azerbaycan şiirinde "*Sahir Mektebi*" doğmasına neden olur. Türkiye'den Döndükten sonra Tebriz'de genç kuşağın eğitim ve öğretimi ile meşgul olur. Ancak resmi ideoloji tarafından sürgün edilir. (Kafkaslı, 2002/5:13; Akpınar, 1994:138)

Güney Azerbaycan'ın şairlerinin önderi hiç şüphe yok ki, *Mehmed Hüseyin Şehriyar*'dır (1905-1988). Şair, gerçek anlamda millet fedaisi ve sanat adamıdır. O, memleketinin meseleleri ile bağımsızlık konusundaki düşüncelerini, ustaca kullandığı kalemiyle adeta keskin bir kılıca çevirerek sunar. Sanatın bir milletin bağımsızlık anlayışında ne denli önemli bir rol oynadığını gösterir. Şair, esaret ve zulümden kurtulmak için yiğitçe haykırdığı şiirlerinde; Güney Azerbaycan'ın önderi, fedaisi ve çilekeşi durumundadır. Yüreği Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı için çarpan bir lider ve büyük bir kahramandır. (Kafkaslı, 2002/5:56; Gedikli, 1991:15-48; Akpınar, 1994:486)

Şiire gençlik yıllarında başlayan *Mir Mehdi Çavuşî* (1909-1967), M.Elekber Sabir ve Hüseyin Cavid'in şiirlerinden etkilenir. İlk şiirleri II.Dünya Savaşı yıllarında "*Veten Yolunda*" ve "*Azerbaycan*" gazeteleri ile bazı dergilerde yayınlanır. Şiirlerinde vatan, millet ve bağımsızlık temalarını işler. (Elm, 1988/3:136)

Balaş Azeroğlu (1921-) ise, bir çok siyasî ve edebî faaliyetin içinde yer alır. Şiirlerini Azerî Türkçesi ve Rusça ile yazar. İran'da çağdaş Türk edebiyatının gelişmesinde büyük etkisi olur. Şiirlerinde, Azerbaycan Türkünün bağımsızlık taleplerini ve geleceğe bağlı umutları işler. 30'dan fazla eseri vardır. "*Menim Neğmelerim*" (1952), "*Seher Şefegleri*" (1953), "*Ele Oğul İsteyir Veten*" (1961), "*Seçilmiş Eserleri*" (c.I, 1958; c.II, 1970), "*Bu Günüm Sabahım*" (1978), "*Bir Kürsü İsteyirem*" (1989) adlı eserleri önemlidir (Elm, 1988/3:157; Kafkaslı, 2002/5:282)

Ali Tüde (1924-) ise, çocuk denecek yaşta şiire başlar. II. Dünya savaşından sonra Bakü'ye sığınmak zorunda kalır. İlk kitabı "*Cenub Neğmeleri*" (1950) burada yayınlanır. Bahtiyar Vahabzâde ve Halil Rıza, onu, hassas ve vatanperver bir şair olarak değerlendirerek, şiirlerindeki derin yangının "*Araz*" derdinden kaynaklandığını söylerler. "*Bakü'nün Işıqları*", "*Veten Sevgisi*", "*Mehbusların Son Sözü*", "*Şimal Hesreti*", "*Gartal*", "*Sevinç*", "*Heyat Sınağı*", "*Neğmeli Geceler*", "*Aras Üste Palıd*", "*Gecikmiş Vüsal*" ve "*Méne Ele Bahma*" adlı eserleri bulunur. (Elm, 1988/3:215)

Başarılı bir tıp doktoru olan *Cevat Heyet* (1925-), daha çok neşriyat sahasında önemli hizmetlere imza atar. İyi bir edip ve tarih araştırmacısı olan Heyet, ayrıca iyi bir filolog, edebiyat tarihçisi ve teşkilatçıdır. "*Varlık*" (1979) ve "*Daneşe Pezeşki*" (Tıbbi Bilik) (1963) adlı dergileri çıkarır. Varlık, çağdaş Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın şekillenmesinde, yeni nesillerin yetişmesinde ve geniş kitlelere ulaştırılmasında son derece önemli bir rol oynamıştır. (Kafkaslı, 2002/6:533)

II. Dünya harbinden sonra Türkçe neşriyatın tamamen yasaklandığı günlerde, Şehriyar'la birlikte, manzumeleri elden ele dolaşan *Bulut Karaçorlu Sehend* (1926-1980), şehriyar'dan sonra Güney Azerbaycan'ın en kudretli şairidir. Şairler meclisi'nin edebî ortamında yetişir. Bir müddet hapis

yattıktan sonra siyasî faaliyetlerden uzaklaşarak, edebî ve kültürel faaliyetlere yönelir. Dede Korkut Destanları'ndan etkilenerek yazdığı “*Sazımın Sözü*” ve diğer eserlerinde Azerbaycan Türklerinin içinde bulunduğu durumu canlı bir halk dili ile ve zengin edebî sanatlarla; oldukça renkli ve gerçekçi bir şekilde tasvir eder. (Akpınar, 1994:117-123; Kafkaslı, 2002/6:19)

Hekime Billurî (1926-), II. Dünya Savaşından sonra vatanını terk etmek zorunda kalan şairlerdendir. Baku'de tahsiline devam eder. Gazeteci ve akademisyendir. Şimdiye kadar 18 eseri yayınlanır. “*Menim Arzum*”, “*Heyat Yollarında*”, “*Mubareze İllerinde*”, “*Şé'rlér*”, “*Seher Güneşi*”, “*Bir de Bahar Gelse*”, “*Senden Uzaklarda*”, “*Çınar Gözleyir Meni*”, “*Apar Meni O Yerlere*” adlı eserleri vatan hasretiyle yazılmış şiirlerle doludur. (Kafkaslı, 2002/5:437)

Medine Gülgün (1926-1991), şiir yazmağa 1944 yılından sonra başlar. İlk şiirleri “*Veten Yolunda*” gazetesinde yayınlanır. 1946'dan sonra Baku'ye sığınmak zorunda kalanlardandır. Güney Azerbaycan şiirinin gelişmesinde önemli katkıları olur. Halkın geleceğe olan ümidini ve bağımsızlık düşüncesini işler. “*Tebriz'in Baharı*”, “*Savalan'ın Eteklerinde*” (1950), “*Hetirelerin Neğmesi*”, “*Tebriz Gızı*”, “*Sulhun Sesi*”, “*Yadigâr Üzük*”, “*Pervane*”, “*Firidiün*”, “*Yorabilmez Yollar Meni*” adlı eserleri bulunmaktadır. (Kafkaslı, 2002/5:447)

Söhrap Tahir (1926-) 1941 yılından sonra şiir yazmağa başlar. İlk şiirlerinde vatanperverlik duyguları ile inkılâp döneminin mücadele anlayışını işler. 1946'dan sonra Baku'ye giderek burada tahsiline devam eder. 1958'de Azerbaycan Yazıcılar Birliği tarafından Moskova'da edebiyat kursuna gönderilir. Burada Türk dünyasından gelen diğer şair ve yazarlarla tanışır. Azerbaycan'ın büyük şairlerinden Memmed Araz kendisiyle tanıştıktan sonra Güney Azerbaycan'ı konu alan şiirler yazar, Hatta soyadı olarak “*Araz*” ismini alır. Buradaki yıllar Tahir'i olgunlaştırır ve sanatında ciddi bir gelişme sağlar. 15'ten fazla kitabı vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: “*Heyat Şiiridir*” (1963), “*Gırılan zincirler*” (1965), “*Men seni Görmüşem*” (1967), “*Gel Görüşek*” (1968), “*Ateş Bulağı*” (1977). (Kafkaslı, 2002/5:457; Okumuş, 1999:95)

Bu arada âşık geleneğinden gelen şairlerden de bahsetmek gerekir. Âşıklık geleneğinin yanın da, modern şiirin gelişmesine de katkı sağlayan şairlerden biri olan *Aşık Hüseyin Cavan* (1916-1985), XX. Yüzyıl Azerbaycan ve İran Klasik Âşık edebiyatının en usta temsilcilerindendir. 1940'tan sonra meşhur olur. Âşıklık geleneğinin gelişmesi ve yayılmasında önemli katkıları olur. (Kafkaslı, 2002/5:228)

Gence'de doğan *Aşık Şehnazî* (1929-1995) de, Sovyet ordusuyla İran'a gelen aydınlardandır (1941). Burada “Molla Mirza İbrahim Mektebi”ne devam eder. 1966'da Tebriz'e yerleşir. Ana dili ile şiirler yazar. Şiirlerini, “*Bu Torpağlıyam*”, “*Veten Oğluyam*” kitaplarında toplar. (Kafkaslı, 2002/6:133)

II.Dünya Savaşından sonra Güney Azerbaycan şiirinde vatan mevzuu ön plana çıkarak sürükleyici bir güç durumuna gelir. Azerbaycan'ın bölünmesi, bu bölünmeden duyulan rahatsızlıklar ve Azerbaycan halkının esaret altında çektikleri daha cesaretli bir şekilde dile getirilmeye başlanır. Böylelikle Güney Azerbaycan şiirinde muharebe ve bağımsızlık mevzuları sık sık dile getirilen

konular arasına girer. Şehriyar'la başlayan bağımsız birleşik Azerbaycan ideali, *Gaflantı, Eloğlu, Aydın Tebrizli, Cemşid, Şeybanî, Eldar Muganlı, Hasan İldırım, Hamit Nutkî, Daşgın, Haver Gehremanî, Böyük Resuloğlu, Mehmed Elizâde* gibi şairlerin yaratıcılıklarında bir ruh olarak yaşamaya devam eder. Boyle güçlü bir köke dayanan ve önderliğini Şehriyar'ın yaptığı Güney Azerbaycan şiiri bağımsızlık mücadelesinde de coşkun bir asker edası ile vuruşur.

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'da millî şuur gelişmeye başlar. “*Vatan Yolu*” gazetesini kurduğu “*Şairler Meclisi*” Azerî aydınları arasında filizlenmeye başlayan millî şuurunu diri tutmaya çalışır. Zira bu mecliste yer alan şairler, istibdat aleyhine sert itirazlarda bulunarak, eserlerinde inkılâpçı bir ruh taşıyan lirik kahramanı idealize ederler. Bu kuşak, gençler üzerinde derin bir etki yaratırken, millî şuurun gelişmesinde ve bağımsızlık temasının belirginleşmesinde de son derece etkili olur. *Guluhan Borcalı, Kemali, Yahya Şeyda, Ali Fitret* gibi şairler bu anlayışın yerleşmesinde önemli bir rol oynarlar. Yazdıkları şiirlerle millî meclisin önemini ve Güney Azerbaycan halkında uyanan ümidi dile getirirler.

Pişeverî Hükümeti'nin güneyde uyanan millî düşünceye ciddi tesiri olmuştur. Ancak Millî Hükümet'in yıkılmasıyla Güney Azerbaycan şairleri de yeni bir anlayışa yönelmek zorunda kalırlar. Bu dönemde ağır baskı ve takipler uygulanır. Hapishaneler ve sürgünler marifetiyle aydınlar susturulur. Bu itibarla bu dönem Güney Azerbaycan şiiri, sürgün ve hapishane şiirine dönüşür. Güney Azerbaycan halkı üzerinde uygulanan bu baskılar, millî şuurun daha da güç kazanmasına sebep olur.

1960 yıllardan itibaren Güney Azerbaycan edebiyatında başlayan Kuzey yaklaşması şiirde de kendini gösterir. Özellikle, *A.Mehzunî, Sehend, Hamit Nutkî, Barış, Sahir, Savalan, Sönmez, Türkoğlu, Haşim Tarlan, Rıza Paşazâde* gibi şairler kuzeydeki kardeşlerine seslenerek, karşılıklı alâka yaratılmasına gayret gösterirler.

Güney şiirinde önemli kollardan biri de “*satıra*” şiiridir. Mizah edebiyatı M.Elekber Sabir ve M.Ali Mö'cüz'ün bütün Kafkasya'da etkili olan satıra geleneğine dayanır. Yoğun bir baskı ve sansür altında yaşayan Güney'li şairler açıktan söyleyemediklerini mizah yoluyla ifade eder. Güneyde bu şiirin temelini atan *M.Ali Mö'cüz*'dür. Bu geleneği devam ettirenler arasında *Elekber Pakzad Haddad, İbrahim zakir, Mirza Hüseyin Kerimî, Nesir Peyekzâr, Muzaffer Direşî, Ali Ataiyye, Mecid Sabbağ İrani* isimleri sayılabilir.

Satıra sahasında bilhassa *Mirza Hüseyin Kerimî, Ali Ataiyye, Mecid Sabbağ İrani*'nin ayrı bir yeri vardır. *Kerimî*'nin “*Rengârenk*”, *İrani*'nin “*Çiğan Viğan*” ve “*Çığır Bağır*” ve *Ataiyye*'nin gazete ve dergilerde yayınlanan şiirleri toplumun ekonomik durumunu, devlet dairelerinin işleyişini ve rejimin baskılarını anlatırlar.

Güney Azerbaycan'da modern nesir, *Abdurrahim Talibov, Zeynelabidin Marağayi, Memedali Menafzâde*'nin yazmış oldukları hikâye ve romanlarla ilk örneklerini verir. Ancak Güney nesri bir takım tarihî ve sosyal nedenlere bağlı olarak bu gelişmeyi sürdüremez. İkinci Dünya savaşından sonra bu alanda önemli kıpırdanmalar görülür.

Yavuz Akpınar, *Ali Tebrizî*'nin halk hikâyeciliğinin geleneklerinden faydalanarak kaleme aldığı iki ciltlik “*Şah İsmail*” adlı eserini roman türünün güneydeki ilk Türkçe örneği olduğunu söyler. (Akpınar, 1994:88)

1945 yılında kurulan Millî Hükümet’le birlikte, Güney Azerbaycan nesri, büyük bir ivme kazanarak, tamamen inkılâbî bir karaktere bürünür. Bu dönemde bir takım Türkçe gazete ve dergilerin yayımlanması Güney Azerbaycan nesri için önemli bir mesafe sayılır. Millî Hükümet’in lağvedilmesinden sonra da eserlerde belirgin olarak, geçmiş inkılâpların tesirleri işlenir. Bu durum, Güney Azerbaycan yazıcıları arasında aynı temada birleşen, fakat çok renkli ve farklı bir nesir edebiyatı yaratılmasına da zemin hazırlar.

Bu dönemde; *Fethi Hoşginabî*, *Gulameli Semsan*, *Mirze Hasan Rüşdiyye*, *Genceli Sebahî*, *A.Azerî*, *V.Mehrî*, *Tufarganlı Hüseyin*, *Abbas Penahî*, *E.Tebrizli*, *Rehim Degig*, *Hebib Sahir*, *E.Ağçaylı*, *H.Alpamış*, *M.Güloğlan*, *Mehemmedeli Ocagverdi*, *Gulam Ocagverdi*, *Gulamhüseyin Saedi*, *Mürteza Mecidver*, *Samed Behrengî*, *H.M.Savalan*, *Abbas Mahyar*, *B.Süteyif*, *Dilcuylî*, *Nasir Manzurî*, *Penah Makulî*, *Mehemmedrıza Afiyet*, *Söhrap Tahir*, *V.Mehdî*, *Hamid Memmedzâde*, *Firuz Sadıkhâde*, *Kahraman Kahramanzâde* gibi yazarlar yetişir. Ancak bunların içerisinde; *Abbas Penahî Makulî*, *Genceli Sebahî*, *Fethi Hoşginabî*, *Hamit Mehmedzâde*, *Kahraman Kahramanzâde* ve *Samet Behrengî*'nin isimlerini ayrı tutmak lazımdır.

Abbas Penahî Makulî (1902-1971), Edebiyata şiirle başlayan Makulî, roman ve hikâyeleriyle şöhret kazanır. 1925 yılında iri hacimli “*Perişan*” hikâyesi, “*Yeni Fikir*” gazetesinde yayınlanır. 1946 yılında Bakü’ye yerleşir. Burada edebî çalışmalarının en verimli devri başlar. “*Sırlı Çoban*”, “*Muradizler*” romanı ile “*Gırmızı aşıklar*”, “*Tebriz geceleri*” hikâyeleri vardır. Ölümünden sonra “*Heyder Emioğlu*” ve “*Hiyabani*” adlı romanları yayınlanır. (Kafkaslı, 2002/4:465)

Genceli Sebahî (1906-1989), 1930 yıllarında hikâye yazmaya başlayan Sebahî, 1935’te Leningrat’a gider. Burada edebiyat tahsili alır. Üç ciltlik Edebiyat Tarihi vardır. Hikâyelerini İran İslam Devriminden sonra “*Gartal*” ve “*Heyat Fecieleri*” adlarıyla yayınlar. “*Gecelik Gün*”, “*Büyük dayag*”, “*Pervane*” romanları ile “*Perviz’in Heyati*”, “*Anama Deyerem Ha*”, “*Medine’nin Üreyi*” hikâyeleri vardır. (Kafkaslı, 2002/5:476)

Fethi Hoşginabî (1922-1989), 1946’dan sonra Bakü’ye sığınanlardandır. Hikâye, roman ve tiyatro eserleriyle tanınır. “*Ata*” (1959), “*İki Gardaş*” (1959) romanları; “*İki Dost*” (1951), “*Son Bayragdar*” (1954), “*Hekâyeler*” (1956), “*Merhemet ve Nifret*” (1965) hikâyeleri ve “*Séyavuş*”, “*Bijen*”, “*Menije*” piyesleri bulunur. (Kafkaslı, 2002/5:542)

Hamit Mehmedzâde (1924-2000), 1946’dan sonra vatanını terk etmek zorunda kalan aydınlardandır. 1958 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği’ne dahil olur. Bu tarihten sonra hikâyeleri düzenli olarak devrin matbuatında görünmeye başlar. Hikâyelerini, “*Hikâyeler*” (1957), “*Futbolçu*” (1959), “*İlk Mehebbet*” (1966) kitaplarında toplar. Bu hikâyelerde işçi ve köylülerin ağır yaşam şartları tasvir edilir. Ayrıca hürriyet ve bağımsızlık konularını işler. (Kafkaslı, 2002/5:569)

Kahraman Kahramanzâde (1913-1990), 20'li yaşlarda hikâye yazmaya başlayan Kahramanzâde'nin ilk hikâyeleri, "Gızıl Gence" gazetesinde yayınlanır. Sonraki yıllarda yazdığı hikâyelerinden; "Muhacirler Destesi" (1944) Tebriz'de; "İftira" (1963), "Tozlu Palto" (1965), "Ayrılık" (1971), "Gırmızı Başmag" (1974), "Bayraksız Adam" (1981), "Tanınmayan Konag" (1989) Baku'de yayınlanır. (Kafkaslı, 2002/6:517)

Samet Behrengi (1939-1968), Çağdaş Azerbaycan Türk ve Fars nesrinin -özellikle çocuk edebiyatı sahasında- en büyük temsilcilerinden biridir. Hikâyeleri daha çok çocuklara yöneliktir. Eserlerinin çoğunda yoksul çocukların hayatlarını konu alır. "*Balaca Gara Balıg*" kitabı yurt dışında ödüle layık görülür. Genç yaşta vefat eden Behrengi, "*Balaca Gara Balıg*", "*Bir Hulu, Min Hulu*", "*Ulduz ve Garğalar*", "*24 Saat Yuhuda ve Ayıglıgda*", "*Çuğundur Satan Oğlan*" ve "*Gar Denesinin Següzeşti*" adlı hikâyeleri vardır. (Kafkaslı, 2002/6:551)

Ayrıca, *Seyyid Cafer Pişeveri*'nin "*Zindan Hatıraları*" adlı eseri de Güney Azerbaycan edebiyatında hatırat türünün en önemli örnekleri arasında dikkati çeker. Bu dönem, Güney Azerbaycan nesrinin yeni inkişaf edip geliştiği devirdir de denilebilir. Fakat ne yazık ki bu gelişme fazla sürmemiştir.

Bu dönemde yayınlanan *Genceli Sebahî*'nin "*Şerefli Ölüm*", *Gulam Hüseyin Saedî*'nin "*Dilençi*", *S. Behrengi*'nin "*24 saat Uykuda ve Ayıklıkta*", *Habib sahir*'in "*Vagon*" ve *Rahim Dagig*'in "*Hacer*" roman ve hikâyeleri, Güney Azerbaycan nesri için son derce önemlidir. "*Şerefli Ölüm*", 21 Azer hareketinin kurbanları başta olmak üzere, Güney Azerbaycan halkının kara talihini ve çektiği acıları anlatırken, "*Dilençi*" halkın yoksulluğunu bütün çıplaklığı ile verir. "*24 saat Uykuda ve Ayıklıkta*", Pehlevî rejiminin uyguladığı baskıları ve sebep olduğu manevi çöküntüleri anlatır. *Habib Sahir* ise, sürgündeki aydınların vatan özlemini "*Vagon*"da dile getirir. *R.Dagig* de, "*Hacer*"de halkın geleceğe olan kuvvetli inanç ve samimiyetine yer verir. Ayrıca bu eserde, Azerbaycan ile Türkiye'nin arasına sokulan fitne tohumlarının tehlikesine işaret edilir.

Güney Azerbaycan nesrinde asıl tema hürriyet arayışı ile alakalıdır. Romanın merkezinde, Güney Azerbaycan halkının yaşadığı sıkıntı ve ıstıraplar olsa da, bu ıstıraplar sadece geçmişte yaşanmış faciaların dile getirilmesi biçimindedir. Ancak bu durum aynı zamanda, geleceğe taşınan umutların da ifadesidir. Çünkü ortaya konmuş olan eserlerde daima geleceğe olan inanç ciddi ve samimi bir şekilde vurgulanır. Seçilen kahramanlar, çektikleri sıkıntılara ve yaşadıkları trajedilere rağmen hayata daima galip gelirler.

Güney Azerbaycan nesri içerisinde önemli bir yer tutan çocuk edebiyatı da, yetişkinlerin edebiyatına paralel bir gelişme gösterir. Benzer temalar üzerinde yoğunlaşan çocuk edebiyatı, modern manada, *Mirze Abdürrahim Talibov*'un "*Ahnmed'in Kitabı*" (1894-1895) ile başlatılabilir. *A.Talibov*'dan sonra bu alanda *İreç Mirze*, *Askerzâde Bağçaban*, *Ali Rıza Nebdil Oktay*, *M. S. Şami* ve *Samed Behrengi*'nin isimleri verilebilir. Güney Azerbaycan çocuk edebiyatı, bu gün bilhassa *Samed Behrengi*'nin gayretleriyle önemli bir birikime ve zenginliğe kavuşmuştur. Onun, "*Balaca Gara Balıg*", "*Bir Hulu, Min Hulu*", "*Ulduz ve Garğalar*", "*Çuğundur Satan Oğlan*" ve "*Gar Denesinin*

Següzeşti” adlı hikâyeleri çocuklara yöneliktir. Eserlerinin çoğunda yoksul çocukların hayatlarını konu alır.

Tiyatro bu dönemde canlılık kazanan türlerdendir. Azatlık Hükümeti kurulduktan sonra Tebriz’de büyük bir değişim yaşanır. Sosyal ve kültürel alana da yansıyan bu değişim, özellikle tiyatro alanına büyük bir canlılık getirir. Bunda en büyük pay, *Celil Memmedgulizâde*’nin meşhur “*Molla Nasreddin*” dergisininidir. Derginin Tiflis’ten Tebriz’e gelmesiyle birlikte diğer alanlarda olduğu gibi, tiyatrodada önemli bir faaliyet göze çarpar. Bunun sonucu olarak 1 Mayıs 1921’de Celil Memmedgulizâde’nin “*Ölüler*” dramı yerli aktörlerce Tebriz’de oynanır. (Memmedli, 1983/2:36)

2 Ekim 1921’de Kafkas sanatçıları İran’a gelerek kültürel faaliyetlerini burada devam ettirirler. Bu faaliyetler, Güney Azerbaycan halkının fikrî anlayışına da tesirler uyandırır. Bu tarihlerden başlayarak, bütün bu baskı ve yasaklara rağmen, Güney Azerbaycan’da “*Cemiyet-i İslah-i Teraggi-i Maarif-i Azerbaycan*” (1921), “*Ariyen*” (1922), “*Ayineyi-İbret*”(1924), “*Dram Tebriz*”(1929) gibi tiyatro toplulukları kurulur. Bu topluluklar vasıtasıyla bir yandan halka tiyatro sevdirmeye çalışılırken, bir yandan da gerekli mesajlar halka ulaştırılmaya çalışılır.

1941 yılında ise, “*Şîr-e Horşîd*” adlı tiyatro binası açılır. Ancak Türkçe temsillere izin verilmez. 1946’da Tebriz’de “*Azerbaycan Devlet Tiyatrosu*” açılır. (Azad Millet, 28.3.1946) Burada “*Erbab ve Ekinci*”, “*Azerbaycan Nümayişi*”, “*Azerbaycan Anası*” gibi oyunlar sahnelenir. Bu arada, Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu da Güney Azerbaycan’ın birçok şehrinde verdiği temsiller ile halkı aydınlatmaya çalışır. Bu topluluğun tesiriyle başta Erdebil ve Marağa gibi şehirlerde tiyatro binaları yapılarak, buralarda oluşturulan küçük temsil guruplarıyla sosyal ve içtimaî hayatın yenileşmesine çalışılır.

Aynı yıl Tebriz’de *Devlet Filormoniyası* faaliyete başlar. Flormaniya’nın açılışı İran’da bir reform olarak kabul edilebilir. Bu durum sosyal hayata müspet yönde etki eder. Milli Hükümet tarafından kurulmuş olan Flormaniya’nın müdürlüğüne inkılâpçı şairlerden Ali Tude getirilir. (Tude, 1981:2; Tude, 1983:22) Burada çeşitli temsillerin yanında Aşık Hüseyin Cevan’ın başkanlık ettiği bir aşık gurubu da sahne alır. (Tude, 1983:22) Filormoniya faaliyetleriyle kısa bir zamanda etkisini gösterirken, özellikle bazı tabuların yıkılmasında da önemli bir rol oynar. Ayrıca Orkestra ile birlikte Azerî ve Ermeni kızlarından oluşan yeni bir raks gurubu da kurulur. Belki de ilk kez, bu grupta birlikte orta şarkta bir kadın müzik ve raks topluluğu oluşturulmuş olur. (Tude, 1981:52)

Ancak, denilebilir ki, Güney Azerbaycan aydınları, her türlü faaliyetlerinde olduğu gibi, tiyatro temsillerinde de, İran yönetimlerinin baskı ve engellemeleriyle karşılaşmışlardır.

3. Muasır Azerbaycan Edebiyatı Devri (1979-)

Güney Azerbaycan’da 1950’lerden sonra gittikçe artan baskı ve yasaklamalar, 1962 yılındaki toprak reformuna kadar devam eder. Bu tarihte “*Ak Devrim*” adıyla yapılan reformla halkın tepkileri yumuşatılmaya çalışılır. Büyük toprak sahipleri ve mollalardan bu reforma ciddi itirazlar yükselir. Bilhassa Humeyni sert itirazları sonucu ülkeyi terk etmek zorunda kalır. Ancak bu reform çeşitli sebeplerle başarılı olamaz.

1970'lerin sonuna doğru toplumun ve özellikle din adamlarının üzerindeki baskılar artar. İran'ın önemli şehirlerinden Kum ve Tebriz'de mitingler yapılır. Bu olaylar isyan kabul edilerek sıkıyönetim ilan edilir. Olaylar bir yıl boyunca devam eder. Nihayet Şah olayların ardının kesilmeyeceğini anlayarak eşiyle birlikte ülkeyi terk eder (16 Ocak 1979). 1 Şubat 1979'da Humeyni İran'a döner ve iktidarı ele alır. 1 Nisan 1979'da İran İslam Cumhuriyeti kurulur.

Şah yönetiminin son yıllarındaki yumuşama, basın üzerindeki sansürü kaldırır. Bu tarihten sonra Azerbaycan Türkçesi ile gazete, dergi ve kitap yayınları az da olsa göze çarpar. Bu dönemde yayınlanan ilk Türkçe gazete "*Ulduz*" (17 Ocak 1979) adıyla Tebriz'de yayınlanır. 3 Mart 1979'da Tahran'da "*Yoldaş*" dergisi yayınlanır. Daha sonra bu derginin adı "*İnkılâp Yolunda*" ve "*Yeni Yol*" olarak değiştirilir. Nisan 1979'dan itibaren Dr. Cevat Heyet ve arkadaşları tarafından "*Varlık Dergisi*" yayınlanmaya başlar. Varlık Dergisi, dil, kültür, edebiyat ve folklor alanlarında büyük hizmetler verirler, halkın millî bilincini uyanık tutma yolunda da büyük gayretler sarf eder.

Türklerin yoğun olarak yaşadıkları diğer şehirlerde Türkçe ile çeşitli gazete ve dergiler yayınlanmaya başlar. 1980 yılında varlık dışındaki dergilerin büyük çoğunluğu çeşitli sebeplerle kapatılır. Humeyni'nin ölümünden sonra basın hayatına uygulanan baskıların azalmasıyla birlikte Azeri Türkçesiyle bazı dergiler yeniden yayın hayatına girer. Ayrıca Tebriz ve Tahran başta olmak üzere bazı şehirlerde kültür, edebiyat, folklor dernekleri kurularak faaliyet göstermeye başlar. Bu derneklerin birçoğunun Türkçe, Türkçe-Farsça dilleriyle yayınlanan gazete ve dergileri de bulunmaktadır. Bu dernekler ve yayın organları şunlardır: Azerbaycan Yazarlar ve Şairler Cemiyeti, *Güneş Dergisi*, Tahran; Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyeti, *Ülkü Dergisi*, Tebriz; Tebriz Genç Şairler ve Yazarlar Cemiyeti, *Gençlik Gazetesi*, Tebriz; Müstakil Azerbaycan Medeniyet Ocağı, *Yoldaş Dergisi*, *İnkılâp Yolunda*, *Yeni Yol*, Tahran.

Sadece Tahran'da sayıları 200'e yaklaşan ana dilde gazete ve dergi yayına sokulur. Buna çeşitli sebeplerle ülkelerinde ayrı kalmış Güney Azerbaycanlı aydınların değişik ülkelerde "muhaceret matbaası" adı altında çıkardıkları gazete ve dergiler de eklenmelidir. Bu matbuat organlarının uzun ömürlü olmamalarına rağmen yinede gelecek için katkıları yadsınamaz. (Danulduzu Gazetesi, 1960/1:16) Son zamanlardaki yumuşama eğilimleri sebebiyle Türkçe gazete ve dergilerin sayısı günden güne artmaktadır.*****

1979 yılındaki İslâm İnkılâbı, millî şuurun canlanmasında önemli bir imkân yaratırken, Güney Azerbaycan halkı ve aydınlarının geleceğe dair ümitlerini perçinlemiştir. 1980'li yılların sonunda Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan arasındaki

***** "Bu gün Kuzey Azerbaycan'da 800 yakın matbuat organı varken, İran'daki 35'i gündelik, 173'ü haftalık, 235'i aylık, 7'si yıllık; 664'ü siyasi, 8'i ince sanat, 44'i tıp, 52'si teknik, 17'si tarım, 374'ü medeni, 346'sı içtimai, 124'ü iktisadi olmak üzere 1614 değişik matbuat organı bulunmaktadır. Ne yazık ki, bu rakamın içerisinde otuz milyonluk Türk halkına ait tamamen Türkçe bir dergi ya da gazete yoktur." (Medeniyet Gazetesi, 1997, Nu:6-7)

ilişkilerin güçlenmesine de imkân yaratmıştır. Yeni şairler ve onların bir birinden güzel eserleri sayesinde, Güney Azerbaycan şiiri gittikçe olgunlaşacaktır.

Devrimden sonra Modern Güney Azerbaycan edebiyatı; İnkılâp hareketinden doğan ve beslenen coşkun, vatanperver şiir anlayışı, Serbest şiir anlayışı ve Şiirde ferdî üslûbun gelişmesi şeklinde özetlenebilecek üç dönemde incelenebilir. Güney Azerbaycanlı şair Ali Rıza Miyanalı, İran inkılâbından sonra Güney Azerbaycan şiirinin üç aşama geçirdiğini belirtir. Bunlar:

1. İnkılâp hareketinden doğan ve beslenen coşkun, vatanperver şiir anlayışı. Bu anlayış şiiri, siyasî ve ideolojik bir yapıya yaklaştırır.

2. Serbest şiir anlayışı. Bunlar, kendine özgü ifade üslûp arayışı içindedirler. Arûz ile hece arasında bir kalıp kullanmaya çalışırlar.

3. Şiirde ferdî üslûbun gelişmesi. Bu anlayış kendine özgü edebî ifadeleri yaratırken, serbest vezni ön plana çıkarır. Aynı şiirde değişik vezinleri birleştirerek yeni bir entegrasyona çalışır. (Miyanalı, 1997:6)

Matbuattaki kısmi serbestlik edebiyat dünyasını canlandırır. En başata, şiirde tema zenginleşir. Şah'ın devrilmesinden sonra, şiir o dönemi ve bil hassa Şah'ı tenkit etmeye başlar. Kalem tutan eller, Pehlevî Hanedanı'nın iç yüzünü anlatmaya çalışırken, bir yandan da, inkılâp yılları ve Azerbaycan halkının beklentileri dile getirilir.

Özellikle Tahran ve Tebriz'de yeni yeni gazete ve dergilerin yayınlanmaya başlaması, bu konuda çok olumlu sonuçlar doğurur. Bilhassa “*Varlık*”, “*Yoldaş*”, “*Köroğlu*”, “*Ülker*”, “*Çenlibel*”, “*Dede Gorkud*”, “*Güneş*”, “*İnkılâb Yolunda*”, “*Firuz-i Azadî*” gibi yayın organları, Azerbaycan edebiyatına olumlu katkılarda bulunurken, şiire yeni bir istikamet de verir. Yıllarca baskı ve sansürden yayınlanamayan şiirler bu vasıta ile halka ulaştırılır.

1970'li yıllarda Habib *Sahir*, *Yahya Şeyda*, *Hamid Nutkî*, *Sehend*, *Şehriyar*, *H.Terlan* gibi güçlü şairler vasıtasıyla yeni bir dinamizm kazanan Güney Azerbaycan şiiri, şekilde sınırlamaları kaldırır. Bu dönem şiirinde esas tema, Güney Azerbaycan'daki arzu ve hasretin meydana getirdiği kederdir. Şairler, bu kederi bütün insanlık âlemine iletmeye çalışır. Bu anlayış, 1980'li yılların sonuna kadar devam eder.

Güney Azerbaycan şairleri bütün şiirlerinde, özellikle *Sönmez*, *Savalan*, *Sehend*, *Gaflantı*, *Düzgün*, *Adsız*, *Meşruteci Sönmez*, büyük usta *Şehriyar* ile omuz omuza vererek bağımsızlık yolunda mücadelecî bir şiir anlayışı yaratmışlardır. Bilhassa ana dili mevzuunda görülen hassasiyet *Şehriyar*'ın; “*Türkün Dili Tek, Sövgili, ehsaslı dil olmaz / Başka dile gatsan bu esil dil, esil olmaz.*” fikriyle bütünleşerek İran'ı etkisi altına alır.

1980'de İran-Irak savaşının başlaması, şiirin mevzuunu savaşa çevirir. Savaş yıllarına yeniden dönen şairler, savaş ve savaşın geride bıraktığı acıları kaleme almaya başlar. Sönmez Meşruteci bayatılarında, Davud Kendirî “*Le'net Saddam'a*”, Hamdullah Erkan “*Heleban*” şiirlerinde savaş mevzuunu işler. Ali Mohferd, Şehriyar ve Zülfikâr Kemalî'nin de bu anlamda şiirleri vardır.

Bu devirde dikkati çeken konulardan biri de, 1960'lardan itibaren ağırlık kazanmaya başlayan dinî ve felsefî şiirlerdir. Bu dönem şiirlerinde, insan-hayat-ebediyet şiirin ana temelleridir. “ölüm” dinî, felsefî ve siyasî bazı motiflerle zenginleşir. “İnsan” mefhumu daha çok felaket ve acılarla birlikte işlenir. Bazen de iyimser yanları arzu ve istekleri anlatırlar. Bedbin insanın ruh halleri vardır. Gidiş-gelişler ve zıddiyetler çoktur.

Şiirdeki dinî eğilim zamanla şairi, metafiziğe ve ölüm mevzuuna yaklaştırır. Ölüm, dirim, insanın manevi yanları, psikolojik zıtlıklar ve iç çatışmalar şaire ilham olur. Aslında *La'li*, *Racî*, *Aciz ve Serraf*'ın mersiyeleleriyle yetişen yeni nesil bu tema çok da yabancı değildir. Tenha'nın rubailerini Beytullah Neferî'nin “Allah Allah”, Ali Meferdî'nin “*Meftun-i Ürfan Olmuşam*”, Hüseyin Sahil'in “*Gur'an Söhbeti*”, Hüseyin Heseni'nin “*Hz. Ali Escer Mövhesi*”, Firuz Cevanşir Hadim'in “*İman Heykeli*”, Haydar Hundil'in “*Zikr-i Musibet*”, Abbas Şebhiz'in “*Heves-i Medh-i Eli*” ve Seyid Mehdi Eminî'nin “*Ey Şehid-i Kerbela*” (Edebiyat Ocağı, 1985/1:132-403) adlı şiirleri, dine ve din alimlerine müracaat eder. İnsan, iman ve inanç konularını işler. İnsanda saflığı ve kâmilliği arar.

Ancak bu mevzuun daha çok dinî bir karakter arz etmesi, sanırım, 79'devrinden sonra yetişen genç şairlerin aldığı Fars eğitimi ve idealinin tesirinden kaynaklanır. Bu dönem şiiri cemiyetteki zıtlığı, çeşitliliği, fikrî ve manevi olgunluğu aks ettirmesi açısından da çok önemlidir. Ancak bu şiirler pratik açıdan pek başarılı değildir.

Bu devirde işlenen konulardan biri de aşk ve muhabbet konusudur. Bu şiirler, duygu ağırlıklı olmasına rağmen, ideal kahraman akl-i kâmil ve aşk duygusu ile birlikte ele alınır. Bunda sanırım geleneksel edebiyatın tesiri vardır.

Cenub şiirinde tabiat, insanla birlikte ele alınır. Tabiat insanın sığındığı bir liman gibi gösterilir. Ana kucağı, dert ortağıdır. Fıgan'ın “*Dağlar*” Firidun Hasarlı'nın “*Yaz Gelibdir*”, Herullah Salpag'ın “*Gış Geldi*” ve Seydi Selman Hüseyinî ile M. Hüseyin Tufan'ın şiirleri tabiatı canlı ve orijinal bir şekilde ele alır.

İnkılâbdan sonra öne çıkan mevzulardan biri de “şair ve şiir” ile alakalıdır. 1980'lerde bu hususta derin tartışmalar yaşanır. “*Şair kimdir?*”, “*Nasıl olmalıdır?*”, “*Şiir konusu ne olmalıdır?*” gibi sorulara yanıt aranır. Abdullah Yanar, Beytullah Caferî, Süleyman Salis, Sönmez, G. Begdeli, Şehriyar, Sehend, H. Sahir bu konuya dokunur. Şehriyar ideal şair olarak gösterilir.

Bu dönemin şair nesli arasında 1940'lerde doğan, *Hasan Mecidzâde Savalan* (1940-), *Hüseyin sadık Düzgün* (1945-), *Behram Elçin* (1944-), *Süleyman Salis* (1945-), *Muhammet Ali Nihavendî* (1948-), *İbrahim Refref* (1949-), *Seyid Hamide Reiszâde Seher* (1952-), *Hüseyin Feyzullahî Vahit* (Yıldız, 1952-), *Adsız Ali Şerif Dilcuyî* (1955-), *Zülfikâr Kemalî* (1955-), *Mahmut Ali Çehreganlı* (1958-), *Ali Taşkın* (1958-), *Rıza Gaffarî* (1959-) ve 1960'larda doğan, *Yusuf Kökebi* (1960-), *Atilla Maralanlı* (1961-), *Aşık Cengiz Biriya* (1961-), *Ağşin Ağkemerli* (1961-), *Cengiz Mehdioglu* (1962-), *Feriba İbrahim* (Afak, 1965-), *Ehad Zamanî* (1965-), *Resul Gurbanî Mukaddem* (1967-), *Nureddin Mukaddem Önel* (1968-) ile 1980'lerde doğan gençlerden *Feranek Ferit İpek*, *Yahya Salahlı*, *Karabulut*, *Aydın Tebrizli*, *İmran Salahî*, *Hüseyin Tahmasib Pürşehrek* (Mirza), *M.*

Rıza Melikpur, Nigar Heyavî isimleri sayılabilir. Buna bir de eskilerden edebî hayatına devam eden ustaları eklemek yerinde olur.

Bu dönemde ön plana çıkan sanatkârlar arasında eskilerden; Şehriyar, Sehend, Cevat Heyet, Söhrap Tahir, Hamit Memetzade, Ali Kemali, Aşık Hüseyin Cevan, Medine Gülgün, Eli Tüde, Balas Azeroğlu ve Hamit Nutkî ve yenilerden *Mahmut Taki Zöhtabî*, Hasan Mecidzâde Savalan, Hüseyin sadık Düzgün ve Ali Taşkın'ın adları sayılabilir.

Önceki nesle dahil olmasına rağmen şiirlerini 1971'den sonra Bağdat'ta yayınlayan *Mahmut Taki Zöhtabî* (1923-1998), gençlik yıllarında kaçak yollardan Rusya'ya gider. Bir süre tutuklu kaldıktan sonra, Baku'ye gelir. Burada Üniversite tahsili alır. 1971 yılında Irak'a giderek Bağdat Üniversitesinde çalışır. 1979 Devriminden sonra ülkesine döner. Çok çeşitli konularda eser veren Zöhtabî'nin, "*Pervanenin Sergüzeşti*" (Bağdat), "*Bağban Eloğlu*" (Bağdat) adlı şiir kitapları bulunur. (Kafkasyalı, 2002/5:563)

Yine önceki nesle mensup olmasına rağmen, 1979 İnkılâbından sonraki kısmî serbestlikten faydalanarak Azerbaycan Türkçe'si ile yazmaya başlayan *Sönmez* (Kerim Meşruteçi, 1928-), Bağımsızlık, hürriyet ve vatan sevgisi gibi konuları işler. Son şiirlerinde edebî anlamda ciddi bir gelişme görülür. "*Babam Özü Gelecektir*" ve "*Yeni Yollar Aşan Dağcı*" kitapları siyasî yönden değerlidir. Diğer kitapları arasında, "*Ağır İller*", "*İsa'nın Son Şamı*" ile Bakü'de yayınlanan "*Garanguş Yazı Gözler*" (1990)'i sayılabilir. (Kafkasyalı, 2002/6:76)

Hasan Mecidzâde Savalan (1940-) II. Dünya Savaşı yıllarında doğan Savalan, Azerbaycan Edebiyatını iyice öğrenerek, kendisine Sabir, Samed Vurgu ve Süleyman Rüstem'i örnek alır. Anadilinin gelişmesi için çalışır. Şiirlerinde aşk, sevgi, ümit ve vatan onularını işler. Millî ve manevî değerleri ön plana çıkarır. 1955-1966 yıllarında yazdığı şiirlerini "*Apardı Sellar Saranı*" (1978) adıyla yayınladı. (Kafkasyalı, 2002/6:251)

Hüseyin sadık Düzgün (1945-) Genç yaşta şiir yazmaya başlayan Düzgün'ün şiirleri, Hümeyni devriminden sonra "*Azaldık*", "*Yoldaş*" ve "*İnkılab Yolunda*" dergilerinde yayınlandı. İstanbul Üniversitesinde Doğu dilleri alanında doktora yapar. "*Küçük Şe'rlere*" (1978), "*Güneyli Veten Yoldaşları*" (1981), "*Uçgun Dahma*" (Yıkık Kulübe), "*Bakı Lövheleri*" (1981) şiir kitapları vardır. (Kafkasyalı, 2002/6:293)

Ali Taşkın (1958-) Üniversite yıllarında edebiyatla ilgilenmeye başlayan Taşkın, Türkçe şiirler ve hikâyeler yazar. 1986 yılında Baku'ye giderek Doktorasını yapar. Dilcilik alanında çalışmalarıyla dikkati çeken Taşkın, Türk Dünyasını dolaşarak araştırmalarda bulunur. Daha çok nesir alanında eser veren yazarın bir de şiir kitabı vardır. (Kafkasyalı, 2002/6:610)

1980 sonrası Güney Azerbaycan edebiyatında tamamen birleşik Azerbaycan düşüncesinin hâkim olduğu görülür. Bilhassa şiirde esas tema ayrılığın yüreklerde yarattığı keder ve gelecekte mutlaka kurulacak müstakil Azerbaycan düşüncesidir. Ayrıca, bütünleşme fikrinin yanında dil, vatan ve bağımsızlık temaları da zenginleşerek yeniden ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Güney Azerbaycan nesrinde asıl tema hürriyet arayışı ile alakalıdır. Romanın merkezinde Güney Azerbaycan halkının yaşadığı sıkıntı ve ıstıraplar bulunur. Ancak bu ıstıraplar daha çok, geçmişte yaşanmış faciaların dile getirilmesi biçimindedir. Her türlü baskı ve zorluklara rağmen, yeni yetişen yazarlar, Güney Azerbaycan nesrine yeni bir ruh ve çehre kazandırmaya çalışmışlardır. Bunların arasında; *M. Güloğlu, E. Ağçaylı, A. Azeri, Hasan Savalan, G. Hüseyin Saedi, Eli Taşkın, Hüseyin Feyzullahi Vahit, Ağşin Ağkemalî, Resul Gurbanî Mukaddem, Möhordar Kaviyanpur, Hamid Arğış, Nasır Menzurî*'nin adları özellikle zikredilmelidir.

Bu dönemde verilen eserler arasında; dilcilik alanındaki çalışmalarıyla da tanınan ve nesir alanında çok eser veren Ali Taşkın'ın "*Kent Gelini*", "*Çekme Yarası*", "*Buğda Gülü*", "*Gar Çiçeyi*", "*Toprak Kokusu*"; Hüseyin Feyzullahî Vahit'in hikâyeleri ve "*Aydın Serdar*" (1997) adlı eseri; Ağşin Ağkemalî'nin küçük hikâyelerini topladığı "*Dondurmaçı*"sı; Resul Gurbanî Mukaddem'in "*Guyruklu Çerpelenk*"i; Möhordar Kaviyanpur'un "*Dağlar Kızı*" romanı; Hamid Arğış'ın "*Nahışlı Mendil*"i ve Nasır Menzurî'nin "*Son Nağul, Son Efsane*" hikâyeleri sayılabilir.

Son yıllarda siyasî ve ekonomik zorluklar nedeniyle Güney Azerbaycan'da tiyatro faaliyetleri yok denecek bir seviyeye gerilemiştir. Buna tiyatro eserlerinin ancak Farsça'ya çevrilerle sahnelenmesi ve bir takım dinî baskıların da eklenmesi yerinde olur. Ancak bu gün, başta Tebriz ve Tahran'da olmak üzere Güney Azerbaycan'ın tiyatro ve kültür alanına yönelik faaliyetleri başarılı bir şekilde yürütülmektedir. Özellikle Tahrandaki "*İrşad Tiyatrosu*" ile "*Behmen Medeniyet Sarayı*" bu faaliyetler için önemli bir merkez durumundadır.

Sonuç olarak Güney Azerbaycan Edebiyatında modern anlamdaki ilk eserler, Meşrutiyet devri olarak adlandırılan 1828 sonrasına rastlar. Arada meydana gelen kesintiler Batı tesirindeki edebiyatın gelişimine ve bu alandaki eserlerin gecikmesine neden olur. Bu sebeple Batı tesirindeki edebiyatın oturması 1945' sonrasında gerçekleşir. 1960'larda bütün dünyada meydana gelen özgürlük arayışları, edebiyatta da insanın iç benine dönmesine, yani daha ferdi bir edebî anlayışın doğmasına neden olur. 1960'larda başlayan insan ve zaman gibi felsefî kavramlar da şiire girer. Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra Güney Azerbaycan edebiyatı daha özgür ve daha coşkulu akmaya başlamıştır.

Dileğimiz, Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın uğradığı haksızlıklardan ve baskılardan kurtularak hak ettiği değere ulaşması ve bu alanda yapılacak akademik çalışmalarla geniş bir coğrafyaya sahip Türk Dünyasına tanıtılmasıdır.

KAYNAKÇA

- Kafkasyalı, Ali, (2002), “**İran Türk Edebiyatı Antolojisi**”, Atatürk Üniversitesi Yayınları, c.3-6, Erzurum.
- Atatürk kültür Merkezi, (2004), “**Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi**”, AKM Yayınları, c.6, Ankara.
- Azad Millet Gazetesi**, (1946), Tebriz.
- Azerbaycan İlimler Akademisi, (1985), “**Cenubî Azerbaycan Tarihi'nin Oçerki (1828-1917)**”, A.İ.A. Neşriyatı, Baku.
- Azerbaycan İlimler Akademisi, (1984), “**Tarih-i Edeb-i Mecmua**”, Baku.
- Elm, (1988), “**Cenubî Azerbaycan Edebiyatı Antolojisi**”, Elm Neşriyatı, c.III, Baku.
- Heyet, Cevat, (1990), “**Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış**”, c.2, Tahran.
- İsmailzâde, Cafer, (1983), “**Tofik Jurnalında Satıra**”, **Edebiyat, Dil ve İnceneset Dergisi**, Nu:4, Baku.
- Danulduzu Dergisi**, (1379), Nu:1, s.16, İsfahan.
- “**Edebiyat Ocağı**”, (1985), c.I, Tebriz.
- Biraun, Eduard, (), “**Tarih-i Matbuat ve Edebiyat-ı İran (Devr-i Meşrutiyet)**”, c.2, Tahran
- Tude, Eli, (1983), “**Güneşli Baharın Yaprakları**”, Baku.
- Tude, Eli (1981), “**Tebriz Filormaniyası**” Baku.
- Uzun, Enver, (2000), “**100 Güney Azerbaycan Şiiri**”, Trabzon.
- Uzun, Enver, (2000), “**Seyid Cafer Pişeverî**”, **21 Azer Dergisi** (Pişeveri Özel Sayısı), Nu, 7, Baku.
- Gızıl Sahifeler, (1324), “**Azerbaycan Halkının Millî Azaldık Yolunda Mubarezesi Tarihi**”, Elmiyye Matbaası, Tebriz.
- Memmedli, Gulam, (1983), “**Azerbaycan Tiyatrosunun Salnamesi**”, c.2, Baku.
- Memmedli, Gulam, (1982), “**Mirze Ali Mö'cüz, Eserleri**”, Yazıcı Neşriyatı, Baku.
- İbn Guteybe, Eş-şir Va'ş-Şüera, s. 481
- Minesyan, Leon, (1354), “**Mecmua-i Makalat Pencumin Kongre-i Tahkikat-i İranî**”, Evvelin Çaphane, c.I, İsfahan.
- Medeniyet Gazetesi**, (1997), Nu: 6-7, 25 Temmuz, Baku.
- Elirza, Miyanalı, (1997), “**Nağıldı Hele**”, Baku.
- Terbiyet, Muhammedli, (1987), “**Danişmendani Azerbaycan**”, Baku.
- Ahundov, Nazim, (1965), “**Azerbaycan Devri Matbuatı**” (1832-1920), Baku.
- Pişeveri, Seyit Cafer, (1922), “**Azerbaycan Rüz-nâmesi**”, Tebriz.
- Oğuz S.-Çakır R., (2000), “**Hatemi'nin İrani**”, İstanbul.
- Okumuş, Salih, (1999), “**Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz (Hayatı, Sanatı ve Eserleri)**”, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dan.Doç.Dr.Recep Duymaz, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne.
- Okumuş, Salih, (2002), “**Modern Azerbaycan Edebiyatı**”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, c.19, Ankara
- Rüstemova, Solmaz, (1993), “**Azerbaycan Devri Matbuatı**” (1875-1990), Baku.
- Ariyenpur, Yahya, (1932), “**Ez Sabata Naima**”, c.I, Taharan.
- Akpınar, Yavuz, (1994), “**Azeri Edebiyatı Araştırmaları**”, Dergâh Yayınları, İstanbul.

FAYDALANILAN DİĞER KAYNAKLAR

- Alikızı, Elmas, (1998), “**Güney Azerbaycan Edebiyatı**”, Baku.
- Altaylı, Seyfettin, (1994), “**Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü**”, c.I-II, İstanbul: M.E.B.
- Arif, Memmed, (1946), “**XX. Esr Sovét Dövrü Azerbaycan Edebiyatı**”, Bakû.
- Azerbaycan Emler Akadémiyası, (1966), “**Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti**”, c.I-IV, Bakû.
- Azerbaycan SSR EA Nizamî Adına Edebiyyat ve Dil İnstitutu, (1967), “**Azerbaycan Sovét Edebiyatı Tarihi**”, c. I-II, Bakû.
- Caferoglu, Ahmet, (1954), “**Modern Azerbaycan Edebiyatına Bir Bakış**”, İstanbul: AYB, Sayı:37
- Dergâh Yayınları, (1986), “**Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**”, c. 6, İstanbul
- Ehmedov, Téymur, (1985), “**Azerbaycan Sovét Yazıcıları (Ansiklopédik Me'lumat Kitabı)**”, Öner Neşriyatı, Baku.

- Ertaylan, İ.Hikmet, (1928), “**Azerbaycan Edebiyatı Tarihi**”, c.I-II, Bakû.
- Hacıyév, Abbas, (1981), “**Tiflis Edebî Muhiti**”, Bakû.
- Hacıyév, C., (1955), “**XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarixi**”, Baku.
- Hüséynov, F.C., (1969), “**XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı**”, Maarif Neşriyatı, Baku.
- Hüséynov, Firidun, (1978), “**Molla Nesreddin ve Molla Nesreddinçiler**”, Bakû.
- Ibrahimov, Mirze, (Redaktor), (1981-1988), “**Cenubî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası**”, c.I-IV., Ēlm Neşriyatı, Baku.
- Kanar, Mehmet, (1999), “**Çağdaş İnan Edebiyatının Doğuşu ve Gelişimi**”, İstanbul.
- Köçerli, Feridun Bey, (1978-1981), “**Azerbaycan Edebiyatı**”, c.I-II, Bakû.
- Makas, Zeynelabidin, (1993), “**Azerbaycan Çağdaş Şiir Antolojisi**”, Ankara.
- Mir Celal ve Hüséynov, (1969), “**XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı**”, Maarif Neşriyatı, Baku.
- Mütellibov, Teshin, (1978), “**XX. Esr Azerbaycan Edebiyatında Edebî Mektepler**”, Bakû.
- Nasibzâde, Nasib, (1986), “**Güney Azerbaycan’ın Sosyal, Ekonomik ve Politik Gelişimi**”, Baku.
- Ötüken Neşriyat, (1990), “**Büyük Türk Klâsikleri**”, Ötüken-Söğüt, c.1-10, Ankara.
- Paşayév, M. C., ve Firidun, H. (1982), “**XX. Asr Azerbaycan Edebiyatı Tarixi**”, Maarif Neşriyyatı, 3. bas., Baku.
- Qarayév, Yaşar, (1996), “**Tarix: Yaxından ve Uzaqdan**”, Sabah Neşriyatı, Baku.
- Türk Dil Kurumu, (1988), “**Türkçe Sözlük**”, T.D.K. Yay., Nu: 549, c.I-II, Ankara.
- Xendan, Cefer, (1958), “**XX. Esr Azerbaycan Edebiyatı Tarixi**”, Bakû.
- Xendan, Cefer. (1987), “**Uğur Yolu-Cenubî Azerbaycan’da Edebiyat, Maarif ve Medeniyet - Azerbaycan Edebiyatında Cenub Mevzusu**”, Baku.
- Yusifova, Tamilla, (1984), “**Cenubî Azerbaycan Poéziyasında İctimaî Motifler**”, Azerbaycan SSR ĒA Nizamî Adına Edebiyyat İnstitutu, Baku.
- Yücel, İbrahim, (1988), “**Azerbaycan’da Fikir Hayatı ve Basın**”, İstanbul.
- Zamanov, A. ve Eliyév, K., (1986), “**Molla Nesreddinçi Şairler**”, Yazıçi Neşriyatı, Baku.

TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan Cumhuriyeti, 488.100 km² (195.000 mil²) yüzölçümü olan uzunluğu batıdan doğuya 1.100 km., kuzeyden güneye 650 km. olan bir İç Asya ülkesidir. Toplam sınır uzunluğu 5.522 km.'dir. Kuzeyinde Kazakistan (Mangğistau, Kızılorda Oblastları) (379 km.) ve Özbekistan (Karakalpakistan Cumhuriyeti, Harezmi, Nevaıy, Buhara, Semerkand, Kaşkaderya, Surhanderya Vilayetleri) (1.621 km.), batısında Hazar Denizi, güneyinde İran (Mazenderan, Semnan, Horasan Vilayetleri) (992 km.), güneydoğusunda Afganistan (Herat, Badgis, Faryab, Gausjan, Belh, Gur vilayetleri) (744 km.) bulunmaktadır.

Türkmenistan topoğrafik olarak daha çukur bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Ülke topraklarının %84'ü (375.000 km²) çöl ve ülke topraklarının 2/3'ü tek başına Karaum çölüdür. İran ile arasında sınır oluşturan ve en yüksek noktası 2942 m'ye ulaşan Kopet dağları dışında arazi genelde düz olup, denizden yükseklik 150-300 m. arasındadır. Türkmenistan arazilerinin önemli bir kısmı Kopet dağlarının kuzeyinde yeralan bir graben (çöküntü alanı) üzerinde bulunmaktadır. Ülke toprakları bu çöküntü alanını dolduran başta Amu Derya (Ceyhun) nehri olmak üzere, birçok küçük derelerin getirdiği alüvyonlar üzerinde oluşmuş genç topraklardır. Türkmenistan'ın önemli su kaynakları Amu Derya (Ceyhun) (Türkmenistan'da 997,5 km., 620 mil.), Mugan (353,9 km., 220 mil), Tecen (299,9 km., 186,4 mil), Etek (139,9 km., 87 mil) nehirleri ve suyunu Amu Derya'dan alan Kara-Kum kanalıdır (yaklaşık 1.200 km.).

Türkmenistan'a subtropikal çöl iklimi egemendir. Gece ve gündüz arasında büyük ısı farkı görülür. Kış ayları kısa ve soğuk, yaz ayları uzun ve sıcaktır. Bahar ortalarından itibaren ülkede yağış görülmez. Türkmenistan ikliminin genel karakterini okyanuslara uzaklığı ve etrafının yüksek dağlarla çevrilmiş olması belirlemektedir. Sonuçta meteorolojik hareketlerin hem günlük, hem yıllık büyük değişimler gösterdiği tipik bir karasal iklim özelliği göstermektedir.

Başkenti Aşkabat olan Türkmenistan beş vilayete ayrılmıştır: Ahal, Balkan, Daş Oğuz, Levap, Mari. Önemli şehirleri Aşkabat, Merv, Türkmenbaşı, Daş hovuz Çardcov, Köhne, Ürgenç ve Keski'dir. Nüfusu 4.483.000 (1995) olan Türkmenistan'da kadın nüfusu erkek nüfusundan fazladır. Nüfusun 2.020.300'ü kentlerde, 2.463.000'i kırsal kesimlerde yaşamaktadır. Nüfus büyüme oranı %1.97'dir. Nüfusun %77'si Türkmenler %9.2'si Özbek Türkleri, %0.9'u Azerbaycan Türkleri %0.9'u Ermeniler, %0.1' Almanlar, %2.1'si diğerleridir. Okuma yazma oranı %98 olan Türkmenistan'da resim dil Türkmenistan Türkçesi'dir. 10 yıl eğitimin zorunlu olduğu Türkmenistan'da 765 ilk-orta okul, 36 teknik okul, 84 sanat okulu, 1 üniversite ve buna bağlı 11 fakülte bulunmaktadır. Ayrıca 10 araştırma enstitüsü, 11 araştırma istasyonu ve 11 adet Solhoz'dan oluşan ziraî bilimler akademisi mevcuttur.

Tarımsal ürünlerin başında pamuk, meyve, sebze ve hububat gelmektedir. Nüfusunun yarısından fazlasının köylü olması ve çalışanların %42.77'sinin tarımda yer alması Türkmenistan'a bir tarım ülkesi görüntüsü vermesine rağmen, ülke topraklarının büyük bir kısmının tarıma elverişli olması nedeniyle tarım Amu Derya Nehri boyunca yapılmaktadır. BDT pamuk üretiminin %17'si

Türkmenistan'da gerçekleştirilmektedir. Hayvancılıkta kıraç ve step alanlarda koyunculuk önem kazanmış, büyükbaş hayvanlarda sığır yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır. Domuz ve kümes hayvanları yetiştiriciliği de hayli fazladır.

Türkmenistan doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülkedir. Özellikle petrol ve doğalgaz en önemli yeraltı kaynaklarıdır. Henüz işletilmemiş geniş petrol sahaları bulunmaktadır. Sülfür, krom, kurşun, brom, kömür ve potasyum en önemli doğal kaynaklarıdır. Enerji üretimi açısından zengin olan Türkmenistan'da yıllık üretim 15 milyar kw civarında olup, %40'ını ihraç etmektedir. Doğalgaz rezerv ve üretiminde diğer Orta Asya Türk devletlerinden en önde gelenidir. Türkmenistan'da temel sanayi dalları petro-kimya, tekstil, gübre, pencere camı, gıda sanayidir. Çalışabilir nüfus olan 1.600.000 kişinin %42.'si tarımda, %10.8'i sanayi dallarında diğerleri hizmet sektöründe kullanılmaktadır. 1990 yılına göre işsizlik oranı %20-25'tir.

Türkmenistan'ın 1995 yılı ihracatı 2.008 milyon dolar olup, ihraç ürünleri, doğalgaz, pamuk, petrol ürünleri, elektrik, tekstil, el yapımı halılardır. İthalatı ise 1.472 milyon dolar olup, en çok Türkiye, Rusya Federasyonu, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan, İran ve Avrupa topluluğu ile yapmaktadır.

Tarih: İlk kez VIII. yy'da bir Sogut mektubunda geçen, X. yy'dan itibaren genel bir adlandırma olarak yerleşik hayata geçmiş Türkler için, ağırlıklı olarak da Müslüman Oğuz boyları için kullanılmaya başlanılan Türkmen adı bugün dar manada Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkmenler ile Irak, İran, Suriye ve Anadolu'daki Türkmen boylarına mensup olanlar için kullanılmaktadır.

Bu adın etimolojisi üzerine en tutarlı görüş Kuman, Karaman, Ataman, Kölemen, Köğmen gibi kelimelerde de görülen -man, -men ekinin Türk kelimesine eklenmesiyle oluştuğu görüşüdür. Türkmen Türkçesi Azerbaycan, Türkiye ve Horasan Türkçeleriyle birlikte Türk dilinin Oğuz Türkçesi grubunu oluşturur.

Safevî Türk hükümdarı Nadir Şah'dan sonra, İranlılar ile Hivelilerin hücumlarına maruz kalan Türkmenler, 1835'den itibaren Merv bölgesine doğru yayılmağa başlamışlardır. Oraz Han'ın başkanlığında Tecend Derya kenarında Oraz Kalesi inşa edilmiş, fakat Farslar ve Hivelilerin ani baskınlarıyla karşılaşmışlardır.

Çarlık Dönemi: XIX. yy.'ın ikinci yarısına kadar Çarlık Rusyası Türkistan ile ticaretini Astrahan merkez olmak üzere iki güzergahtan yapmıştır: 1) Astrahan'dan kalkan ticaret kervanları Aral'ın kuzeyindeki Kazak topraklarından geçerek Orta asya kentlerine ulaşıyorlardı. Fakat XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar tarafından Kazak topraklarının işgali başlayınca Kazakların kervanlara saldırması nedeniyle bu güzergah tehlikeli olmuştur. 2) Astrahan'dan kalkan ticaret kervanları kayıklarla Hazar'ın kuzey kısmını geçerek Mangışlak'a ulaşır, buradan Hive'ye ve oradan da diğer kentlere ulaşıyorlardı.

Çarlık Rusyası, Kafkasya'yı Hazar üstünden Orta Asya'ya ve İran'a bağlayan stratejik, ticari yolun Türkmen topraklarından geçmesi ve bağımsız Türkmenistan'ın diğer Türkistan Hanlıkları'nın

bağımsızlık isteklerini kamçılacağı düşüncesiyle Türkmenistan'ın egemenlikleri altına alınmasını planlamıştır.

Böylece 1858-1860 yılları arasında ordusunu reforme eden Çarlık Rusyası, Orta Asya'yı 1864-1873 yılları arasında parça parça işgal etmiştir. İran sınırına ulaşmaya çalışan Çarlık Rusyası'nın Türkmenistan ve Türkmenlerin ne durumda olduğu hakkındaki çalışmaları Kırım Savaşı'ndan önce 1820 ve 1830'lu yıllarda başlamıştır. Yüzbaşı Muravyev, Türkmenistan ve Hive'yi 1858'de Kont İgnatiev Orta Asya'yı gezerek ayrıntılı raporlar vermişlerdir. 1859'da Türkmenistan'a gelen Binbaşı Dandaville'de Kızılsu'nun Çarlık Rusyası'nın Türkmenistan'a girişini sağlayacak askeri ve ticari bir kale olarak kullanılması gerektiği üzerine rapor vermiştir.

Çarlık Rusyası hükümeti edindiği raporlar üzerine Kızılsu'nun işgal edilerek bir askeri üs olarak kullanılmasına karar vermiş, Türkmenlere de burasının ticaret merkezi olarak kullanılacağı şeklinde haber verilmesini istemiştir. Rusların asıl gayesi Hazar'ın doğusundaki Kızılsu'ya askeri yığınak yaparak Hokand ve Buhara'dan sonra işgal etmeyi planladıkları Hive'yi ele geçirmektir. Çarlık Rusyası kuvvetleri Kızılsu'ya çıktıktan sonra stratejik bir konumda olan Kopetdağı'na uzanan yoldaki Daş-Avrat ve Molla Kara'yı işgal etti. 1871 baharında Yamud Türkmenlerinin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Hazar'ın güneydoğu kıyısındaki Çekişler de Albay Stoletov'un komutasındaki Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Albay Stoletov bir müddet sonra Kafkasya'ya çağrılarak yerine sert mizaçlı Albay Markozov tayin edilmiştir. 1871 Eylülünde başlatılan bir dizi seferle Kızılsu-Hive arasındaki bütün Türkmen köyleri, kaleleri ve önemli yerleşim yerlerinden Gözlü-Ata, Çagil, Kam Şebşen, Uzun Kuyu, Sarıkamış ele geçirilmiştir.

Çarlık Rusyası'nın Hokand ve Buhara'yı ele geçirdikten sonra Hazar'ın doğu kıyısından hızla içeri bölgelere doğru gösterdikleri ilerleme Türkmen lideri Nur Verdi Han'ın Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim ile Hive'de görüşmesine yol açmıştır. Bu görüşmeden sonra Hive Hanı Orenburg ve Tiflis'deki Rus karargahlarına dostluk mesajlarını içeren birer elçi göndermiştir. Rus yetkililer elçilere Çar'ın kardeşi Grand Duke Michail'in ultiptonunu iletmışlerdir: 1) Hive Hanı bir ferman ile Rus Hükümeti ile dost olduğunu ilan edecektir, 2) Bütün Rus rehinelere serbest bırakılacaktır, 3) Türkistan Genel Valisi General Kaufman'ın daha önce yazdığı mektuba niçin cevap verilmediği açıklanacak ve özür dilenecektir.

Söz konusu bu gelişmelerden sonra Albay Markozov, Tiflis'de Grand Duke Michail'den yeni direktifler aldıktan sonra Haziran 1872'de Çekişlere geri dönmüştür. Aldığı emirlere göre, 1872 yazında ve sonbaharında Hazar'ın doğusunda Rus nüfuzunu, yayılmasını tamamlayacak ve böylece Hive Hanlığı üzerindeki baskıyı arttıracaktı. Böylece ahalisini Türkmen ve Özbeklerin oluşturduğu Hive Hanlığı 1873 Nisan ve Mayıs'ında Çarlık Rusyası kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen kuşatmaya dayanamamış ve teslim olmuştur. Hivelilerin bir kısmı Rusya'nın egemenliğini kabul ederken bir kısmı da Karakum çölünü aşarak diğer Türkmen kabilelerin arasına katılmışlardır.

Çarlık Rusyası 1874 yılında Kafkasya Askeri Valiliği'ne bağlı olarak Hazar Ötesi Bölgesi Valiliği'ni kurmuştur. Böylece açık olarak Türkmenistan'ın işgal edileceği gösterilmiştir. Nitekim

sözkonusu Valilik Türkmenlerin iç işlerine karışmaya başlayınca 1874 Haziran sonlarında Nur Verdi Han başkanlığında toplanan geleneksel Türkmen Meclisi Ruslara karşı takip edilecek siyaset konusunda genel bir toplantı yapmıştır. Bu toplantı sonucu Ruslara karşı bağımsızlığın savunulması genel olarak kabul görmüştür. Toplantı sonrası Türkmenler, İngiliz şemsiyesinin korumasına girmek için Büyük Britanya egemenliğindeki Afganistan Emirliği'ne bir heyet göndererek Afgan hakimiyetine girmeğe hazır olduklarını bildirdiler. Ancak Ruslarla aralarındaki ilişkilerin bozulmasını uygun bulmayan İngilizler Türkmenlerin bu talebini olumsuz karşılamışlardır. İngilizlerin olumsuz yaklaşımları nedeniyle 1876 baharında bir Türkmen heyeti Tahran'a giderek İran'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Çarlık Rusyası Büyükelçisi Zinovyev İran'a bir nota vererek yapılacak bir anlaşmanın hükümeti tarafından tanınmayacağını bildirmiş, Türkmen köylerine de baskınlar bu devirde arttırılmıştır.

Çarlık Rusyası Türkmenleri egemenlikleri altına almak için 1877 bahasında General Lomakin komutasında büyük bir askeri harekate giriştiler. Rus kuvvetlerin hareketlenmesini zamanında haber alan Türkmenler Bami, Burma, Kızıl-Arvat gibi sınır kasabalarını boşaltarak Gök-Tepe müstahkem kalesine çekildiler. Rus kuvvetleri 7 Mayıs 1877 tarihinde Kızıl-Arvat'a girdi, 12 Mayıs 1877 tarihinde de Nur Verdi Han komutasındaki Türmenlerle Kızıl-Arvat'da ilk ciddi çatışma oldu ve Türkmenler üstün ateş gücü karşısında yenilgiye uğradı. Ancak Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında başlayan 1877-78 Savaşı (93 Harbi) nedeniyle Haziran 1877'de Türkmen topraklarındaki Rus birliklerinin önemli bir kısmı ve General Lomakin Kafkasya'ya geri çağrıldı.

Rus birliklerinin geri çekilmesi Türkmenleri rahatlatırsa da bu birlikler 1878 sonlarında Hazar'ın doğu kıyısına tekrar dönmeye başladılar. Osmanlı Devleti'ne karşı kazanılan zaferinde etkisiyle Çarlık Rusyası 2 Şubat 1879 tarihinde Türkmenistan'ın işgaline karar verdi. 1879 baharında yapılacak olan seferin komutanlığına Osmanlı Devleti'ne ve İmam Şamil'e karşı yürüttüğü savaşlardaki sertliği ile tanınan Kafkasya Ordusu I. Kolordu Komutanı Genaral Lazaryev getirildi. Lazaryev, General Kont Broch'u piyade birlikleri komutanlığına, General Prens Witgenstein'i süvari birlikleri komutanlığına, Albay Dolgorukov'u öncü birlikleri komutanlığına, Hazar Ötesi Askeri Valisi General Prens Lomakin'i danışman olarak tayin edip 1879 Mart başlarında hazırlıklara başladı ve Türkmen kuvvetlerini ikiye bölmek için Türkistan Genel Valisi General Kaufman'a telgraf çekelerek Amu-Derya tarafından Merv'e hücum edilecek gibi davranılmasını istedi.

Merv'de toplanan geleneksel Türkmen Meclisi, Rusları doğuda -Merv kalesinde- Nur Verdi Han'ın, batıda -Gök-Tepe kalesinde- ise oğlu Berdi Murad Han'ın karşılamasına karar verdi. General Lazaryev'in 26 Ağustos 1879 tarihinde kan zehirlenmesi sonucu ölmesinden sonra komutayı General Lomakin aldı. Rus kuvvetlerinin 9 Eylül 1879'da Gök-Tepe kalesine karşı giriştiği saldırı top, mitralyöz ve modern tüfeklerden oluşan üstün ateş gücüne rağmen Türkmenler tarafından -Rusların 185 kaybına karşılık içlerinde Berdi Murad Han'ın da olduğu yaklaşık 4000 can verilerek- geri püstürtülmüştür.

Gök-Tepe'nin ele geçirilmemesi karşısında General Lomakin görevden alınarak yerine 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Plevne'de Osman Paşa'ya karşı savaşan ünlü General M. D. Skobelev komutan olarak tayin edilmiştir.

General M. D. Skobelev, 1880 yılında maneviyatı bozulan birlikleri yenileri ile değiştirmiş, Hazar'ın doğusundan Gök-Tepe'ye doğru uzanan bir demiryolu hattının yapımına başlamıştır ve Nisan 1880'de hazırlıklarını tamamlayarak Türkmen topraklarına girmiştir. Nur Verdi Han'ın 5 Mayıs 1880 tarihinde aniden hastalanarak ölmesi üzerine Türkmenler Han'ın küçük oğlu Mahdum Kulu'yu Han seçip, Tıkma Serdar ile birlikte üç kişilik bir danışmanlar heyeti tayin ederek Rus kuvvetlerine karşı savunma hazırlıklarına devam etmişlerdir. Ancak General M. D. Skobelev, top ve mitralyöze dayanan üstün ateş gücü, mayınlama ve disiplinli ordusu ile Gök-Tepe kalesini 1 Ocak 1881'de başlayan ve 25 Ocak'da biten -Ruslardan 289, Türkmenlerden ise kadın ve çocuklarında bulunduğu 34.500 canın verildiği- savaş sonucunda ele geçirmiştir. Başlatılan hareket devam ettirilerek 30 Ocak 1881 tarihine kadar Aşgabat'a kadar olan Türkmen toprakları da ele geçirilmiş, Nisan 1881'de Tıkma Serdar ve birkaç ay sonra Mahdum Kulu Han Ruslara teslim olmuştur. İngilizlerden umutsuzca yardım isteyen ve Büyük Britanya'nın Tahran Büyükelçisi tarafından yardım talepleri reddedilen Merv bölgesi Türkmenleri de Rus ordusunda yüzbaşı olan Alihanov'un çalışmaları sonucunda Nur Verdi Han'ın dul eşi Gülcemal Hanım'ın başkanlığında Ocak 1884 tarihinde Ruslara teslim olmuşlardır. Böylece 1860'da başlatılan Türkmenistan'ın işgali 1884'de tamamlanmıştır.

Çarlık Rusyası devrinde yönetim kademesi, bürokrasi Ruslardan oluşturulmuş, süistimal ve yolsuzluklarla dolu bir baskı dönemi yaşanmıştır. Nitekim 1905 Rus-Japon savaşı sonrası Türkistan'a gönderilen Alman asıllı Kont K. K. Pahlen başkanlığındaki heyet Türkistan'daki en büyük yolsuzlukların Türkmenistan'da olduğunu tespit ederek bu ülkede görevli subay ve bürokratların üçte ikisinin hırsızlık, rüşvet, sahtekarlık, cinayet suçlarından mahkeme önüne çıkmasına neden olmuştur.

Sovyet Türkmenistanı: Sovyetlere ve onların maşası durumundaki Hive Hanlığı'na karşı ilk ayaklanma Cüneyd Han önderliğinde Yamud Türkmenleri tarafından başlatılmış, ancak başarılı olunamamıştır. Cüneyd Han bağımsızlık mücadelesini 1927 yılında Türkmenistan'ı terk etmek zorunda kalmasından sonra 1938 yılında ölümüne kadar Afganistan'da sürdürmüştür.

Türkistan Genel Valiliği yerine, 30 Nisan 1918 tarihinde Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)'ne bağlı Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti TÖSSC kurulmuştur. 14 Ekim 1924 tarihinde Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkmen SSC. Hazar kıyılarından Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen topraklarını, Buhara Cumhuriyeti'nin Türkmenlerin bölgeleri olan Kerki, Çarcev'i, Harezm Cumhuriyeti'nin Türkmenlerin bölgeleri olan Daşhovuz, İlyali, Parsu, Köneurgeneç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hoceli'nin bir bölümünü kapsamıştır.

Türkmen SSC.'nin kuruluşundan yaklaşık yedi ay sonra 13 Mayıs 1925 tarihinde Türkmen Komünist Partisi (TKP) kurulmuştur. TKP'nin tamamen Moskova güdümünde olmaması parti liderlerinin milliyetçilik ile suçlanmalarına neden olmuş ve 1937-38 yıllarında Türkmen Yüksek Sovyeti'nin

Başkanı Nedirbay Aykatov, Devlet Başkanı Gaygısız Atabay ile birlikte birçok Türkmen aydını sürgüne gönderilmiştir. Türkmenlerin Sovyetleşmeye ve Türkmen köylülerinin, göçebelerinin kolхозlarda toplanmaya karşı direnmelerinin 1948 yılında hala devam ettiği TKP Birinci Sekteteri Batırov tarafından da açıkça ifade edilmiştir. 1950'li yıllarda TKP Birinci Sekreteri Suhan Babayev, Merkez Komitesi Kültür ve İdeoloji Bölümü Başkanı Nurcemal Burdiyeva ile arkadaşları "Burjuva milliyetçiliği yapmak" suçlaması ile partiden atılmışlardır.

Türkmen SSC.'yi Sovyetleştirme kılıfı içerisinde Ruslaştırma hareketleri 1960 ve 1970'li yıllarda bütün hızıyla devam etmiştir. Bu yıllarda TKP'nin başına Mahammednazar Gapurov gibi Moskova'ya sadık, milliyetçi hareketlere ve aydın çevrelere baskı uygulayan yöneticiler gelmiştir. Türkmenistan'da 1917'de yaklaşık 500 camii bulunurken SSCB döneminde ülkedeki camiler kapatılmış, sünnet ve cenazelerin kaldırılmasında bile islami tören yapılması yasaklanmıştır.

II. Dünya Savaşı sıralarından itibaren SSCB geneline tamamen egemen olan Rus şovenizminden çekinilmesinden dolayı Türkmenistan SSC'de birçok kentli Türkmen aydın ve bürokrat çocuklarına resmi ad olarak bir Rus adı takmak zorunda kalmıştır. Ancak her çocuğun aile ve akraba çevresinde kullanılan Türkmen Türkçesi veya islam kökenli adı da bulunuyordu. Türkmenistan'ın bağımsızlığı sonrası resmi Rus adlar hızla terk edilmiş ve aile içi kullanılan Türkmen veya islam kökenli adlar resmi ad olmuştur. Türkmenistan SSC döneminde Rus şovenizminin etkileri evliliklere de yansımıştı. Türkmen bürokratlar arasında Türkmenistan Komünist Partisi'nde veya Türkmenistan SSC bürokrasisinde hızlı yükselebilmek, başkent Aşgabat'da beklemeden lojman bulabilmek gibi nedenlerle Slavlarla (Rus, Ukraynalı, Beyazrus, Kossak) evliliği tercih edenler veya çocuklarını evlendirenler azımsanmayacak kadar çoktu.

1985 yılında M. Gorbaçov'un Açıklık (Glasnost) ve Yeniden Yapılanma (Perestroyka) politikası sonucu SSCB'de düzenin yüksek sesle eleştirilmeye başlanması sonrasında TKP'nin Moskova yönetimini küstürmeden halka daha yumuşak davrandığı görülmüştür. Bu yumuşama içinde 1989 yılında Türkmenistan hükümeti aldığı kararla Türkmen dilini Rusça ile birlikte cumhuriyetin resmi dili haline getirmiştir. Bu karar Türkmen Türkçesinin devlet dili olması için atılan ilk adım olmasından dolayı büyük önem taşımaktadır.

Türkmenistan'ın bağımsızlık yıllarına damgasını vuracak olan Saparmurat Niyazov (Türkmenbaşı) da Parti içinde 1980-1984 yıllar arasında Aşgabat Kenti Komitesi Birinci Sekreterliği'ne, 1985 yılında Bakanlar Komitesi Başkanlığı'na ve aynı yılın Aralık ayında Türmenistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliği'ne, 13 Ocak 1990 tarihinde de Türkmenistan SSC'nin Devlet Başkanlığı'na seçilmiştir.

Bağımsızlık Dönemi: Türkmenistan SSC, 22 Ağustos 1990 tarihinde Türkmenistan Meclisi Türkmenistan Devleti'nin egemenliğini ilan etmiş ve 27 Ekim 1990 tarihinde yapılan açık oy esasına dayalı genel seçim ile oyların %98,3'ünü alan Saparmurat Niyazov Türkmenistan SSC'nin seçimle başa gelen ilk Devlet Başkanı olmuştur. Türkmenistan SSC, 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan referandum sonucu bağımsızlığını ilan etmiştir.

18 Mayıs 1992 tarihinde Türkmenistan Meclisi'nin oy birliği ile bağımsız Türkmenistan'ın yeni Anayasası'nın kabul edilmesi nedeniyle, 21 Haziran 1992 tarihinde Devlet Başkanlığı seçimleri yenilenmiş ve Saparmurat Niyazov seçmenlerin %99,5'inin oyunu alarak Türkmenistan'ın Devlet Başkanı olarak tekrar seçilmiştir. Yeni Anayasa Başkanlık sistemini öngörmekte ve Devlet Başkanı, ileride Meclisin onayına sunmak şartıyla yasa yapmak hakkına sahiptir.

Devlet Başkanı Yardımcıları, Bakanlar, Hakimler (Belediye Başkanı + Vali), Yüksek Mahkeme Başkanı Devlet Başkanı tarafından atanmaktadır. Bakanlar Kabinesi'ne başkanlık da yapan Devlet Başkanı, gerekli gördüğü hallerde Meclisi feshetme hakkına sahiptir.

TÜRKMEN EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ⁴⁸

Türk Dünyası Edebiyatı, dünyanın en eski edebiyatlarından biridir. Bunu, bıraktığı edebî eserlerden de anlamak mümkündür. Sözlü dönem edebiyat ürünlerinin çokluğu, onun hem eski dönemlere kadar uzandığını, hem de derin bir edebiyat ve kültür zenginliğine sahip olduğunu gösterir. Daha sonraları bu edebiyat ve kültür, geniş kitleler tarafından farklı coğrafyalara götürülür ve gelişimini oralarda da sürdürür.

Aynı kaynaktan doğan ve beslenen dil, edebiyat ve kültür, farklı coğrafyaların ve farklı kültürlerin tesirleri ile, temelde aynı kalmakla birlikte, bazı ufak farklılıklarla bir kültür zenginliği içinde günümüze kadar uzanır. Edebiyat da gerek Doğu'da, gerekse Batı'da Türk diliyle günümüze kadar gelen önemli eserlerle tarihî seyrini sürdürür.

Bu gün Sovyetler Birliği'nin çökmesi ile "Bağımsız Türk Devletleri" olarak tarih sahnesine çıkan Azerî, Türkmen, Kazak, Kırgız, ve Özbek Türkleri ve diğer Türk soylu topluluklar da aynı kökten doğmuş, aynı tarihî paylaşmış ve aynı kaynaktan beslenmişlerdir. Ortaya koydukları eserlere baktığımızda gerek Anadolu'da ve gerekse dünyanın bir başka yöresinde yaşayan Türk soylu toplulukların ortaya koyduğu ürünlerde, bu gün dahi aynı ortaklığı veya ortalığın izlerini bulmak mümkündür.

Bu ortaklığı en bariz şekilde İslâmiyet öncesi sözlü ve yazılı edebiyat dönemlerinde görebiliriz. İslâmiyet sonrasında ise, dünyanın farklı coğrafyalarına göç, beraberinde ortak edebiyattan kısmen de olsa ayrılmaları getirir. Yeni coğrafyalarda farklı kültürlerle münasebet, sosyal hayatta olduğu gibi, edebiyatta ve dilde de kısmî farklılıklara yol açar. Ancak bu farklılığın bir ağacın dalları kadar olduğu göz ardı edilemez bir gerçektir.

Farklı coğrafyalara göç eden Türk boyları, kendi içlerinde ve ortak edebiyatın etkisinde bir edebiyat oluştururlarken, göç etmeyen ve ata topraklarında kalan Türk boyları da aynı hayat tarzı içinde, aynı doğrultuda, ortak edebiyatın tesiriyle edebiyatlarını geliştirmeyi sürdürürler. Bunların içinde en çok dikkati çeken de Türkmenlerdir. Zira, göç eden Türkler, Anadolu'yu vatan edinin, orada ortak edebiyatın tesiriyle edebiyatlarını geliştirirlerken, ata yurdunda kalan Türkmenler de kendi içlerinde edebiyatlarını geliştirme gayreti içinde olurlar.

Anadolu'ya göç eden Türklerin yerleşik hayata geçip yazıya önem vermeleri, onların yazılı edebiyatı öne çıkartmalarına sebep olur. Ancak, ata yurdunda kalan Türkmenlerin gerek sürekli göç etme mecbûriyetinde kalmaları, gerekse İslâmiyet öncesi sözlü edebiyat geleneğinin tesirinin sürmesi, onların daha çok sözlü edebiyat geleneğine yönelmelerine yol açar. O yüzden de sözlü gelenek, Türkmenlerin hayatında önemli bir yer tutar.

Zengin bir sözlü edebiyat geleneğine sahip bulunan Türkmenlerin gerek dil, gerekse edebiyatlarıyla ilgili çalışmalara 19. yüzyıldaki şarkiyatçıların faaliyetleriyle başlanmıştır. Bu tarihin

⁴⁸Yrd.Doç.Dr.Hıfzı TOZ, *Kırkkale Üniversitesi, Kırkkakale/Türkiye*

öncesinde sistemli çalışmaların olmaması, bu konu ile ilgili çalışmaları da olumsuz yönde etkilemekte ve Türkmen edebiyatı sahasında dar ve kıt kaynaklara yönelmeyi gerektirmektedir. Türkmen edebiyatı tarihi ile ilgili geniş ilmî kaynakların olmaması, araştırmacıları zora sokmaktadır. Bu konu ile ilgili yayınlanmış olan tek kaynak, 1975-1984 yılları arasında Türkmenistan İlimler Akademisi'nce yayınlanan "Türkmen Edebiyatının Tarihi" adlı altı ciltlik eserdir.* Altı ciltten (tomdan) oluşan eserin birinci cildi, Orta Asır Devrinin Edebî Mirası adını taşır ve 8.-17. asırlar arası Türkmen edebiyatının genel durumu verilir. I.-III.ciltler arasında "Büyük Oktyabr (Ekim) Sosyalist Devrimi"ne kadar olan dönem, III.-VI. ciltler arasında ise, 1917 devrimi sonrası ve Sovyet dönemi Türkmen edebiyatı ele alınmıştır. Eserin özelliği, dönemin ideolojisini öne çıkararak, eserleri faydalı-zararlı prensibiyle ele almasıdır. Bir başka deyişle eserde, Marksist ideolojinin çizdiği çerçeve içerisinde edebî eser ve edebî şahsiyetler bir değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Biz de dönemlerin sınıflandırılmasında büyük ölçüde bu eserden istifade edeceğiz.

Tarihin en eski dönemlerinden beri ticaret yolunun üstünde yerleşen ve Orta Asya'nın kavşağında yer alan Türkmenler, bu coğrafyada yaşamalarından dolayı çeşitli medeniyetlere de açık olmuşlardır. Bu yüzden de Arap, Fars, Sasani gibi çeşitli medeniyetlerin zaman zaman istilası veya tesiri altında kalmışlardır.

Bütün Türklerin umumî tarihleriyle birlikte, tarihin en eski dönemlerine kadar uzanan Türkmen edebiyatı tarihi de bütün Türk boylarında ortak olan İslâmiyet Öncesi Sözlü ve Yazılı Edebiyat dönemine kadar uzanır. Bu yüzden de Türkmen edebiyatı tarihinin başlangıcı çok eski devirlere kadar gider.

*"8. ve 10.asırlarda Türk dilinde ortaya çıkan veya bulunan yazılı eserler, Türk topluluklarının edebiyat tarihlerine de aittir ve Türkmen edebiyatı tarihi araştırılıp incelendiğinde de ilk yazılı eserler olarak da bu eserleri göz önüne almak gerekir."*⁴⁹

İslâmiyet öncesindeki sözlü edebiyatın ardından 8. yüzyılda dikilen Köktürk Kitabeleri, bütün Türk Dünyası Edebiyatı'nın en eski yazılı kaynağı olarak kabûl edilir. Türk Dünyası açısından önemli bir yere sahip olan kitabeler, gerek Türk dilinin işlenişi ve gelişimi açısından, gerekse Türk edebiyatının tarihi seyri açısından önemli birer belge olarak karşımıza çıkar.

Bu yüzyılda Arapların bölgeye gelmesiyle Orta Asya halklarıyla birlikte Türkmenlerin de Araplara baş kaldırmalarına sebep olur ki, bu ilk temasın ardından iki yüzyıl sonra hilafetin Abbasilere geçmesiyle Fars toplulukları ile birlikte Türk toplulukları da İslâm dinini seçerler. Dinin ve medeniyetin başkenti sayabileceğimiz Bağdat'tan başlayan yeni medeniyet, İslâm dininin uzandığı noktalara kadar ulaşır. Hâl böyle olunca, yeni dinin dili, edebiyatı ve sanat anlayışı da bu dini yeni seçen halklar üzerinde etkili olmaya başlar. Ardından yeni medeniyet çerçevesinde yaşamaya başlayan gerek Türk, gerek Fars bir çok âlim ve filozof, bu dini yeni kabul eden topluluklar içerisinde çıkarlar.

* **Türkmen Edebiyatının Tarihi**, Cilt I - VI, İlim Neşriyat, Aşgabat, 1975-1984.

⁴⁹ **T. E. T.**: 1.Cilt (Tom), İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s. 456-457.

İslâmın kabulünden sonra, daha önce kabul etmiş oldukları dinlerden (Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi) ayrılarak yeni dini ve yeni medeniyeti kabul eden Türk toplulukları İslâmiyeti hayatlarının merkezi haline getirirler. İslâmiyetin tesiri ile Arapça ve Farsça kelimeler de bu dönemde dile girmeye başlar. Buna paralel olarak edebiyatta da İslâmîleşme kendini gösterir. Karahanlılar ve Selçuklular döneminde verilen edebî eserlerde Arapça ve Farsçanın tesir gücünü görmek mümkündür. Hatta dönem içerisinde verilen bir takım eserlerde Farsça kullanılmış, adeta İslâmiyet öncesinin edebî birikimlerinden uzaklaşılmış olmuştur. Çünkü yeni din, aynı zamanda yeni bir medeniyet dairesi idi. Bu yeni dinin ve medeniyetin edebiyata aksi de fazla uzun sürmeyecek ve bir asır sonra, 11. yüzyılda, ilk İslâmî-Türk eserleri verilmeye başlanacaktır. İlk eser olarak da karşımıza Kutadgu Bilig (Saadet Veren Bilgi) çıkar. Yusuf Has Hacip tarafından, Karahanlılar döneminde kaleme alınan eser, 1069-1070 yılında Satık Buğra Han'a takdim edilmiştir. Eser, didaktik özellikleri ile dikkati çeker ve kendinden sonraki edebî eserlere de tesir eder.⁵⁰

İslâmî-Türk eserlerinden ikincisi, Divanü Lügâti't-Türk adını taşır. 11. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan eser, bir sözlük özelliği taşımasının yanı sıra, eserdeki atasözleri ve şiirler, bize eski dönemlerden haberler vermesiyle bugün dahi önemini korur.⁵¹

“Eser, Mahmut Kaşgarî'nin derlediği atasözleri ve şiirler ile bir taraftan Oğuz-Türkmen halk yaratıcılığının eskiliğini gösterirken, bir taraftan da, Oğuz-Türkmen halk yaratıcılığının, Türkmen dilinin, edebiyatının, tarihinin öğrenilmesi için çok önemli bir yere sahiptir. Onun bu sözlüğü tarihçiler, etnograflar, coğrafyacılar için de çok önemlidir.”⁵²

“Türkmen klâsik şairleri aşk temalı lirik şiirlerinde Mahmut Kaşgarî'nin devrinde ve ondan da önceki Türk toplulukları arasında var olan sözlerden ve sanat malzemelerinden faydalandılar. Kızların yüzünün ay'a; gözlerinin fincana, cellada; yanaklarını bala benzetmek çok eski zamanlarda ortaya çıkmıştı. Bu özellik, Mahmut Kaşgarî'nin topladığı/derlediği halk yaratıcılığı eserlerinde de vardır. (...) Divanü Lügâti't-Türk adlı eseri sadece bir topluluğun edebî mirası olarak göremeyiz. O Özbek, Kırgız, Uygur ve diğer Türk Toplulukları ile birlikte Türkmenlerin de edebî mirasıdır.”⁵³

11. ve 12. yüzyıllara bir göz attığımızda görürüz ki, bu dönem Türkmen edebiyatı çok karmaşık ve değişik özelliklere sahip bir dönemdir. Dönem içinde Türkmen edebiyatı da Anadolu'daki Türk edebiyatı gibi Farsçanın etkisini taşımış, hatta bu dönemde Farsça eserlere bile rastlanır olmuştur. Türkmenistan topraklarında Farsça ile zengin bir edebiyat meydana getirilmiş, Selçuklu sarayında Farsça belli bir yer edinmiş ve padişahlar da bu dili öğrenmişlerdi. Ancak bir şeyin altını çizmek gerekir: Bu dönem Selçuklu edebiyatının sadece Türk dünyası edebiyatına değil, bütün dünya edebiyatlarına az veya çok etki ettiği de söylenir.

⁵⁰ Bu eser Türkmen edebiyat tarihlerinde, Sovyetler dönemindeki Rus edebiyatının tesiriyle Türkmen edebiyatında da çok kullanılan poem(a) şeklinin Türkmen edebiyatındaki ilk örneği olarak kabul edilir. Bizdeki mesnevi, manzum hikâye, poem türünün karşılığı olan bu eserden Türkmen edebiyat tarihleri daha sonra, poema diye bahsedeceklerdir.

⁵¹ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.38.

⁵² T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.38.

⁵³ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.51-52.

Türkmen edebiyat tarihlerinde Kaşgarlı'dan sonra yer alan bir diğer sima, 12. yüzyılda yaşayan Hoca Ahmet Yesevî'dir. Türkistan'ın Yasa (Yese) köyünde doğan Hoca Ahmet Yesevî, sanatı, fikirleri ve mistisizmiyle bütün Türk dünyası sanatçılarına olduğu gibi, Türkmen sanatçılarına da etkilemiştir.

Bu dönemde Yesevî'nin de etkisiyle sofizim günden güne edebiyatta tesirini artırır ve Arapça da Farsça ile birlikte dilde ağırlığını hissettirir. 11-12. yüzyıllarda Türkmen edebiyatında dinî, mistik, sofistik düşünceli derviş şairler ortaya çıkmaya başlar.

Türkmen şairlerine etki eden tanınmış şairlerden biri de, rubailerini ile tanınan Ömer Hayyam'dır. Özellikle klâsik dönem şairlerinden olan Magtımğulı, Gayıbı, Molla Nepes, ve diğer şairlerin Ömer Hayyam'ın rubailerini çok iyi bildiklerinden şüphe yoktur. Ömer Hayyam'ın yaratıcılığının Türkmen edebiyatının tarihine etkisi büyüktür.⁵⁴

13. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Yunus Emre de Türkmen edebiyat tarihlerinde yerini alır. Yunus Emre'nin eserlerindeki Türkçenin anlam bakımından Türkmen Türkçesine yakınlığı münasebetiyle Azadı ve Magtımğulı'nın üzerinde az da olsa tesiri olmuştur. Yunus Emre'den sonra Anadolu'dan Türkmenistan'a kadar uzanan bir diğer sima da Kadı Burhaneddin'dir. Türkmen edebiyat tarihlerinde Ahmet Burhaneddin Sivaslı olarak yer alan Kadı Burhaneddin de, Yunus Emre gibi, Türkmen asıllı olmasıyla ve eserlerinde kullandığı Türkçesiyle Türkmenistan sahasına kadar uzanmış ve etkili olmuştur. Bu yüzyılda "Muhabbet-name" adıyla eser veren Horezmi (Harezmi)'ye de Türkmen edebiyat tarihlerinde yer verilir.

14. yüzyılda Kutb'un "Hüsrev ü Şirin" mesnevisi ve Hafız Şirazi'nin Farsça gazelleri de bu yüzyılda Türkmen edebiyatına etki etmiştir.

15. yüzyılda adına ilk rastlanan sanatçı, Nesimi'dir. Nesimi'nin şiirlerini edebiyat tarihleri şu cümleler ile verir:

*"Onun şiirleri eski dönemlerden beri Türkmenler arasında yayılmış ve okunmuştur. Aydın insanlar, şairin şiirlerini bir yere toplamışlardır. Bu gün de Türkmenistan Magtımğulı Enstitüsünün Golyazmalar (El Yazmalar) bölümünde Nesimi'ye ait birçok el yazması saklanmaktadır."*⁵⁵

Türkmen edebiyatında şiirlerinin etkisi bir hayli fazla olan Nesimi, üslûbuyla, ahlâkî ve didaktik özellikleriyle, fikirleriyle Azadı, Magtımğulı ve Mollanepes'i etkilemiştir.

Bu yüzyılda adı geçen şairlerden bir diğeri de Câmî'dir. Ancak edebiyat tarihinde bu yüzyılda özellikle üzerinde durulan şair, Ali Şir Nevaî'dir. "Büyük Özbek şairi"⁵⁶ diye bahsedilen Nevaî'den bütün Türkmen klâsik şairleri etkilenmiştir. Hatta Nevaî, Magtımğulı'nun ustalarından biridir. Magtımğulı, eserlerinde ustasının adını hürmetle anar. Ancak Nevaî, sadece Magtımğulı'nın

⁵⁴ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.119.

⁵⁵ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.254.

⁵⁶ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.282.

yaratıcılığında değil, Andalıp, Şabende, Şeydanı, Gayıbı, Seydi, Zelili, Mollanepes, Misgingılıç gibi Türkmen şairlerinin yaratıcılıklarında da etkili olmuştur.⁵⁷

Bu dönemde Türk diliyle eser veren şairlerinden biri diğeri de Vepayı'dır. Vepayı, Türkmenistan'da yaşamış bir şairdir ve eserlerinde İslâmı ele almış, daha çok dinî-tasavvufî konuları, didaktik bir üslûpla işlemiştir. "Onun eserleri, Türkmenlerin arasında dini yaymak, onun kaidelerini yerleştirmek maksadıyla Türkmen (yazıldığı dönemdeki Türk) dilinde yazılan bir eserdir. Onda kullanılan bir çok söz, günümüzde de Türkmen dilinde aktif olarak kullanılmaktadır."⁵⁸

16. asır, Orta Asya'da kanlı ve uzun savaşların olduğu bir dönemdir. Devrin başında başlayan savaşların neticesinde iki devlet ortaya çıkar. Bunlardan birincisi, Timur'dan sonra Özbekistan'da Şeybanı'nın etrafında toplananların oluşturduğu devlet, bir diğeri de, başında Şah İsmail'in bulunduğu Safevî devletidir. Bu iki devletin çeşitli sebeplerle savaşları geniş Türkmenistan topraklarına da sirayet eder ve birarada yaşayan Türkmen boylarının arasını açar. Bu karmaşıklık da feodal bir hayat sürdüren Türkmenlerin hayatlarına, siyasetlerine, iktisadiyetlerine ve edebiyatlarına olumsuz yönde etki eder.

Ancak buna rağmen gerek İran (Safevî), gerek Hindistan ve gerekse Türkmenistan topraklarında yaşayan Türkmenler arasında Türkmen edebiyatı, üç sahada ve iki dilde devam eder. Bunlardan birincisi Türkçe, ikincisi Farsçadır. Dönemin şairlerinin bir çoğu her iki dilde de güçlü eserler vermişlerdir.

16. asrın en önemli şairlerinden biri olan Fuzûlî, yalnızca Azerî ve Türk (Osmanlı) sahalarında etkili olmakla kalmamış, bütün Türk dünyası edebiyatlarında kalıcı tesirler bırakmıştır. Onun Leylâ vü Mecnûn mesnevisi büyük ustalıkla bir tek Azerbaycan'ın değil, bütün Türk dilli edebiyatların tamamının edebiyat tarihlerinde ayrı bir yer tutar.⁵⁹ Tesiri de Türkçe konuşulan her sahaya ve coğrafyaya uzanmıştır. Fuzûlî, Türkmen edebiyatına da bu etkiyi bırakmış, hem dönemindeki hem de döneminden sonraki Türkmen şairleri üzerinde kalıcı etkilerini sürdürmüş bir şairdir.

*"Fuzûlî, Azerbaycan, Özbek, Türk edebiyatlarında olduğu gibi, Türkmenlerin arasında da çok iyi tanınır. Bu şairin adı, Magtımğulı'nın, Mollanepes'in, Seydi, Gayıbı, Andalıp ve bunun gibi şairlerin eserlerinde bir çok defa anılır."*⁶⁰

17. asırda Türkmenlerin hayatı bir önceki asırdan pek fazla farklılık göstermez. Yine Özbek emirleri ile İran şahları arasındaki savaşlar, bu dönemde de devam eder ve bu da Türkmenlerin hayatlarını olumsuz yönde etkiler. Siyasî, iktisadî, medenî ve edebî hayattaki olumsuzluklar yine bir önceki yüzyılın izlerini taşır ve şairler yine Türk ve Fars dilinde eserler vermeyi bu dönemde de sürdürürler.

Bu yüzyılda Türkmen edebiyatında adı anılan sanatçılardan biri, "Mahbul-Kulub" adlı eseriyle tanınan Berhudar Türkmen'dir. Berhudar Türkmen, sanatçılığı, insan sevgisi ve cemiyetçilik fikirleri ile kendinden sonraki Türkmen şairlerini etkilemiştir.

⁵⁷ T.E.T., 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.286.

⁵⁸ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.337-338.

⁵⁹ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.343.

⁶⁰ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.396.

Türkmen edebiyat tarihlerinde önemli bir yer tutan şahsiyetlerden bir diğeri de, Anadolu'da yaşamış ve bütün Türk dünyası edebiyatlarında izler bırakmış olan halk şairi Karacaoğlan'dır. Karacaoğlan, Türkmen edebiyat tarihlerinde teferruatlı bir şekilde ele alınmış, çeşitli şairler üzerindeki tesirlerinden bahsedilmiştir. Onun için, Karacaoğlan'ın yaratıcılığı, Türkmen edebiyatında belirli izler bırakmıştır. Şairin bir çok şiirinin nazım şeklini, mazmunlarını, fikir birliğini, Türkmen halk türkülerinde ve klâsiklerinin eserlerinde görmek mümkündür.⁶¹

18. asra geldiğimizde, bu dönem, Türkmen halkının tarihinde büyük değişimlerin olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bu değişikliklerin sadece siyasî ve iktisadî hayatla sınırlı kalmayıp edebî hayata da sirayet ettiği görülür.

Bu devirde, sınırlı da olsa, Ruslarla ilişkilerin başladığı söylenebilir. Rusçadan bazı kelimeler Türkmen Türkçesine geçer ve Rus edebiyatı ile bir tanışma dönemi başlar. Hatta o dönemde Magtımğulı, Andalıp gibi büyük şairlerin şiirlerinde de Rus dilinden girme kelimelerin kullanıldığı görülür.

18. asırda yaşayan Azadı (Azadî), "Vagzı-Azat (Bağımsız, özgür Vaazlar) adlı poemiyile dikkatleri çeker. Azadı, daha çok ilim, nasihat ve millî duygularıyla halkı aydınlatmayı amaçlamış bir şahsiyet olarak göze çarpar. Bu dönemde bir yandan Azadı, bir yandan da bağşılar (saz şairleri, ozanlar), Türkmen halkını aydınlatma gayreti içinde olurlar. Bu tür gayret ve hizmetler, bu dönem içinde Azadı'dan sonra gelecek olan Magtımğulı, Andalıp, Magrupı, Şabende, Gayıbı, Şeydabı gibi klâsik şairleri etkileyecek ve dolayısıyla bir klâsik edebiyatın ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

*"18. asırda Türkmen edebiyatı, bir taraftan halk içindeki geleneksel yaratıcılığı kabul edip yazılı edebiyata yönelemek suretiyle, bir diğer taraftan da kendinden önceki edebiyatın ve doğudaki toplumların edebî geleneklerinden faydalanarak gelişmesini sürdürür. Halk yaratıcılığı bir çok şair için asıl kaynak olsa da, bazı Türkmen şairlerinin yaratıcılığında Doğu toplumlarının şiir gelenekleri de baş rolü oynar. 18. asır şairlerinden Magtımğulı'nın şiirleri, Andalıp'ın, Magrup'ın bazı eserleri, Şeydanı'nın, Şabende'nin destanları genellikle halk yaratıcılığına sahip ve ondan mülhem yaratıcılıklardır."*⁶²

18. asır Türkmen edebiyatında çok farklı konuların işlendiği de görülür. Bu dönemde vatan, kahramanlık, birlik, dostluk, adaletsizlik, nasihat/öğüt vermek, sevgi, dünya, halkın problemleri, dinî konular, toplumsallık, tarihî vakalar ve şahsiyetler, hayat ve hayatı satiriki yönden irdeleme, şairler hakkında biyografik eserler gibi konular ele alınmıştır. Fakat bunların içinde, vatan, kahramanlık, sevgi, didaktik eserler, sosyal hayatı tenkit eden şiirler ve toplumsallık en önemli yeri tutar.⁶³

Bu dönem Türkmen şairleri için, romantik veya realist demek de pek mümkün değildir. Ancak klâsik edebiyatın özelliklerini gösterdikleri söylenebilir. Gerek Türk, gerek Fars ve gerekse Arap edebiyatlarından alınan konularda kahramanların genellikle üst tabakadan seçilmesi ve onların

⁶¹ T.E.T.: 1. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.456-457.

⁶² T.E.T.: 2.Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.10.

⁶³ T.E.T.: 2.Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s.18.

hayatlarının anlatılması ve ayrıca Rus klâsiklerinden M. V. Lomonosov'un tesiri bizi bu kanaate götürür. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Rus sanatçılarının tesiriyle romantik ve realist unsurlar Türkmen edebiyatında da görülecektir.

Dönemde adı zikredilen ilk şair, Dövmemmet Azadı'dır. Azadı, 18. asrın önemli şahsiyetlerinden biridir. Azadı'nın en önemli yanı, dağınık bir biçimde yaşamakta olan Türkmen boylarının birleşmeleri ve bağımsız, millî bir devlet etrafında toplanmaları gerektiği fikrini ve sosyal olayları "Vagzı-Azat" adlı eserinde işlemesidir. Eserinde bununla kalmayan şair, dinî konuları, ilmin faydaları, toplumsal konuları, insanîyetlik ve dönemin siyasî yapısı üzerindeki fikirlerini de ortaya koymuştur.

Azadı'dan sonra bu dönemde karşımıza çıkan ikinci şahsiyet, Nurmhammet Andalıp'tır.

*"Nurmhammet Andalıp 18.asır Türkmen edebiyatı tarihinde en çok destan ve poem yazan şair olarak tanınır. O, "Leylâ-Mecnûn", "Yusup-Züleyha", "Zeynelarap", "Babarövşen", "Melike Mehriniger" destanları, "Nesimi", "Oğuznama", "Sagdı Vakgas" adlı poemleri ve bir çok lirik şiirleri ile de bilinir."*⁶⁴

Türkmen klâsik edebiyatının en önemli temsilcilerinden bir diğeri de Şabende'dir. 18. yüzyılda yaşayan Şabende, kendi devrinde yaşayan Magtımğulu, Kemine, Talıbı gibi şairlerle bir arada olmuş; ayrıca, Magtımğulu'nun yaratıcılığına da hürmet göstermiştir.⁶⁵ Daha çok lirik ve didaktik şiirler veren Şabende, aşk, dinî konular, muammalar (bulmacalı şiirler), destan (Gül-Bülbül Destanı) gibi çeşitli konuları işlemiş ve aruz ölçüsünü de ustalıkla kullanmıştır.

Klâsik Türkmen edebiyatının en büyük şairi ve klâsik Türkmen edebiyatının babası olarak kabul edilen ve daha sonraları da adına ödüller düzenlenen Magtımğulu da bu dönemde yaşamıştır. Türk dünyasında ve Türkmenler arasında büyük şöhrete sahip olan Magtımğulu, çok sayıda şiir vermiş ve şiirleriyle kalıcı olmuş bir şairdir.

Magtımğulu, Türkmen edebiyatında realizmin kurucusu sayılır. Ona göre sanatkâr, hayatı değiştirmeden, olduğu gibi aktarmalıdır. O, Türkmen edebiyatının yönünü halka çevirmiş, o ve onun takipçileri, Türkmen edebiyatını klâsik edebiyattan ayırıp halk edebiyatı oluşturmuşlardır.

Şiirlerinde döneminin siyasî, toplumsal, iktisadî konularını işlemiş, sosyal adaletsizliklere ve zulme karşı çıkmıştır. Bunlardan başka gariplik, fakirlik, gibi sosyal konuların yanı sıra toplumdaki çarpıklıkları ve ülke idarecilerinin tutumlarını tenkit ederek onları alaycı bir üslûpla yermiştir. O, şiirlerinde sevgi, kahramanlık, sosyal tenkit, vatan, mertlik, ahlâkî konular, dünya hakkındaki fikirler, adalet, sosyal adaletsizlikler gibi temaları ustalıkla ve başarı ile işlemesini bilmiş ve kullandığı dil ile de günümüze kadar gelmiştir. Magtımğulu, Türkmen edebiyatında bir ekol sahibi olmuş ve bu gün dahi onun şiirleri halk arasında söylenmektedir. Bu güne kadar da onu aşan bir şair yetişmemiştir.

"Şiirlerinde ele aldığı konular, kullandığı teşbihler kadar, Mahtumkulu'nun dili ve ona olan hizmeti de önemlidir. Çünkü onun yaşadığı asır, Türkmenlerde yazı dilinin kuruluş asrıdır."

⁶⁴ T.E.T.: 2. Cilt, 1.Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1975, s. 83.

⁶⁵ T.E.T.: 2. Cilt, 1.Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat. 1975, s.182.

Babası da dahil olmak üzere, daha önceki şâirlerin dilleri Çağatayca'nın çok belirgin tesiri altındadır. Mahtumkulu ise Çağatayca'yı, özellikle de Nevâyî'yi çok iyi bilmesine rağmen Türkmençe yazmış, Türkmen dilinin yazı ve edebiyat dili haline gelmesinde büyük katkıları olmuştur. Kanaatimizce, Türkmenlerin en büyük, en güçlü şâiri olması yanında, Türkmen diline olan bu hizmeti de onu yücelten unsurlar arasındadır. O Türkmen ruhunu, Türkmen yiğitliğini, Türkmen cesaretini anlatırken, Türkmen dilini kullanmış, kısaca Türkmen'i Türkmençe ifâde etmiştir. Sonuç olarak Mahtumkulu, bir yandan güçlü şiiri ve şiirinde işlediği mahallî, millî ve evrensel değerler, bir yandan da Türkmen diline verdiği hizmetlerle ölümsüzleşmiştir, diyebiliriz.”⁶⁶

Bu dönemin önemli temsilcilerinden bir diğeri de Şeydayı'dır. Şiirlerinin yanı sıra “Gül-Senuber” adlı destanı ile de halk arasında tanınan şairin daha çok sevgi konulu şiirleri, halk türküsü yapıp günümüzde de söylenmektedir. Onun şiirlerinde sevgi, sosyal olaylar, zalim hükümdarları tenkit, öğüt/nasihat, muamma/bulmaca, aşk gibi konular işlenmiştir. Klâsik Türkmen edebiyatının lirik şairlerinden olan Şeydayı'yı iki yönden ele almak mümkündür: bunlardan birincisi, lirik eserler yaratmaktaki ustalığı; ikincisi ise, destacılık geleneğini bu yüzyılda da devam ettirmesidir.

Klâsik Türkmen edebiyatının epik ve lirik şiirinin gelişmesinde büyük rol oynayan şairlerden biri de Magrupı'dır. Türkmen destan geleneğini sürdüren Magrupı, bir çok mesnevi de kaleme almıştır. Şairin “Dövletyar Destanı”, “Sepelmelek-Methalcemal” destanları, onun en önemli destanlarıdır. Bunlardan başka, “Türkmen halkının kendi bağımsızlıkları uğruna yaptıkları savaşları da coşkun bir şekilde şiirlerinde anlatmıştır.”⁶⁷ Magrupı, 18. asırdan önceki edebiyatı da bilen ve Magtımğulı edebî mektebini geliştiren millî şairlerden biridir. Onun vatan ve bağımsızlık konulu lirik şiirleri klâsik dönem Türkmen edebiyatında bir hayli yankı bulmuştur.

Bu dönemin görkemli şairlerinden bir diğeri de Gayıbı'dır. 18. asrın sonlarında ve 19. asrın başlarında yaşadığı tahmin edilen şairin en önemli eseri Divan'ı ve allegorik özellikler taşıyan, devrinin sosyal ve siyasî hayatını yansıtan “Otuz İki Tohum Kıssası”dır.

18. asırda bu isimlerden başka, edebiyat tarihlerinde adı geçen şairler şunlardır: Mırat Şahır, Şakandı, Nıyazgılı, Nıyazı, Afzalı Magtım.

19. asırdaki siyasî yapı ise, bir önceki yüzyıldan pek de farklı değildi. Yine savaşlar ve savaşların yarattığı iktisadî yapı devam etmekteydi. Ancak bu yüzyılda, Türkmen boylarının birbirlerine daha da yakınlaştığı ve düşmanlarına karşı ortak hareket ettikleri görülür. Bir önceki yüzyılda yaşamış olan şairlerin, ayrı ayrı yaşayan Türkmen boylarının birleşmelerini işleyen şiirler söylemeleri ve millî bir devlet kurma fikrini savunmaları, bu yüzyılda yankısını bulmuş gibidir.

Bu dönemde Ruslar'la ilişkiler artmış ve Türkmenistan'da da tahsile önem verilmiştir. Buhara, Hiva medreselerine Türkmen öğrencilerin gitmesi, bu dönemde de ilim sahibi, bilgili şairlerin ortaya

⁶⁶ TÜRKMEN, Fikret: “Mahtumkulu ve Tasavvuf Anlayışı”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi-I**, E.Ü. TDAE Yayını, İzmir 1996, s. 23.

⁶⁷ **T.E.T.**: 2. Cilt, 2.Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1976, s.179.

çıkmasına sebep olur. 19.asırda vatan, millî birlik, hümanizm gibi konuları işleyen şairler, klâsik Türkmen edebiyatı şairleri için bir mektep oluşturmuşlardır. Artık toplum fikri öne çıkmış ve toplumsal konular ele alınmıştır. Dönemin gerçek olayları, demokrasi fikirleri edebiyata da etki etmiş, Seyitnazar Seydi ile Gurbandurdı Zelili'nin yaratıcılıklarında bu fikirler, çok önemli bir yer tutmuştur.⁶⁸ Bu dönemde işlenen konuların toplumsal hayattan seçilmesi, olayların anlatılmasında realist bir üslûbun kullanılmasına da sebep olmuştur. Seydi, Zelili gibi şairler, realist üslûpla 19. asır klâsik Türkmen edebiyatını geliştirmişler ve bu üslûpla güçlü eserler vermişlerdir.

Vatan sevgisi duygusu bu dönemde de önemini korur ve bu duygudan başka dostluk, barış, kardeşlik, hümanizm gibi fikirler de sanat eserlerinde sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. Bunlardan başka ahlâk, insanın toplumdaki yeri, doğruluk, insan sevgisi, mertlik, alçak gönüllülük, akıl-feraset, vefa, aşk gibi geçmiş dönemlerde de işlenen bu konular, dönem edebî eserlerinde de geniş bir şekilde yer bulmuştur.

Bu dönemde her bir şair, kendi halkının tarihini, edebî mirasını, dilini eksiksiz öğrenmiştir. Asırlar boyu dilden dile, nesilden nesile geçerek gelen halk yaratıcılığı, onlar için ilham kaynağı olarak hizmet etmiştir. Edebiyat temsilcileri dönemlerinin gerçek sanat eserlerini yaratmak için, folklor eserlerinin zengin materyallerine yönelmişlerdir. Bu yöneliş neticesinde bir çok okuyucunun gönlünde duran eserler ortaya çıkmıştır.⁶⁹

Bu dönemde 18. asırdaki gibi epik eserler, destanlar çok fazla verilmemiştir. Daha doğrusu, şairler destancılık geleneğini pek sürdürmemişlerdir.

“19. asırda şairlerin işlediği konular genişlemiştir. Temaların işleniş usûlleri de gelişmiştir. Sevgi, sosyal konular, vatan konulu eserler ile birlikte, köy hayatı (çiftçilik), canlı ve cansız tabiata ait çok sayıda eserler verilmiştir. 19. asırda verilen lirik şiirlerin çoğu da halk türkülerine çevrilmiştir.”⁷⁰

Türkmen klâsik edebiyatının 19. asırda satirik şiirleriyle tanınan ve döneminin en önemli şairlerinden biri olan Memmetveli Kemine, sadece satirik şiirleriyle değil, sosyal olayları, adaletsizlikleri, nasihat ve ahlâkî konuları, aşk-sevgi, gariplik gibi konuları işlemesiyle de Türkmen edebiyatında belli bir yer tutmuş şairlerindendir. O, şiirlerinde daima ezilen insanların yanında olmuş, zulme karşı şiirleriyle direnmiştir. Devrinin sosyal adaletsizlikleri, onun şiirlerinde yankı bulmuş ve döneminin bir aynası niteliğini taşımıştır.

“Kemine, Türkmen edebiyatında Magtımğulı ile başlayan edebî geleneği ileriye götürmeyi devam ettiren şairdir. O, kendi yaratıcılığıyla Magtımğulı'nın Türkmen millî ve edebî dilini yaratmasının ve geliştirilmesinin takipçisidir ve onu devam ettirmiştir. Şairin eserlerinin genelinde kullandığı sade ve akıcı dil, bunun en açık göstergesidir.”⁷¹

⁶⁸ T.E.T.: 3. Cilt, 1.Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.10.

⁶⁹ T.E.T.: 3. Cilt, 1.Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.22.

⁷⁰ T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.24.

⁷¹ T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.68.

Dönemde lîro-epik şiirler söyleyen şairlerden bir diğeri de Seyitnazar Seydi'dir. Seydi 19. asırda yaşayan şairlerin arasında Magtımğulı'nın 'vatancılık' geleneğini devam ettirmiş ve onu zenginleştirmiştir. Vatan, halk (Türkmen halkı) sevgisi onda en üst derecededir. 19. asır klâsik Türkmen edebiyatının temsilcilerinden biri olan Seydi, halkçılık konusunu şiirlerinde çok kolay işlemiştir. Evvelki dönemleri çok iyi bilen şair, Doğu'nun büyük klâsiklerinden Nevayî'nin, Câmî'nin, Firdevsî'nin, Fuzûlî'nin eserlerini çok iyi derecede özümsemiş ve onlardaki ideallerden ilham almıştır. Ayrıca, Türkmen klâsik edebiyatının babası, devrinin en büyük vatan şairi olan Magtımğulı'nı kendisine örnek almıştır. Ömrünün sonuna kadar bu büyük şairin (Magtımğulı'nın) ideallerine vefalı kalmıştır.⁷²

19. yüzyılda adı geçen şairlerden biri olan Zelili de vatan ve halk sevgisi, kahramanlık konularını şiirlerinde işlemiştir. "Zelili, Türkmen klâsik edebiyatında vatancı şair olarak tanınır."⁷³ Ancak şair şiirlerinde, bağımsız bir vatanın olabilmesi için de güçlü bir devletin olması gerektiğine de dikkat çeker. Ayrıca denilebilir ki, "Klâsik Türkmen edebiyatında Zelili, Magtımğulı'ndan sonra öğüt/nasihat, mertlik/namertlik hakkında eser yazmakta ilk sıralarda yer alır."⁷⁴

Dönemin siyasî olaylarını ele alan şairlerden biri olan Hatam, "18. asırda ilk defa Rus toprağına ayak basan Türkmen şairlerinden biridir."⁷⁵ Hatam, Mangışlak Türkmenlerindedir. Onun şiirlerinin temasını sosyal olaylar, toplum problemleri, aşk lirizmi, dinî meseleler oluşturur.

18. asrın ikinci yarısı, 19. asrın birinci yarısında yaşayan ve edebiyat tarihlerinde adı geçen bir diğeri şair de Talıbı'dır. Onun şiirlerinde ve yaratıcılığında, dönemin toplumsal ve siyasî hayat, önemli bir yer tutar. Bunlardan başka sevgi, öğüt/nasihat gibi özellikler taşıyan şiirlere de rastlamak mümkündür.

Abdişükür Şükürî de bu dönemde yaşayan şairlerden biridir. Şükürî mahlasıyla tanınan şairi, daha çok vatan, halk sevgisi, aşk, kahramanlık konularını lirik bir üslûpla ele alması, onu diğeri şairlerden ayırır.

Bu dönemin en önemli şahsiyetlerinden bir diğeri de Mollanepes'tir. Buhara'da tahsil görmüş, devrindeki şairlerle (Kemine, Aman, Misgini) tanışmış ve onlarla birlikte güçlü bir Türkmen edebiyatının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Daha çok Doğu halklarında görülen destan yaratma geleneğinin tesirini bu şairde de görürüz. Onun önemli eserlerinden biri de "Zöhre-Tahir" adlı destanıdır. Bu destan hem bir geleneği, hem de onun "Doğu halklarının folklorunu ve edebiyatını yakından tanıdığını göstermesi bakımından dikkat çeker."⁷⁶ Onun şiirlerinde ise, sevgi teması, en önemli yeri tutar. Ancak bu temayla sınırlı kalmayan şair, bu temanın yanı sıra, sosyal konulu şiirler, vaaz-nasihat verici didaktik özellikli şiirler de vücûda getirmiştir.

⁷² T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.87.

⁷³ T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.127.

⁷⁴ T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.131.

⁷⁵ T.E.T.: 3. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1977, s.145.

⁷⁶ T.E.T.: 3. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat, 1978, s.11.

19. asırda eser veren sanatçılar bunlarla sınırlı değildir. Adları anılan bu şairlerden başka Türkmen edebiyat tarihlerinde birçok şairin adına rastlamak mümkündür. Bu dönemde adları öne çıkan ve büyük eserler veren bu sanatçılardan başka Meteci, Baylı, Çarı Afzal, Aşıkı, Muhammetrahım, Dovan, Arif, Dövlätmemmet, Misgingılıç, Bayram Şahır, Mollamırat, Bahrı, Allahı, Zınharı, Gurt Oğlu, Ketibi, Dostmemmet, Misgini, Abdısatdar Kazı gibi isimleri sayabiliriz.

20. yüzyıl, Türkmen edebiyatında ve hayatında büyük değişikliklerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkar. 20. yüzyıl, aynı zamanda rejim değişikliği yüzünden Rus edebiyatı ile temasın da çok sıkı olduğu bir dönemdir. Bu dönemde, Rus edebiyatı, Türkmen edebiyatına tercüme yoluyla girer ve Rus edebiyatının büyük eserleri bu tercüme vasıtasıyla Türkmen halkı tarafından tanınır ve okunur. Bu temas, daha sonraları Sovyetler içindeki diğer halklarda da olacak ve her halk, Rus edebiyatını temel almak kaydı ile bir Sovyet edebiyatı oluşturma gayreti içine girecektir.

Türkmenlerin bu tanışmasından sonra Rus edebiyatının temsilcilerinden olan Turgenyev, Gorki, Çehov gibi sanatçıların eserleri Türkmen Türkçesine tercüme edilir ve Türkmenler tarafından okunur. Bu da Türkmen edebiyatının genişlemesine ve derinleşmesine sebep olur.

20. yüzyılda da gelişmesini sürdüren Türkmen edebiyatı, bu dönemde gücünü iki kaynaktan alır. Bunlardan birincisi, İslâmiyet öncesine (Sözlü ve Yazılı döneme) kadar uzanan ve 18-19. yüzyıllardaki Türkmen şairlerin oluşturdukları ve geliştirdikleri geleneğe dayalı edebî miras ve birikim; ikincisi ise, 19. yüzyılda tanımaya başladıkları Rus edebiyatıdır. Bu kanalla hem edebiyata yeni bir istikamet verilmiş, hem de Avrupa edebiyatları, Rus sanatçıların gözü ile tanınmıştır. Ayrıca yüzyılın başında gelen rejim değişikliği ile de rejim ve parti artık edebiyata da el atar. Artık sanat ve edebiyat, parti programlarının yazdığı role göre icra edilir. Nitekim 1925 yılındaki Komünist Parti bildirisi, yeni edebiyatın yönünü ve şeklini de belirler.

20. yüzyıl Türkmen edebiyatını şu altı safhaya ayırmak mümkündür:

- 1- Yirmili Yıllar Türkmen Sovyet Edebiyatı
- 2- Otuzlu Yıllar Türkmen Sovyet Edebiyatı
- 3- İkinci Dünya Savaşı (Beyik Vatancılık Uruşu) Yılları Türkmen Sovyet Edebiyatı
- 4- İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkmen Sovyet Edebiyatı
- 5- Durgunluk Dönemi (Hezirki Zaman= Şimdiki Zaman) Türkmen Sovyet Edebiyatı (1956-1991 yılları arası)
- 6- Bağımsızlık Dönemi Türkmen Edebiyatı (1992'den sonraki yıllar)

1920-1930'lu Yıllar:

Yirminci ve otuzuncu yıllardaki Türkmen şiirinin şu özellikleri dikkati çeker: Bunlardan birincisi, Türkmen şiiri şekil ve ölçü bakımından geçmiş klâsik edebiyatın şekil ve ölçülerini takip eder ve hatta onu daha da sadeleştirir. İkincisi ise, bu devir Türkmen edebiyatında ve günümüze kadar uzanan devrede, realizm metotlarının ve ardından sosyalist realizmin prensiplerinin edebiyata girmeye başladığı görülür. Bir başka özellik ise, bu dönemde Türkmen edebiyatı, Rus edebiyatıyla sınırlı

kalmayıp, diğerk Sovyet toplulukları edebiyatı ile de irtibata geçer ki, bu da Tũrkmen edebiyatının sınırlı da olsa milletlerarası (internasyonal) bir ۆzellik gۆstermeye başlamasına sebep olur ve kendi edebiyatlarını, tercũmeler vasıtasıyla, diğerk edebiyatlarla kıyaslama imkânına kavuşur. Dۆrdũncũ olarak, klâsik dۆnem şairlerinin eserleri, bu dۆnemde toplanır ve saklanır. Ayrıca, 1926-1927 yıllarında Tũrkmen klâsik şairlerinin (Magtımğulı, Zelili, Seydi, Mollanepes, Kemine) eserleri neşredilir. Bu da Tũrkmen edebî mirasının halk tarafından, ۆzellikle geņç nesil tarafından, tanınmasına ve halk arasında yayılmasına sebep olur.

1920’li yılların ortalarında şiire, yeni kurulan rejim ve onun kurucularına ait konular da girmeye başlar. Nitekim, “1924 yılında Komũnist Parti’nin millî siyasetinin hayata geğerilmesi neticesinde Tũrkmenistan, millî sosyalist cumhuriyetine dۆnũřtũrũlũr.”⁷⁷ Bu da Tũrkmen edebiyatının ۆzerindeki Rus edebiyatının tesirinin artmasına ve şiirin temasının geņiřlemesine yol açar. şiirin formunda da yine bu tesir ile bir değişme olursa da konularda bir değişme gۆrũlmez. Zira geğmişteki konular unutulmuş değildi. Geleneksel konular, yine şiirde yer almaya devam eder.

Bu dۆnemde dikkati çeken bir başka ۆzellik ise, gazete ve dergi sayısındaki artıştır. Yeni oluşturulan sistemin halka uzanmak için seçtiği bu yol, halkı yeni sisteme adapte etmek ve parti direktiflerinin doğrudan halka ulaşmasını sağlamaktı. Bunun için de, 1925 yılında Tũrkmenistan’da basımevleri açılarak, neşriyat işi ciddî bir şekilde ele alınır. O yıllarda devlet neşriyatı kurulur ve gazete, dergi sayısında artış olur. 1925 yılında, ‘Dayhan’, ‘Yaş Kommunist’ gazeteleri, ‘Tokmak’, ‘Bolşevik’ dergilerinin çıkmasından sonra, 1926’da ‘Pioner’, 1928’de de ‘Tũrkmen Medeniyeti’ dergileri yayın hayatına atılır.⁷⁸ Bu gazete ve dergiler dũz yazıda bir atılıma ve gelişmeye sebep olacak ve dũz yazıya bağlı tũrlerin de gelişmesini sağlayacaktır.

Dũz yazıdaki bu atılımın olmasına sebep, řũphesiz ki, 20. yũzyılın başlarında kurulan Tũrkmen millî matbuatının faaliyete geçmesidir. Matbuatın gelişmesi ile dũz yazının gelişmesi, bu dۆnemde paralel gider. Gazete ve dergilerin çıkmasıyla geņç şair ve yazarlar, bu gazete ve dergiler etrafında toplanırlar. Bu da şiir ve nesir tũrlerinin, hem daha geņiř okuyucu kitlesine ulaşmasına, hem yeni sanatçıların ortaya çıkmasına, hem de birçok eserin yaratılması ve yayınlanmasına imkân sağlayacaktır. Nitekim, nesir tũrünün en ۆnemli ۆrũnlerinden olan roman tũrünün temeli bu dۆnemde atılırsa da asıl gelişmesini İkinci Dũnya Savaşı sonrasında gۆsterecektir. Berdi Kerbabwev’in “Aygıtlı Edim” romanı, dũz yazı tũründe ۆnemli bir başarı gۆsterir ve ardından roman tũründe, savaşı ve savaş sonrasını anlatan eserler birbirini takip eder. “Eserlerde insanların başından geçen karışık olaylar, ruhî durumları, sosyalist realizm kanunları ile optimist plânda ele alınarak incelenir.”⁷⁹

Zengin bir edebî geleneğe sahip olan şiir, kendi içinde gelişmeye devam ederken nesir ve tiyatro tũrlerinin ilk ۆnemli eserleri de bu dۆnemde verilir. Zira, “İhtilâlden ۆnceki Tũrkmen

⁷⁷ T.E.T., 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat, 1979, s.51.

⁷⁸ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat, 1979, s.25.

⁷⁹ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.18.

edebiyatında tiyatro türü yoktu.”⁸⁰ Dramatug (tiyatro, piyes) türünün Türkmen edebiyatındaki ilk örnekleri, 1920’li ve 1930’lu yıllarda görülür. Ancak, Türkmenler arasında, bu türe yakın olduğu bilinen halk oyunları geleneksel olarak devam etmekteydi. Bunlar daha çok at yarışı, güreş, oğlak koşturmak gibi temaşaya dayalı, temaşa yönü ağır basan halk oyunları ve sportif faaliyetler idi.

Bu yılların bir başka ilki de edebî tenkittir. Ancak edebî tenkit, henüz yeni bir tür olduğundan, bu dönem içinde varlığından söz ettiremez.

1920’li yıllarda adı öne çıkan şairler şunlardır: Mollamurat (1885-1930), Durdı Gılıç (1886-1950), Berdi Kerbabayev (1894-1974), Garaca Burunov (1898-1964), Amandurdı Alamişov (1904-1943).

1930’lu Yılların Edebiyatı:

1930’lu yıllarda şiir yine ön plândadır ve bu yılların şiirinde ideoloji öne çıkar. Partinin ideolojisi doğrultusunda propaganda şiirleri kaleme alınır. Şairler, birlik oluşturmak amacıyla bir araya gelirler ve günümüze kadar uzanan ‘Şairler Birliği’nin temelini atarlar. Ayrıca, Otuzlu yıllardaki Türkmen Sovyet edebiyatının gelişmesine ve genç Türkmen sanatçılara yaratıcılık yardımı vermeğe gelen Moskovalı edebiyatçıları anmadan geçmek mümkün değildir. Yardım için Aşgabat’a gelenler arasında V. İvanov, L. Leonov, V. Lugovskoy, N. Tihonov, P. Pavlenko ve G. Sannikov gibi Rus sanatçılar vardı.⁸¹ Bu sanatçılar, hem kendi eserlerini tanıtmak, hem de Türkmen halkının hayatını tanımak ve öğrenmek için Türkmen halkının arasına girdiler. Rus sanatçılarla birlikte B. Kerbabayev, Ş. Kekilov, A. Durdiyev, A. Niyazov gibi Türkmen sanatçıları da halkın arasına girdi ve dönemin yaşayışıyla ilgili eserler verdiler. Eserler daha çok köy hayatına ve kolhozlardaki hayata ait idi. Bu dönemde Rusların oluşturmaya çalıştığı yeni hayatı idealize eden veya nesiller arasındaki bakış açılarını ele alan birçok şiir kaleme alınır. Bu şiirlerde geçmiş hayat kötülendi, yeni hayat hep övüldü. Böylece şiirde ideolojinin öne çıkması ile konu daralmasına ve sınırlanmasına gidildi. Eserler estetik kaygıdan çok rejim açısından faydalı-zararlı prensibi içinde değerlendirilmeye başlandı. Bu da sanatta belli bir hareketlenmeye sebep olmuşsa da, estetik anlamda bir gelişme sağlayamamıştır.

“Bu dönem, Türkmen şiirinin durgunluk dönemi”⁸² olmasına rağmen şiir, bu dönem edebiyatının en öndeki türü olma özelliğine devam eder. Ancak şiirlerde köy ve kolhoz hayatı asıl tema olarak yerini alır. Bu temadan başka kadın ve kızların özgürlüğü konusu da ele alınır. B. Kerbabayev, A. Kekilov, A. Salih, Ş. Kekilov, Ç. Aşirov gibi şairler, bu konuyu işleyen şiirler de kaleme alırlar.

Bu dönem şiirlerinde işlenen konulardan bir diğeri de inkılâptır. B. Kerbabayev, A. Niyazov, D. Agamemedov, Ata Salih, Durdı Gılıç gibi şairler bu konu ile ilgili şiirler söylemişlerdir.

1930’lu yıllarda şiirde önem verilen bir diğerkonu da çocuk edebiyatıdır. Çocuk edebiyatı, Komünist Parti’nin yönlendirmesi ile bir gelişme gösterir. Gerek Rus ve gerekse dünya edebiyatından

⁸⁰ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.60.

⁸¹ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.175.

⁸² KARA, Dr. Mehmet: “Çağdaş Türkmen Şiiri”, **Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı V**, Sayı:531, Mart 1996, s.859.

çocuk klâsikleri tercüme edilerek Türkmen edebiyatına kazandırılır. “B. Kerbabayev’in, G. Burunov’un, Y. Nasırlı’nın, A. Kekilov’un, B. Seytekov’un çocuk hayatını anlatan şiirleri, çocuk edebiyatını zenginleştirir.”⁸³

Bu yılların önemli faaliyetlerinden biri de tercümenin canlanmasıdır. Rus dili ve edebiyatını iyi bilen şairler tarafından yapılan Rusça tercüme ve diğer Türk topluluklarından olan Özbek, Azerbaycan, Tatar... edebiyatlarından yapılan tercüme, Türkmen edebiyatının gelişmesine sebep olacaktır. Bu faaliyet, hem Türkmenceden diğer dillere, hem de diğer dillerden Türkmençeye yapılmıştır.

Düz yazıda/nesirde ise, bir hareketlenme göze çarpar. Bu hareketlenmenin sebebi ise, millî matbuatın kurulması ve faaliyetini artırmasıdır. Zira, bu dönemde bir hayli gazete ve derginin çıktığı görülür. Bu gazete ve dergilerde Rus yazarlarla birlikte B. Kerbabayev, A. Kekilov, A. Niyazov, K. İşanov, B. Soltanniyazov gibi Türkmen şairleri de makaleler ve çeşitli hikâyeler kaleme almışlardır.

“Türkmen edebiyatında makale/deneme türünün bu kadar çabuk gelişmesine en iyi örnek, B. Kerbabayev’in “Hakikat (1931)” adıyla, makalelerini topladığı kitabı oldu.”⁸⁴ Eserde, yeni düzenin halkın hayatına aksedişi ele alınmış, sosyalist hayatın iyiliği ile kolhozlardaki hayat anlatılmıştır. Bu türün gelişmesinde, 1930’da Türkmenistan’a gelen Rus sanatçıların etkisi olduğu söylenebilir. Rus sanatçıların etkisi daha çok, sosyalist realizm metotlarının Türkmen edebiyatında vücut bulmasını sağlamaktı. Ancak şu bir gerçek ki, otuzlu yıllarda Türkmen Sovyet edebiyatı, asıl gelişmesini nesirde gösterir. Makale, deneme, roman, hikâye ve diğer düz yazı türlerinde bir atılım göze çarpar. İlk Türkmen romanı olan ‘Aygıtlı Edim’i diğer romanlar izler.

1920’li yıllarda ilk ürünlerini veren tiyatro türü ise, bu yıllarda gelişmesini sürdürmeye devam eder. Bu yıllarda eser veren A. Govşunov, B. Amonov, G. Burunov tiyatro türünün gelişmesinde önemli rol oynarlar.

*“Otuzlu yılların Türkmen Sovyet tiyatrosunda öne sürülen esas meselelerden biri Ekim devriminin olaylarıydı. Bu gruba giren tiyatro eserlerinin merkezinde Rus halkının çabaları neticesinde Türkmenistan’da Sovyet hakimiyetini kurmağa kalkışan yeni kahraman tipleri üzerinde duruldu.”*⁸⁵

Konular sadece bununla sınırlı kalmayıp farklı konular da işlenmiştir. Tarihî konular, sosyal hayat, köy hayatı, kolhozların yapısı, çöle su getirme çabası, Türkmenlerin birleşmelerinin gerekliliği gibi konularla, henüz yeni olan Türkmen tiyatrosunda millî bir repartuar oluşturma gayretleri göze çarpar.

Bu yıllarda adı öne çıkan sanatçılar şunlardır: Oraz Teçnazarov (1902-1942), Agacan Durdiyev (1904-1947), Hocanepes Çarıyev (1906-1941), Nurmırat Sarıhanov (1906-1944).

⁸³ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.217.

⁸⁴ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.192.

⁸⁵ T.E.T.: 4. Cilt, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1979, s.224.

2. Dünya Savaşı Yılları Türkmen Edebiyatı:

1941 yılında Almanya'nın Sovyetler Birliği ile savaşıması, daha sonra bütün Sovyet toplumlarının edebiyatına yansiyacak olan bir dönemi başlatır. Sovyetlerin bu savaştan galibiyetle çıkması, yeni rejimi (sosyalizmi) daha da sağlamlaştırdı. Ancak savaş, bu dönemde yetişmekte olan bir çok sanatçının da ölmesine sebep oldu.

Savaşın edebiyatta öne çıkardığı tema, vatan ve kahramanlık idi. Bu temalar edebiyatın bütün dallarında kullanıldı. Türkmen edebiyatında da bu temalar, çeşitli yönleriyle ele alınıp işlendi. Cephe bulunan sanatçılar arasında, cephe hayatını canlı bir şekilde anlatma çabası başladı ve bu konu ile ilgili bu dönemde bir çok sanat eseri vücuda getirildi. Ayrıca bu yıllarda klâsik dönem Türkmen şairlerinden “Magtimgulı ve Seydi'nin vatan temalı şiirleri yeniden basıldı.”⁸⁶

Nesir sahasında da savaş, vatan ve kahramanlık temaları en çok işlenen konulardandı. Cepedeki askerlerin ve cephe gerisindeki halkın psikolojik durumlarını ele alan makaleler, romanlar ve hikâyeler kaleme alındı.

Bu dönemde roman türü gelişmesini kendi içinde sürdürmeye devam eder. A. Govşudov'un savaş yıllarında kaleme aldığı “Mehri-Vepa” adlı romanı realist romanın ilk örneği olarak edebiyat tarihlerine girer.⁸⁷ Savaş yıllarının makale, hikâye ve romanlarında genel olarak o dönemin meseleleri, cephe, cephe gerisi hayat, dostluk, dayanışma, vatan, kahramanlık gibi savaş yıllarının ruhunu yansıtan konular ele alınıp işlenmiştir.

Şiirde ise, bu temalara bir de lirizm katılarak yeni eserler vücuda getirilmiştir. Bir anlamda savaş, Türkmen şiirinin lirizminde gelişmeye sebep olmuştur. Türkmen klâsik şairlerinden olan Magtimgulı, Mollanepes, Kemine... gibi şairlerin lirizmi temel alınmak kaydıyla, onların lirizmi daha da ileriye götürülmüş ve diğer Sovyet topluluklarının lirizminden de istifade ile yeni bir lirizm ve lirik kahramanlar yaratılmaya gidilmiştir. Bu da şiirde bir canlanmaya sebep olmuştur.

Savaşın devam ettiği yıllarda, eli kalem tutan sanatçıların cepheye gitmeleri, bu sanatçıların cepheyi daha iyi ve canlı anlatmalarını sağlamıştır. Bir anlamda sanatçılar, kalemlerini süngüye çevirmişlerdir. Savaş sırasında yazılan şiirlerde, düşman ve düşmanın faaliyetleri anlatılırken; savaş sonrası şiirlerde ise, düşmanı nasıl yendikleri ve gösterilen kahramanlıklar konu edilir. Gara Seyitliyev “Halkım”, “Şahırın Kasamı (Şairin Andı)”; Durdı Haldurdı “Gır Faşisti”, “Gırarıs”; Aman Kekilov “Kavkas”, “Günbatara (Batıya)”; Beki Seytekov “Türkmen Soldatı (Türkmen Askeri)”; Ata Salıh “Yörün Dostlar, Söveşmeğe Gidelin (Yürüyün Dostlar, Savaşmaya Gidelim)”; Nuri Annagılıç “Gardaş”; Çarı Aşır “Gılıç Al Ele” gibi ve daha bir çok şiirde konu, savaş, kahramanlık idi.⁸⁸

Dramada da yine savaş yıllarının konuları ele alındı. Kahramanlık, vatan, cephe ve cephe gerisini anlatan oyunlar sahnelendi. Savaşı anlatan eserlerin yanı sıra bu dönemde “Magtimgulı”, “Keymirkör” gibi geçmiş dönemin şahsiyetlerinin vatan duygularını anlatan oyunlarla birlikte halk

⁸⁶ T.E.T.: 5. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1980, s.20.

⁸⁷ T.E.T.: 5. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1980, s.23.

⁸⁸ T.E.T.: 5. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1980, s.52.

destanlarından bazıları da sahneye konulur. 2. Dünya Savaşı'nın kötü günlerinde tiyatro sahnelerinde "Keymirkör", "Köroglu" gibi ata-babaların il-yurt (vatan) üstüne ve savaş kahramanlıklarını anlatan dramalar da sık sık gösterilir.⁸⁹ Bu tema ile ilgili bir çok eser, bu dönemde ortaya konulur ve sahnelenir. Bunlardan ilkinin Berdi Kerbabayev kaleme alır. "Bu yıllarda yaşlı yazar Berdi Kerbabayev, tiyatro türüne ait bir çok eser verir ve o, savaşın ilk günlerinde "Vatana Söygi (Vatana Sevgi)" adlı, üç perdelik oyununu yazar."⁹⁰ Eserde savaş yılları, vatan duyguları ve Türkmenlerin savaştaki kahramanlıkları anlatılır. Bu ilk eserden sonra daha bir çok eser kaleme alınır ve sahnede oynanır.

2. Dünya Savaşı yıllarında edebiyatın her sahasında bir çok sanatçı ortaya çıkar. Zira bu dönemde savaşın bütün şiddetiyle devam etmesi, rejimin dikkatini savaşa yöneltir. Böyle olunca da rejimin, sanatçı üzerindeki konu sınırlaması kalkar ve dönemin ruhunu yansıtan vatan, cephe ve kahramanlık gibi temaların yeni bir yorumla ele alınmasını sağlar. O yıllarda eser veren sanatçılar genellikle bu konulara ağırlık verirlerken, Türkmen şiirinde de lirik şiirin en güzel örneklerini bu dönem eserlerinde bulmak mümkündür.

Bu dönemin edebiyat sahnesinde adı öne çıkan sanatçıları şunlardır: Şalı Kekilov (1906-1943), Ata Govşudov (1903-1953), Rehmet Seyidov (1910-1955), Ata Salih (1908-1964), Bayram Şahır (1871-1948), Ata Niyazov (1906-1943), Pomma Nurberdiyev (1909-1972), Ruhı Alıyev (1908), Yakup Nasırlı (1889-1958), Ata Köpek Mergen (1898), Nuri Annagılıç (1911- 1958), Hasımgulu Gurbanov (1923- 1948), Kemal İşanov (1911-1948).

2.Dünya Savaşı Sonrası Türkmen Edebiyatı

2. Dünya Savaşının bitmesiyle birlikte sosyal hayatta yeni bir döneme girilir. Sanat eserlerinde savaşın kötülüğü ve ardında bıraktıkları, eserlerde işlenmeye devam eder. Ancak bu dönemde, savaş yıllarında işlenen konuların yanı sıra, huzur ve barış da eserlerde ele alınır ve artık edebî eserlerde bu konular işlenir.

"Bu devirde halk şairleri Ata Salih, Durdı Gılıç'ın yanı sıra yeterli yaratıcılık tecrübeleri olan B. Kerbabayev, G. Burunov, ilk sırayı alırlarken B. Seytekov, D. Haldurdı, A. Govşudov, A. Durdiyev, G. Seyitliyev, R. Seyidov, A. Kekilov, T. Esanova, B. Soltannıyazov, P. Nurberdiyev, R. Alıyev, Y. Nasırlı, K. İşanov gibi sanatçılar da öne çıkmaya başlarlar. Bunlardan başka G. Gurbanshedov, H. Ismayilov, A. Çarıgulyev ile birlikte H. Gurbanov, G. Muhtarov, B. Pürliyev, A. Atacanov, M. Seyidov, A. Kovusov gibi genç ve yetenekli sanatçılar da bu yıllarda kendilerini gösterirler."⁹¹

"Bu devirde yetenekli gençlerden A. Atacanov'un, A. Kovusov'un, B. Pürliyev'in yaratıcılık tecrübeleri artar ve M. Seyidov'un, K. Gurbannepesov'un, A. Hayıdov'un, Ç.

⁸⁹ T.E.T.: 5. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1980, s.78.

⁹⁰ T.E.T.: 5. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1980, s.78.

⁹¹ T.E.T.: 5. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1981, s.6-7.

Gurbangılıçov'un, Bayram Gurbanov'un, Cuma İlmiradov'un, Şehir Borcakov'un, Durdi Baymiradov'un, Kakalı Berdiyev'in, Narıman Cumayev'in ve diğer sanatçıların sesi ise bu dönem içinde duyulmaya başlar."⁹²

2. Dünya Savaşı sonrasında B. Seytekov, şiirin yanı sıra bir çok makale, deneme ve hikâye de kaleme alır. Onun "Oba Hekayaları", "Kitabın Dostları" adlı hikâyeleri ve ardından G. Gurbanshedov'un, H. İsmayılov'un ve daha bir çok sanatçının bu tarzda hikâyeler kaleme alması, bu dönem Türkmen nesrinin yavaş da olsa gelişmesine sebep olur. Bu dönem roman ve hikâyelerinde konu olarak savaş sonrasında yaşananlar ele alınır. Kahramanlar, savaşta bulunmuş kişilerdi. Savaş sonrasında ise, köylerinde, kasabalarında yaşayan bu kahramanlar, daha çok yaşadıkları çevrenin, sosyal hayatın ve barışın gelişmesini ideal edinmiş insanlardı. Bu devir, bir anlamda, düz yazı türünün (hikâye, deneme, makale...) ilerlemesi ve eksiklerinin giderilmesi için bir çaba dönemi olarak görülebilir. Bunun için de M. Gorki, L. N. Tolstoy, N. Gogol gibi Rus yazarlarının eserlerinden bir çoğu, B. Kerbabayev, B. Seytekov, B. Soltannıyazov, B. Gurbanov, G. Gurbanshedov, Y. Nasırlı gibi Türkmen sanatçılar tarafından Türkmen Türkçesine çevrilir.

Şiirde ise barış, barışın korunması, köy hayatı gibi temelar öne çıkarılırken savaşın izleri de unutulmuş değildi. Gerek cephe ve gerekse cephe gerisinde bulunan şairler, savaşın izlerini canlı ve lirik bir şekilde anlatmayı sürdürürler.

*"Savaş sonrasında fikirlerini öne çıkaran B. Kerbabayev, G. Seyitliyev'in yanı sıra A. Salih, N. Annagılıç, Ata Köpek Mergen, hayatı lirik bir şekilde ele alan R. Seyidov, okuyucularının yüreklerine hitap ederler. P. Nurberdiyev, A. Atacanov ise, Türkmen toprağını ve onun çilekeş insanını; R. Aliyev, A. Kovusov da diğer ülkelerde yaşayan insanların geleceği, arzu ve istekleri hakkında şiirler kaleme alırlar. B. Seytekov, D. Haldurdi, A. Çariguliyev gibi şairler ise, insanın ruhunu ve duygularını ele alan şiirler yazmaya devam ederler. Türkmen şiirine savaş sonrasında H. Gurbanov, K. Gurbannepesov, M. Seyidov, A. Hayidov, Ş. Borcakov, C. İlmiradov, D. Baymiradov, B. Hudaynazarov gibi genç ve yetenekli şairler de katılırlar."*⁹³

Bunların içinde asker şair olarak, Türkmen şairleri arasına giren Kerim Gurbannepesov, kısa zamanda halkın sevgisini kazanır ve ardından halk şairi olarak tanınır ve meşhur olur.

Tiyatro türü ise, savaş sonrası Türkmen edebiyatında gelişmesini sürdürür. Konular, daha çok savaş ve savaş sonrası hayatı, Türkmen kadın-kızlarının durumunu, köy hayatını anlatan temalardan seçilmişti. Ancak G. Burunov'un halk edebiyatından esinlenerek kaleme aldığı "Leyli-Mecnun", "Kemine ve Kazı" gibi operaları dikkati çeker. Seyirlik oyunlarda Burunov'un yanı sıra G. Muhtarov, G. Seyitliyev, D. Agamemmedov, B. Pürliyev'in de adından bahsedilmeye başlanır.

1948 yılında sahneye konan ve G. Muhtarov ile G. Seyitliyev'in kaleme aldığı, dönemin yaşantısını anlatan "Bağbanın Kızı" adlı müzikli komedi, bu türün ilklerinden olması hasebiyle dikkate şayandır. Dikkati çeken bir diğer husus da, bu dönem tiyatro eserlerinin tek perdelik olmasıdır. Bu

⁹² T.E.T.: 5. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1981, s.20.

⁹³ T.E.T.: 5. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1981, s.48.

dönem Türkmen tiyatrosunda tek perdelik oyunlar bir hayli yer tutar. Dönemdeki tiyatro eserlerinin en önemli özelliği, drama eserlerindeki kompozisyon kuruluşlarının gelişmesi ve eserlerin dilindeki ustalığın artmasıdır.⁹⁴ Bir başka özellik ise, halk mahsullerinden ilham alınarak yeni ve millî eserlerin vücuda getirilmesidir. Komedinin 2. Dünya Savaşı sonrasında verilen tiyatro eserlerinde önemli bir yer tutması da bir başka özelliği teşkil eder.

Bu dönemde eser veren sanatçılar şunlardır: Berdi Kerbalyev (1894-1974), Beki Seytekov (1914-1979), Hıdır Deryayev (1905-?)*, Aman Kekilov (1912-1974), Çarı Aşirov (1910), Gara Seyitliyev (1915-1971), Tovşan Esenova (1915-?)*, Haldurdı Durdiyev (1909-1997), Güseyin Muhtarov (1914-1980), Hacı İsmayılov (1913-1948), Gurbandurdı Gurbansehedov (1919-?)*.

1950-1960'lı Yıllar Türkmen Edebiyatı:

Çok milletli Sovyet toplumunun bütün topluluklarında olduğu gibi, Türkmen edebiyatında da bu yıllarda bir gelişme göze çarpar. Komünist Parti'nin 20-23. kurultayları ile sanatta yeni idealler, fikirler ve prensipler oluşturulur. Bunların başında da Lenin ideallerinin sanata yerleştirilmesi yer alır. Bir başka deyişle, 2. Dünya Savaşı'nın sanata getirdiği kısmî özgürlük, savaş sonrasında yerini parti kurultaylarının programlarına bırakır.

Bu yılların şiirinde tema olarak bir genişleme göze çarpar. Bu temaların başında da Karakum çölüne kanallarla su getirme projesine verilen destek yer alır. Ayrıca, yurt dışındaki edebiyatlarla temasa geçen, onların hayatlarını tanımaya çalışan Türkmen şairler, kendi edebiyatlarına da bir takım yeni temalar getirirler. Önceki yıllarda işlenen geleneksel temalar, bu yıllarda da yine işlenilmeye devam eder. Ancak, şiirin kahramanı değişir. Önceleri şiir kahramanı pamuk işçileri iken, bu yıllarda kahraman, petrol işçileri olur. Onların yaşayışları, fikirleri ve dünyaya bakışları şiirde yerini alır.⁹⁵

Bu yılların şiirinde ilgi çeken bir diğer nokta, konulu şiirlerin çoğalmasındır. Daha çok, çalışan insanları anlatmak için uzun şiirler kaleme alınır. Türkmen edebiyatında 'poema' adı verilen bu uzun şiirler, Türk edebiyatındaki tahkiyeli şiiri andırırlar; ya bir olaya (epik poema), ya da bir duyguya veya fikre dayalıdır (lirik poema). Ayrıca sevgi teması da bu uzun şiirler içinde çok geniş bir şekilde yerini alır. Magtımğulı, Mollanepes, Kemine, Seydi gibi klâsik Türkmen şairlerinin gelenekleri içerisinde bu tema, günümüze kadar getirilir ve işlenir. Bu konu etrafında o dönem içerisinde bir çok şair, şiirler vücuda getirirler. Daha çok saf, temiz bir sevgiyi anlatan şairler, şiirlerinde hem geleneğin sevgisini, hem de o günün sevgisini yeni bir anlayış içinde vermeyi başarmışlardır. Sevgiden başka didaktik mahiyetli uzun şiirler, yine bu yıllarda da verilmeye devam edilir.

Nesir de bu yıllarda şiir gibi gelişmesini sürdürür. Ancak, nesirde asıl gelişme, makale/deneme gibi nesir türlerinde olur. Makale, deneme gibi türler, sanatçılar tarafından bu dönemde kendi başına, bağımsız türler olarak kabul edilirler ve bu türlerde yazı yazan kalem erbapları çıkmaya başlar.

⁹⁴ T.E.T.: 5. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1981, s.81.

* Görüştüğüm Türkmen bilim adamları, ölüm yıllarına soru işareti koyduğumuz sanatçıların öldüğünü söylediler; lakin ölüm tarihlerini hatırlamadılar.

⁹⁵ T.E.T.: 6. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1982, s.71.

Hikâye türünde ise, bu yıllarda sayı olarak az sayıda hikâye kaleme alınmış olmasına rağmen, nitelik bakımından hikâye türünün geliştiğini gösteren nitelikli hikâyelere rastlamak mümkündür. Ancak asıl atılım, roman türünde görülür. Belki nicelik yönüyle değil, ama nitelik yönüyle Türkmen romanının bu yıllarda, önceki dönemine oranla daha ileriye gittiği söylenebilir.

Tiyatro türünde de bu gelişme kendini gösterir. Bu yıllarda yetenekli tiyatro yazarlarının çıkması, tiyatronun gelişmesine sebep olur. Bu gelişmeler, temada genişleme, konu zenginliği, olgunlaşma ve dönemin problemlerini dile getirme aracı olarak kendini gösterir. Ayrıca, Türkmen klâsik edebiyatının temsilcilerinin hayatlarından eser türetmek geleneği, bu yıllardaki dramalarda da devam eder.⁹⁶

1950-1960'lı yılların belki de en önemli özelliği, bu yıllarda çocuk edebiyatındaki atılımın şiirin, nesrin ve tiyatronun da önüne geçmesidir. Zira bu yıllarda çocuk edebiyatına ait çok sayıda eser verilir. Dönemin yetenekli bir çok şair ve yazarı, bu sahayı ihmal etmemiş ve bu sahaya eğilerek ustalıklarını ortaya koydukları, sanat yönü ağır basan eserler kaleme almışlardır. Çocuk edebiyatının en önemli eksiklerinden biri ise, bazı yazarların çocuk psikolojisini yeteri kadar bilmemeleridir.

Bu dönemde adı öne çıkan sanatçılardan bazıları şunlardır: Kerim Gurbannepeşov (1929-1988), Memmet Seyidov (1925-?), Berdinazar Hudaynazarov (1927), Gılıç Kuliyev (1913-?), Allaberdi Hayıdov (1929), Berdi Sultannıyazov (1908), Narıman Cumayev (1925-?), Ata Atacanov (1922- 1989), Gurbannazar Ezizov (1940-1975).

1960'lı Yılların Sonu ve 1970'li Yılların Türkmen Edebiyatı

1960'lı yıllarda parti programları ile tespit edilen hedefler, daha çok siyasî ve iktisadî alanlarla ilgili idi. İlimde ve teknikteki ilerlemeler bir zaman sonra sanat ve edebiyatta da kendini gösterir. Partinin 24, 25, 26. kurultaylarında alınan kararlar neticesinde Sovyet toplumunun siyasî ve ahlâkî seviyesinin yükseltilmesi amaçlanır. Bunda da iş, edebiyata düşer ve bu konulara dikkat çeken eserler vücuda getirilir. 1960'larda Karakum kanalının yapımı bütün hızıyla devam ederken, pamuk ekimine önem verilir ve Türkmenistan'da bir takım yeni fabrikalar açılır.

Sosyal hayatta bunlar olurken, edebiyatta ise sanatçılar, gelenekten istifade ile günün hayat şartlarını eserlerinde işlemeye devam ederler ve onu daha da geliştirirler. Bu gelişmede, Sovyet toplumlarının bu dönemde birbirleriyle sıkı bir irtibata geçmeleri ve birbirlerini tanımaları neticesinde bir Sovyet edebiyatı oluşturma çabalarının payı oldukça fazladır. Bu çabanın arkasında şüphesiz, savaş sonrası Sovyetler Birliği'nde görülen gelişme gayretleri vardır. Sanat, edebiyat, mimari, ziraat ve atom gücünü tanıma ve kullanmadaki gelişmeler birbirini izlerken bu gelişmeler aynı zaman da birbirlerini de tamamlarlar. Bütün bu gelişmeler, kısmen de olsa o dönemin Türkmenistan'ına bir şekilde yansır ve edebiyatta daha çok "barış" temasının bütün Sovyet topluluklarındaki gibi işlenmesi olarak kendini gösterir. Türkmenistan'da kaleme alınan sanat eserlerinden bazıları, diğer dillere tercüme edilir ve B.

⁹⁶ T.E.T.: 6. Cilt, 1. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1982, s.26.

Kerbabayev, N. Sarihanov, K. Gurbanepesov gibi Türkmen sanatçılarının diğer topluluklar tarafından tanınmasına sebep olur.

Komünist Partisinin 24. kurultayında alınan kararlar, sanatçılar tarafından eksiksiz uygulanır. Kararda, sanatın geliştirilmesine taraf olunduğu belirtildikten sonra, parti prensiplerinin ve sosyalist realizm esasında olmak kaydı ile edebiyatta vücuda getirilen eserlerin çeşitliliği ve üslup zenginliğinin olması için sanatçılara çağrı yapılır. Bu çağrıdan ilham alan sanatçılar, yeni eserler verirler. 1972 yılının Ocak ayında partinin merkez komitesinin “Edebiyat-Sanat Tenkidi Hakkında” adlı kararı ile edebiyata ve sanata tenkit girer. Bu kararda sanatın, edebiyatın ve tenkidin bundan sonra da geliştirilmesi konusuna çok geniş bir yer verilir.⁹⁷

1976 yılında yapılan 25. kurultayda da aynı şeyler tekrar edilir ve sosyalist realizm prensiplerini, halkçılığı ve parti kararlarını içine alan eserlerin verilmesi için sanatçılara çağrıda bulunulur ve “Yaratıcı Gençler ile Çalışmak Konusunda” başlığı ile çıkan parti görüşünde genç, yetenekli sanatçılara parti, sosyalist realizm ve halkçılık prensipleri hedef gösterilir.

Bu yıllarda Türkmenistan’da da parti kurultaylarında alınan kararlar çerçevesinde bir çok eser verilir.⁹⁸ B. Seytekov, N. Cumayev, A. Hayıdov, R. Esenov, Y. Memmediyev gibi yazarlar bu üslûpta ve temada bir çok roman kaleme alırlar. Ayrıca 2. Dünya Savaşı ile ilgili romanlar ve hikâyeler, bu yıllarda da ilk sırayı almaya devam eder. Bu tema ile ilgili olarak sanat ve dokümanter özellikler taşıyan bir çok roman yazılır. Bunlardan N. Cumayev’in “Aydıgdi Tahırov”, S. Atayev’in “Gazap”, A. Orazmıradov’un “Yerden Ot Çıkyar” adlı romanlarını örnek göstermek mümkündür.

Bu dönem romanlarında işlenen temalardan bir diğeri de, tabiattır. Tabiatı korumayı ve suyun önemini ve değerini bilmeyi ele alan romanlar kaleme alınır. B. Kerbabayev’in “Suv Damcası, Altın Denesi”, B. Hudaynazarov’un “Akar Suvun Aydımi”, A. Hayıdov’un “Million Edim”, T. Cumageldiyev’in “Bağrımızın Badaşanı”, A. Allanazarov’un “Allabay” gibi eserlerinde bu mesele etraflıca işlenir.

Deneme, makale, hikâye türlerindeki gelişme ve atılım bu dönemde de kendini gösterir. Gittikçe gelişen bu türlerde sanat kaygısı öne çıkar. T. Esenova, S. Atayev, A. Atacanova, Ş. Borcakov, R. Esenov gibi yazarlar, bu türlerde çıkışlarını sürdürürlerken D. Esenov da satiriki hikâyeler, makaleler, denemeler ile gazete fıkraları kaleme alır. Bu isimlerden başka Teşli ve Arap Gurbanov kardeşler, R. Allanazarov ve A. Atdayev’e de dikkat çekmek gerekir. Ayrıca A. Garayev, A. Allanazarov ile Ş. Geldiyeva gibi genç yazarlar da bu yıllarda yazıları ile adlarını duyurmaya başlarlar.

Dönemin devamında ise, Türkmen nesrinde genel olarak bir zenginleşme görülür ve Türkmen bilim adamlarının da belirttiği gibi tarihî roman, hatıra roman, kronolojik roman, dokümanter roman türleri de bu dönemde ortaya çıkar ve gelişir.⁹⁹ Ayrıca bu romanlarda psikoloji sahnelerinin önemli bir yeri olduğunu da vurgulamak gerekir. B. Hudaynazarov’un “Akar Suvun Aydımi” ile N:

⁹⁷ T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984, s.9.

⁹⁸ T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984, s.10.

⁹⁹ T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984, s.15.

Hocageldiyev'in "Gülle Değen Sümbüller" romanlarında kahramanların iç dünyası ile ruhî durumları irdelenmiş ve psikolojik vakalar öne çıkartılmıştır.

Şiirde ise, bu dönemde de gelişme yine devam etmektedir. Dönemin temsilcileri, geçmişte olduğu gibi, hem nesirde, hem de şiirde eserler verirler. Ç. Aşirov, A. Atacanov, B. Hudaynazarov, A. Hayıdov gibi şairler, hem nesirde, hem de drama türlerinde eserler vücûda getirirler.

Şiirde bu dönemin ustaları olan K. Gurbannepeşov, M. Seyidov, H. Durdiyev gibi sanatçıların adı artık belli bir yer tutmuştu. Bunların yanı sıra, B. Hudaynazarov, T. Esenova, G. Ezizov, İ. Nuriyev, N. Bayramov, Y. Pirgulyev'in de bu dönem Türkmen şiirinin gelişmesinde büyük katkıları ve rolleri olur.

K. Gurbannepeşov'un "Kırk", B. Hudaynazarov'un "Dövrün Depesindeki Adam" adlı poemleri, poem türünün daha da gelişmesini sağlar. B. Seytekov'un "Bağdagül", "Söygi Hasratı" gibi eserleri, bu eserlerden istifade ile kaleme alındığı bir gerçektir. Ancak bunların neticesinde, bu dönem Türkmen şiirinde önceki dönemlere göre bir gelişme olmamış demek mümkün değildir. Gelişme, kendi içinde devam eder ve dönem içerisinde, lirik şiirde bir atılım göze çarpar. Türkmen şairleri, şiir ve manzum şiir (poem) kitapları çıkarırlar. K. Gurbannepeşov'un "Toprak", "Menzil"; B. Hudaynazarov'un "Ene Süydi"; A. Atacanov'un "Leninnama", "Men Size Baryan; M. Seyidov'un "Durun Mukamı", "Bahar Gündeliği", "Bahar Bilen Duşuşuk"; A. Kovusov'un "Yıllar Hem Tolkunlar", "Bakı Dirilik"; A. Omarova'nın "Ömrümün Güli" gibi bu yıllarda çıkan kitaplar dikkati çeker. Bu eserler, Türkmen şiirinin bu döneme kadarki büyüme ve gelişmesinin birer örneğidirler. Bunlardan başka H. Kuliyev "Seher Salamı"; G. Ezizov "Serpay"; A. Agabayev "Günlerin Bir Günü", "Çalsana Bağşı"; K. İlyasov "Gözbaş" adlı eserlerini sanatçılar kendileri bastırırlar.

Bu dönem Türkmen şiirinin diğer bir özelliği de liriki özellikli, küçük hacimli eserlerin verilmesidir. Ancak bu eserlerde şairler, dönemlerinin insanlarını ve olaylarını yakından ele alan konuları işlemişlerdir. Bunların içinde K. Gurbannepeşov'un "Ayal Bağşı" adlı epik eserde şairin insanın ruhî dünyasına tesir eden duygularla şiirini zenginleştirmesi dikkati çeker. Hatta bu durum, M. Seyidov'un ve B. Hudaynazarov'un yaratıcılıklarına da tesir eder ki, bu da Türkmen şiirinde bir yenilik ve gelişme olarak görülebilir.¹⁰⁰

Tiyatroda ise, yeni ve orijinal eserler ile Türkmen tiyatrosunun repartuarını zenginleştirme çabaları bu dönemde de sürer. Tarihî temaların yanı sıra ağırlıklı olarak içinde yaşanan dönem de sahne eserlerinde yerini alır. Hatta güncel olaylar, bu dönem tiyatro eserlerinde asıl tema olma yoluna girer. Bunda da rejimin etkisi olduğu düşünülebilir. G. Muhtarov'un "Kim Cenayatker", "Şeytan Züryatları", "Sonkı Ok", "Ovadan"; T. Esenova'nın "Gelin Gelyer"; G. Gurbanshedov'un "Dökülmedik Gan", "Tavus"; H. Deryayev'in "Mehri", "Hocanepes" gibi eserleri bu dönemde kaleme alınırlar ve bu oyunlar sahnelenirler. Ancak eserler bunlarla sınırlı değildir. Sosyalist-realizm

¹⁰⁰ T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984, s.18.

üslûbunda yazılan eserlerde bu iki tema öne çıkarken, komedik eserlerin yok denecek kadar az olduğu söylenebilir.

Bu dönemde gelişen edebî tenkit, edebiyatta profesyonel bir saha olarak kendini gösterir. Edebiyatın karışık meseleleri, gelişen tenkit ile yerine oturur ve “Edebiyat ve Sungat” gazetesi ile “Sovyet Edebiyatı” dergilerinde sanatçıların ve edebiyat bilimcilerinin katıldığı polemikler, bu dönemde bütün hızıyla devam eder.

1970-1980 ve 1990’lı Yılların Türkmen Edebiyatı:

Bu yıllarda da Türkmen edebiyatı, gelişmesine ve olgunlaşmasına devam eder. Nesirde ve şiirde katedilen mesafeye, yeni katkılar yapılır. Hikâye, roman, tiyatro, makale, deneme, çocuk edebiyatı, edebî tenkit ve özellikle şiirde yeni ufuklar ve yeni açılımlar olur. Özellikle genç ve yetenekli sanatçıların bu sahaya önemli katkılarının olduğu bir gerçektir.

Kitap basımına önem verilmesi, kitap sayısının artmasına sebep olur ki, bu da sanatçıların geniş okuyucu kitlesine ulaşmasına imkân verir. Bu dönemde dikkati çeken özelliklerden bir diğeri de, 1960’larda başlayan özgürleşme ortamının daha da genişlemesidir. Edebî eserlerde kahramanın dış görünüşü ile birlikte, iç dünyasına eğilme ve duygusunun da öne çıkması, edebî eserlerde rastlanan bir diğer özellik olarak karşımıza çıkar.

1970’li ve 1980’li yılların şiirindeki atılım, daha çok duygunun öne çıkmasıyla şiirdeki duygu zenginliği ve yoğunluğu olarak kendini gösterir. Bir önceki dönemde de şiirler yazan usta şairlerden Kerim Gurbanpesov, Ata Atacanov, Berdinazar Hudaynazarov, Memmet Seyidov, Allaberdi Hayıdov, ve Aman Kekilov gibi isimler, bu yıllarda da Türkmen şiirine katkılarına devam ederler. Bu katkıya Gurbannazar Ezizov, Annaberdi Agabayev, H. Kuliyev, Kakabay Ilyasov, A. Gurbanpesov ve Bayram Cütdiyev gibi genç sanatçılardan da destek gelir.

1990’lı yılların başında ise, Sovyetler Birliği’nin dağılması yaşanır. Bu dağılma neticesinde başlayan değişim rüzgârı, Türkmen sanatçılarını da etkiler. Yeni bir düzene geçen Türkmenlerin sosyal hayatındaki bu değişim, onların sanat ve edebiyatına da yansır. Edebiyat ve sanat parti programlarının ve kararlarının etkisinden kurtulur. Türkmen sanatçılar, dünya sanatı ile paralellik sağlamaçabası içine girerler.

Şiirde bu rüzgârdan payını alır ve şiirin konusunda bir genişleme yaşanır. Şairin hayal dünyasına konan ipotek kaldırılır. Daha serbest düşünmesi sağlanır. O yüzdendir ki, bu dönemde çok değişik temada şiirlerin yazıldığı görülür. Bu yıllarda Allaberdi Hayıdov, Atamırat Atabayev, Sapar Öreyev, Yılgay Durdiyev, Nuri Bayramov, Nobatgulu Recebov, Annberdi Agabayev, Agageldi Allanazarov, Amanmırat Bugayev, Gözel Şaguliyeva, Kakabay Ilyasov, Atacan Annaberdiyev, Tırkiş Sadıkov, Orazgulu Annayev, Bayram Cütdiyev gibi sanatçılar, değişik temalarda şiirler vermeye devam ederler.

1990’lı yıllarda Türkmen edebiyatının her sahasında büyük bir gelişme gözlenir. Şiirde ve nesirde olgunlaşma devam eder. Bu yıllardaki hürriyet havası, sanatçıların dış dünya ile temasına ve değişik sanat, kültür ve edebiyatlarla tanışmasına imkân verir. Bu da Türkmen edebiyatının mevcut

gelişmesini daha da ileriye götürecektir. Bu atılımda, sanatçı ve okuyucunun yanı sıra edebî eserlerin yayımlanmasının da önemli bir payı vardır. Önceki yıllarda var olan sınırlı sayıdaki yayın evlerine bu yıllarda, Turan-I, Altın Guşak, Metbugat, Ruh, Harp, Çeç, Miras gibi yayın evlerinin katılması ile yayında bir hareketlenme yaşanır. Bu alandaki gelişmeler ve hareketlenmeler halen günümüzde de devam eder.

Buraya kadar genel olarak, Türkmen edebiyat tarihinin günümüze kadarki gelişmesi üzerinde durduk. Ancak Kerim Gurbannepesov'dan önce Türkmen edebiyatında çocuk edebiyatına ve edebî tenkide yönelik eserlerin olması ve çalışma konumuz olan Kerim Gurbannepesov'un da bu sahalara yönelik eserlerinin bulunması sebebiyle Türkmen edebiyatında çocuk edebiyatı ve edebî tenkide ait bir bölüm açmayı uygun bulduk.

Çocuk Edebiyatı*

Çocuk edebiyatına ait özel gazete ve dergiler çıkarmak ve onu geliştirmek fikri, Sovyetler döneminde, 1920 yılında oluşturulan “Bütün Rusya Yaşlar Soyuzu”nun 3. kurultayında kararlaştırılır. Ardından, 1924 ve 1931 yıllarında alınan kararlarla bu sahaya daha da önem verilir. Bu kararlar, daha sonra Türkmen Sovyet Çocuk Edebiyatı'nın oluşmasına ve geleceğine de büyük tesir eder.¹⁰¹

Türkmen çocuk edebiyatı, Türkmen halk edebiyatı, Türkmen klâsik edebiyatı, Sovyetler içindeki diğer topluluklarının oluşturdukları gelenekten ve tercüme yoluyla kazanılan diğer eserlerden istifade eder.

1926 yılında “Pioner” dergisinin neşri ile Türkmen çocuk edebiyatı başlar. B. Kerbabayev “Yaz Gelyer”; G. Burunov “Mektebe Gel”, “Dillerimizi Sayradarıs”; Y. Nasırlı “Halkara Çağalar Hepdesine” gibi şiirlerinde sanatçılar, yeni hayatı, zorlukları, hukuku, çocukların içinde yaşadıkları hayatın kadrini bilmeleri ve ilim almanın gerekliliği fikirlerini işlerler. Bunlardan başka öğüt, nasihat özellikli şiirler, gerek bu dönemde, gerekse bundan sonraki dönemlerde önemli bir yer tutar. Ancak bu dönemde henüz çocuk edebiyatı bağımsız bir dal değildi ve dönemin sanatçıları tarafından çocuklara atfedilen şiirler olarak veriliyordu.

1920'li yılların sonunda ve 1930'lu yılların başlarında Ş. Kekilov “Menin Yolum”, A. Kekilov “Geçen Günlerim”, A. Nıyazov “İki Yetim”, “Yetim Maksadına Yetdi” gibi şiirlerle sanatçılar, çocuklara yönelik fikirlerini işleyen poem şeklindeki şiirler kaleme alırlar. 1930'lu yıllardaki Türkmen çocuk edebiyatında bir atılım göze çarpar. Ayrıca bu yıllarda, çocuk edebiyatına ait kitapların çoğalması da dikkatleri çeker.

1940'lı yıllarda Türkmen çocuk edebiyatı, diğer topluluk çocuk edebiyatlarıyla aynı seviyeye gelir ve yine gelişmesini kendi içinde sürdürmeye devam eder. Ancak savaşın zorluklarının bu yılların çocuk edebiyatına da tesir ettiği görülür. Bu daha çok vatan sevgisi, zahmet, halk, hizmet,

* TANRIGULIYEV, Kayum: **Türkmen Çağalar (Çocuk) Edebiyatı**, Magarif Neşriyatı, Aşgabat 1980, 248 s. ; **Türkmen Sovyet Çağalar Poeziyasının Antologiyası**, Magarif Neşriyatı, Aşgabat 1988, 296 s.

¹⁰¹ T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984. s.123.

kahramanlık, savaş, cephe, dostluk, kardeşlik, doğruluk gibi temaların şiirde ve hikâyelerde öne çıkmasına sebep olur.

Savaş sonrası çocuk edebiyatında temalarda bir genişleme görülür ve gerek sanatçıda, gerekse eserde ustalık ön plânda yer almaya başlar. Bu yıllarda çocuk edebiyatı ile ilgili çeşitli yazarlar tarafından bir çok makale kaleme alınır. B. Kebabayev'in "Türkmen Sovyet Edebiyatının Zerur Vezipeleri", R. Alıyev'in "Türkmen Çağalar Edebiyatının Kebir Ösüş Ayratınlıkları Barada (Türkmen Çocuk Edebiyatının Gelişmesindeki Bazı Özellikler Hakkında)" gibi makalelerde ve bu konuda yazılmış diğer yazılarda bu dönemin genel bir değerlendirilmesi yapılır ve daha da gelişmesi için fikirler öne sürülür.

1950'li yıllarda çocuk edebiyatının sanatçı kadrosunda bir genişleme görülür. 1950'li yılların ortalarında K. Gurbanpesov, B. Seytekov, M. Seyidov, A. Atacanov, A. Kovusov, G. Gurbanshedov, N. Geldiyev, N. Cumayev gibi yeni isimler bu sahaya ait eserler vererek çocuk edebiyatında da isim yapmaya başlarlar.

1960'lı yıllarda ise, yeni isimlerin bu sahaya ait yetkin eserler vermesi ile çocuk edebiyatında bir parlama görülür. Özellikle K. Gurbanpesov, A. Atacanov, M. Seyidov gibi sanatçıların kendi eserlerini bastırmaları, bu sahanın artık bağımsızlaşmaya başladığına dair bir işaret olarak algılanabilir. Bu yıllarda çocuk edebiyatıyla ilgili kitap, gazete ve dergi neşriyatında büyük bir artış görülür ki, bu da çocuk edebiyatının gelişmesine ve ilerlemesine sebep olur. Ayrıca Komünist Partisi, 1969 yılında "Çocuk Edebiyatının Gelişmesine Çareler Hakkında" başlığıyla kararlar alır. Bu kararlar, 1970'li yıllarda uygulanmaya konulur ve sanatçılar, gösterilen bu çareler çerçevesinde eserler vücuda getirirler.

1970'li yılların çocuk eserlerinde konulara tabiat, tabiatı korumak ve sevmek, hümanist duygular da katılır. Diğer Sovyet topluluklarının çocuk edebiyatlarından yapılan tercümelemlerle de bu yılların Türkmen çocuk edebiyatında bir zenginleşme görülür. Bu zenginleşmeye bir diğer sebep de bu dönem içinde, bu sahaya eğilen genç ve yetenekli sanatçıların katılmasıdır.

Bu yıllarda dikkati çeken bir husus da, çocuk tiyatrosunun, nitelik ve nicelik yönünden, şiir ve nesir sahasında verilen eserlere yetişememesidir. Zira tiyatro türünde çok az esere sahip olunması, bu sahanın zayıf kalmasına sebep olur. Halbuki 1930'lu yıllarda D. Agamammedov'un "Kör Garga", H. Şükürov'un "İki Dost" dramaları sahneye konmuştu. Ardından savaş yıllarında, daha çok ideolojik eserler sahnelenmişti. Sonraki yıllarda ise, (1960'larda) "Çağalar Üçin Piyesalar" adı ile bir perdelik oyunlar neşredilmişti. 1970'li yıllara gelindiğinde, önceki yıllara göre tiyatro türünde nisbî bir artış görülse de, bu istenilen seviyede değildi.

1970'li yılların çocuk edebiyatında B. Kerbabayev, A. Govşudov, B. Seytekov, A. Atacanov, R. Seyidov, K. Gurbanpesov, G. Gurbanshedov, Y. Nasırlı, A. Durdıyev, M. Seyidov, D. Baylıyev, A. Berdiyev, A. Nazarov, Y. Hayıdov, Y. Belov, V. Rıbin, A. Hayıdov, N. Cumayev, K. Cumayev gibi sanatçılar eserleriyle çocuk edebiyatının gelişmesine katkıda bulundular.

Dönem edebiyatının her sahasındaki sanatçıların çokluğu, edebiyatın her sahasına olan ilginin fazla olduğunu gösterir. Şiirde, nesirde, tiyatrodaki, çocuk edebiyatında ve edebî tenkitten şair ve yazarların çok olması, genel olarak Türkmen edebiyatındaki gelişmenin bir neticesidir. Bir önceki dönemde adı anılan sanatçılar, bu dönemde de eser vermeye devam ederler. Bu sanatçılar arasında Kayum Tanrıguliyev, Yağmur Pirguliyev, Nuri Bayramov, gibi sanatçılar da 1970’li yıllarda katılırlar ve eserler verirler.

Edebî Tenkit

2. Dünya Savaşı sonrasında, medenî hayattaki değişimler ve gelişme çabaları sürerken, edebiyatta da kendi içinde bir gelişme gözlenir. Bu gelişmelerin içinde en fazla dikkati çeken ise, edebî tenkidin edebiyat içinde ayrı bir saha olarak kendini göstermeye başlamasıdır. Bu gelişmede en önemli payı, Türkmenistan’da millî matbuatın kurulması ve Rus sanatçılarından ve münekkitlerinden etkilenmeler alır.¹⁰²

1920’li yıllarda başlayan edebiyat meseleleriyle ilgilenmeler, onların halli için çareler aramalar ve fikir yürütmeler, bir müddet sonra bugünkü anlamıyla ‘edebî tenkit’ dediğimiz sahanın doğmasına sebep olacaktır. Bu sahada daha sonraları A. Kekilov, R. Recebov, K. Cumayev, K. Bayrammiradov, B. A. Garrıyev gibi isimler, edebî tenkitten adlarını duyuracaklardır.

1925 yılında Komünist Parti, sanat ve edebiyatta, tenkit sahasına el atar ve “Sanat ve Edebiyat Hakkında Partinin Siyaseti” başlıklı bir yazı ile sanatta ve edebiyattaki tenkidin lüzumu üzerine bir takım kararlar alır. Bu kararlarla, sanat ve edebiyatta bir canlanma gözlenir. Lakin bu sefer de sanat ve edebiyatın içine parti siyaseti ve parti kararları girer. Bu da sanatın asıl mecra’sının dışına kaymasına sebep olur.

1929 yılında akademisyen A.N. Samoyloviç’in başkanlığında kurulan bir komite ile edebiyatı geliştirmek için alınan kararlar, Türkmenistan’da uygulamaya konur. Bu konu ile ilgili makaleler kaleme alınır ve bu çalışmaların, Türkmenistan’ın en ücra köşelerine kadar ulaştırılmasına gayret edilir.

1930 yılında ise, birçok Rus sanatçısı Türkmenistan’a getirilir. 1932-1933 yıllarında, bir sanat-edebiyat komisyonu oluşturulur. Rus sanatçılarıyla oluşturulan bu komisyon, yeni Sovyet edebiyatının gelişmesini, genç sanatçılara yön vermeyi ve onlarda bir heves uyandırmayı amaçlıyordu.

1934 yılında Türkmen yazarlarının 1. Kurultayı yapılır. Kurultayda, O. Teçnazarov “Türkmen Sovyet Edebiyatının Vazifeleri” adlı bir bildiri sunar. Bildiride edebiyatın çeşitli meseleleri ele alınır ve çözüm önerileri sıralanır. Aynı konularda Ş. Kekilov, R. Alıyev, H. Şahberdiyev, G. Sehedov gibi sanatçılar, edebî tenkit konusunda çeşitli fikirler öne sürerler. Bu kurultaydan sonra, kurultayda sunulan fikirler çerçevesinde yeni bir dönem başlar. Kurultay, edebî meselelerin hepsine bir çözüm getirmese de bir bakış açısı kazandırma ve problemlerin tespitlerinin yapılması bakımından bir önem

¹⁰² T.E.T.: 6. Cilt, 2. Kitap, İlim Neşriyatı, Aşgabat 1984, s.166-167.

arz eder. Bu da konular ile alâkalı bir çok makalenin yazılmasına ve dolayısıyla edebî meselelere eğilmelere sebep olur.

Türkmenistan yazarlarının 2. Kurultayı, 1940 yılında yapılır. Kurultayın ardından “Türkmenistan Sovyet Yazıcılarının İkinci Kurultayı” adıyla ‘Sovyet Türkmenistanı’ gazetesinde bir baş makale yayımlanır. Yazıda, parti kararları çerçevesinde edebî tenkit oluşturulması ve edebî tenkidin geliştirilmesine dikkat çekilir. Bolşevik tenkidin, su ve hava kadar gerekli olduğunun altı çizilir.

1954 yılında Türkmen yazarlarının 3. Kurultayı düzenlenir. Kurultaya katılan Sovyet şairi A. Surkov “Sovyet Edebiyatının Ustalığı ve İdealleri Uğrunda” adlı tebliğ ile 1934-1954 yılları arasındaki Türkmen edebiyatı tenkidini değerlendirir ve tenkit üzerine genel bilgiler verir. 1950’li ve 1960’lı yıllarda edebî tenkit, gelişmesine devam eder ve 1960’lı yıllarda monografi çalışmaları öne çıkar.

1971 yılında Komünist Parti’nin 24. Kurultayı yapılır ve Kurultayın sanat ve edebiyat konusundaki kararlarında sosyal hayatın, vatan, ahlâk, komünizm, ustalık gibi temaların ve tenkidin öneminin altı çizilir. Aynı yıl Türkmenistan yazarlarının 6. Kurultayı olur. Kurultayda edebiyatın bütün türlerinin durumuna ait bir takım görüşler öne sürülür. Tenkidin önünde duran meselelere göz atılır ve bu karardan sonra edebî tenkide, âlimler ve sanatçılar tarafından daha sıkı bir ilgi gösterilir. Gazete ve dergilerde edebî tenkit hakkında çeşitli makaleler ve edebiyat meseleleri ile ilgili polemikler yer alır. “Edebiyat ve Sungat ” gazetesini ile “Sovyet Edebiyatı” dergilerinde, edebiyatın her meselesini ele alan birçok polemik yapılır. Bu da bugünkü anlamıyla bir edebî tenkit anlayışının ortaya çıkmasına sebep olur.

Bu polemikler ayrıca, yeni nesil sanatçılara da yol gösterir. Ö. Abdillayev, A. Mıradov, H. Tanrıberdiyev, C. Allakov, N. Hocageldiyev, D. Nuralıyev, S. Mıradov, A. Garayev’in yanı sıra, yeni nesilden G. Geldiyev, A. Memmedov, Ş. Gandımov, Ş. Halmuhammedov, A. Bekmıradov gibi genç sanatçı ve âlimlerin bu sahaya olan ilgilerini artırır.

1976 yılında yapılan Türkmenistan Yazarlar Kurultayı’nın yedincisinde en önemli çıkışı, “Edebî Tenkidin Meseleleri” adlı tebliği ile C. Allakov yapar. Tebliğinde C. Allakov, daha çok son dönem edebiyat-sanat problemleri, estetik ve edebî tenkidin mahiyeti üzerinde durur.

Türkmen yazarlarının 8. kurultayı, 1981 yılında yapılır. Kurultayda tenkidin tarihi süreç içindeki yeri değerlendirilir ve tenkidin öneminin altı çizilir.

Edebî tenkit, Türkmen sahasında yeni olmasına rağmen büyük bir aşama göstermiş ve gelişme kaydetmiştir. Türkmen edebiyatı, altmış yıl gibi bir sürede, kendine has bir üslup, gelenek meydana getirmiş ve tenkit sahasıyla ilgilenen âlim ve münekkitler yetiştirmiştir. Bu âlim ve münekkitler, altmış yılda kendi edebiyatlarının güncel problemlerini çözmek için bütün güçlerini ortaya koymuşlar, edebî meselelerin halli için çalışmışlardır.

NETİCE

Türk Dünyası Edebiyatı’nın bir parçası olan Türkmen edebiyatı, 11. yüzyılda Batı’ya göç eden Oğuzlar’ın Doğu’da, ata vatanda kalan Türkmenlerin, Türk edebiyatının ortak edebî kaynaklardan ve

edebî mirasından istifade ile oluşturdıkları ve geliştirerek günümüze kadar getirdikleri edebiyattır. 18. yüzyılda yazılı edebiyatın öne çıkmasına kadar olan dönem içinde Türkmenler, daha çok, İslâmiyet öncesi ‘Sözlü Dönem’ edebiyatının tesiriyle, sözlü edebiyat verimlerine yönelmişler, çok zengin bir sözlü halk edebiyatı meydana getirmişlerdir.

“Bunlar destanlar, masallar, ata sözleri, bilmece, aydımlar (türküler)di. Hepsinde halkın hayat tarzı, işleri, örf ve âdetleri gibi konular işlenmiştir.

Yazıda ise Türkmenler, 1928 yılına kadar Arap alfabesine dayanan bir yazı sistemini kullanmışlar, 1929 yılında Lâtin harfli bir yazı sistemini kabûl etmişler, son olarak da 1941 yılında Rus (Kiril) alfabesine geçirmişlerdir.”¹⁰³

Edebî dilde ise, 1920’li yıllarda uzun tartışmalar olmuş ve Türkmenistan’da kullanılan yedi ağızdan (Bunlar: Teke, Ersarı, Çavdur, Sarık, Salır, Göklen ve Yomut’dur.) biri olan Yomut ağızı özellikleri esas alınmış ve daha sonraki yıllarda da Ahal yöresi ağızı, yazı dili ve edebî dil olarak seçilmiştir. Bu yörenin ağzının temelini, büyük Türkmen şairi Magtımğulı’nın şiirleri ve bu şiirlerinde kullandığı dil oluşturur. Halen bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Türkmen edebiyatı, bir yandan ‘İslâmiyet Öncesi Ortak Dönem Türk Edebiyatı’nın izlerini taşıırken, bir yandan da aynı kaynaktan beslenmek suretiyle gelişmesini de sürdürür. Türk dünyası edebiyatında özel bir yere sahip olan Türkmen edebiyatı, 14. ve 15. yüzyıldan başlayarak Türk dünyasının ortak kaynaklarından ilham alarak Magtımğulı, Zelili, Seydi, Mollanepes ve Kemine gibi klâsik şairleri yetiştirmeyi başarmıştır.

Rus istilâsına kadar olan dönem içerisinde bir çok sanatçı çıkaran Türkmenler, kültür hayatına da önem vermeyi ihmal etmemişler, kendilerine has bir sanat, edebiyat ve kültür hayatı oluşturmuşlardır. Her ne kadar Rus istilâsının başladığı yıllarda vatanperver Türkmen şair ve sanatçıları Rus katliamı neticesinde yok olmaya tâbi tutulmuşsa da, bu hadise Türkmen millî kültürüne büyük bir darbe olmaktan öteye gidememiş ve onu yok etmeyi başaramamıştır.

1930’lu yılların başında Marksist rejimin baskısı artmış ve 1934’te ise, Sovyet Yazarları Kongresi’nde Türkmen sanatçılar, bu tutumlarından dolayı ağır bir şekilde yerilmişlerdir. Ancak Sovyetler tarafından yapılan baskılar ile birlikte birtakım özel çalışmalar neticesinde Türkmen edebiyatı da Sovyet edebiyatı içerisine çekilmiştir. Sanatçılar, parti programlarının çizdiği çerçeve içerisinde sanat yapmaya yönlendirilmiş, dönemin ideolojisinin fikirlerini yansıtan sanat eserlerine ağırlık vermişlerdir. Bu da ideolojinin, sanatın önüne geçmesine ve sanatçının dünyasının sığlaşmasına ve daralmasına sebep olmuştur.

Ekim ihtilâliyle 2. Dünya savaşı yılları arasında Türkmen kültür hayatında bir belirsizlik ve kargaşa yaşanır. Alfabe değişiklikleri ile Türkmen kültür ve sanat hayatı geçmişle bağlarını kopardığı için yeteri kadar beslenememiş ve bir durgunluğa girmiştir.

¹⁰³ KARA, Mehmet: “Türkmen Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, 3. Cilt, TKAE Yayını, 2. Baskı, Ankara 1992, s.669-670.

Bu durgunluk, 1940'lı yıllarda yerini biraz canlanmaya bırakır. Ancak bu sefer de 2. Dünya savaşı başlar. Genç ve yetenekli sanatçıların bir çoğu cepheye gider ve bunlardan bazıları da hayatlarını kaybeder ki, bu da Türkmen kültür hayatında ikinci bir durgunluğa sebep olur.

Savaş sırasında ve sonrasında kahramanlık, vatan, savaş, savaş sonrası hayat gibi temalar sanat eserlerinde işlenir. 1960'lı yıllarda rejimin de yumuşaması ile sanatçılar, politik temalardan kısmen uzaklaşırlar. 1956 yılına kadar süren Stalin dönemi (Stalinizm), 1957 yılından sonra eleştirilmeye başlanır. Bu da edebiyatta bir yumuşamaya ve yeni bir havanın gelmesine; ayrıca, temada da bir genişlemeye yol açar.

Sovyetler dönemi Türkmen edebiyatına genel olarak baktığımızda Türkmen edebiyatının, kendi dil ve kültüründen kopmadan gelişmesini sürdürmeye çalıştığını görebiliriz. Bu gelişmelerin başında, nesre ait türlerdeki gelişmeler öne geçer. Hikâye ve roman türünde, “Aygıtlı Edim” romanının gösterdiği başarının etkisi bu sahaya yansır. Bu türde daha sonraları konular çeşitlendirilmiş birçok eser kaleme alınır.

Tiyatro, çocuk edebiyatı ve edebî tenkit, bu dönem içerisinde Türkmen edebiyatına kazandırılan türler olarak karşımıza çıkar. Bu sahalarda, Türkmen edebiyatında yeni olmasına rağmen, kısa bir zamanda gelişme göstermiş, bu sahalarda önemli eserler verilmiştir. 20. yüzyılın sonundaki rejim değişikliği ile oluşan hürriyet ortamı, sanatçıların önündeki sınırları kaldırmış ve edebiyat da bundan nasibini almıştır.

Bugün Türkmen edebiyatı, her yönüyle bir gelişme içerisine girmiş ve daha da olgunlaşmıştır. Dünyadaki değişimler, Türkmen şair ve yazarlarını da etkiler olmuş, birçok kültürle tanışma fırsatı vermiştir. İnaniyoruz ki, bu gelişme ve olgunlaşmalar bu günden sonra daha da artarak sürecektir.

ÖZBEKİSTAN

20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991 yılında da bağımsızlığını ilân eden Özbekistan cumhuriyeti idare edilmektedir.

Özbekistan Cumhuriyeti Orta Asya'nın merkezinde Ceyhun ve Seyhun nehri ile Aral gölünün meydana getirdiği ova ile Tanrı dağlarının batı eteklerinde yer almaktadır. Kuzey ve kuzeybatısında Kazakistan, doğu ve güneydoğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatısında Türkmenistan güneyde ise Afganistan ile komşudur.

Bütün Türkistan'ın coğrafi ve kültürel merkezi olan Özbekistan, 22 milyona yaklaşan nüfusu ile bölgenin geleceğini elinde tutmaktadır. Çünkü Orta Asya'nın siyasi istikrarı Özbekistan'a dayanmaktadır. Özbekistan'ın iç istikrarını ise homojen nüfus yapısı sağlamaktadır. Taşkent, Moskova, St. Petersburg ve Kiev'den sonra eski Sovyetler Birliği'nin en gelişmiş dördüncü kentidir. Fergana ise, Orta Asya'nın en çok nüfus yoğunluğuna sahip bölgesidir ve bölgeye geniş alilelerden oluşan aşiretler hakimdir.

Coğrafi olarak, Orta Asya'nın merkezinde yer alan Özbekistan, güneybatıdaki Amuderya ve kuzeydoğudaki Siriderya Nehirleri arasında uzanan toprakların büyük bölümünü kapsar. Kuzey ve kuzeybatıdaki Kazakistan, doğu ve güneydoğuda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatıda Türkmenistan, güneyde ise Afganistan, güneybatıda Türkmenistan, güneyde ise Afganistan'ın küçük bir bölümüyle çevrilidir. 1936'da kurulan Karakalpak Özerk Bölgesi de Özbekistan sınırları içindedir. Sovyet döneminde olduğu gibi bugün de Özbekistan toprakları idari olarak 12 eyalete ayrılmıştır; Buhara, Navii, Endican, Harezmi, Surhanderya, Cizzak, Kaşkaderya, Namangan, Semerkand, Siriderya, Taşkent ve Fergana. Ayrıca ülkede 156 şehir, 104 kasaba ve 1254 tane köy bulunmaktadır.

Orta Asya Cumhuriyetleri'nden biri olan Özbekistan, 447.600 kilometre karelik yüzölçümü ve 22 milyona varan nüfusu ile bölgenin en kalabalık ülkesidir. Eski SSCB içinde de Rus ve Ukraynalılardan sonra en büyük üçüncü "millet" Özbekler olmuştur. Özbekistan'da 60'tan fazla etnik grup yaşamaktadır. Cumhuriyet içerisinde Kongrat, Nayman, Kineges, Mangıt, Toyak, Saray, Barın, Üç Uruğ, Bugut, Arlat, Kanglı, Kırk, Bataş ve Karakalpak gibi boylara rastlamak mümkündür. Ancak bu boylar arasında evlilikler oldukça sınırlı kalmıştır. II. Dünya Savaşı öncesi 1926-1939 yapılan nüfus sayımları, müslüman halkların nüfus artışının ülke ölçüsünde, Slav kökenli ve diğer halklarınkinin gerisinde kaldığını göstermektedir. Savaştan sonra bu durumda köklü değişiklikler oldu. Bugün de özellikle Özbekistan, nüfus artışı yönünden dinamik toplulukları barındırır. Özbekistan'ın son belirlemelere göre 21.6 milyon olan nüfusunun %69'unu Özbekler, %9'unu Ruslar, %4.7'sini Tacikler, %4.1'ini Kazaklar, %2.4'ünü Tatarlar, %2.1'ini Karakalpaklar ve %7'sini diğer etnik gruplar oluşturmaktadır.

Rus azınlık nüfusu, diğer Türk Cumhuriyeti'ne oranla Özbekistan'da daha azdır. Ruslar, Taşkent gibi büyük metropollerde yaşamakta ve başat mevkiilerde yer almaktadırlar. Özbekistan'daki yönetim kadrosu esas olarak Özbeklerden oluşmakla birlikte teknik bilgi ve uzmanlık gerektiren

yerlerde Ruslar görev yapmakta ve özellikle hizmet sektöründe hakim durumda bulunmaktadır. Özbekler ile Ruslar arasında kayda değer bir çatışma yaşanmamış olmasına rağmen, geleceklere konusunda belirsizlik, Özbekistan'ın Kasım 1993'te ulusal parasını tedavüle koymas ve Özbek yönetiminin Rus azınlığa, Moskova'nın baskısına karşın çifte vatandaşlık hakkı tanımamakta direnmesi Rus nüfusun esasen var olan göç eğilimini artıran bir rol oynamıştır.

Özbekler ile bazı etnik gruplar arasındaki ilişkilerin de uyumlu olduğu söylenemez. Nitekim, 1989 yılında Özbekler ile Ahıska Türkleri arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiş, bir grup Ahıska Türkü ülkeyi terk etmiştir. Yine Fergana Vadisi'nin Kırgızistan tarafında Kırgızlar ile Özbekler arasında toprak anlaşmazlığı nedeniyle ortaya çıkan ciddi olaylar Özbekistan'daki Kırgızlar ile olan ilişkileri de etkilemiştir.

Sovyet Özbekistanı: Özbekistan'ın tarihi gelişimine bakıldığında 1920'de Buhara Emirliği'nden sonra Kızıl Ordu'nun yardımı ile Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu görülmektedir. Buhara Halkları Komiserleri Konseyi'nin başkanı Feyzullah Hocayev, 1920-24 yılları arasında yürütülen "sınırlandırma" işleminde başat rol oynamış ve Moskova'nın ilk yerli müttefiki olmuştur. Ulusal sınırlandırma ile Buhara SSC ortadan kalkmış, bu cumhuriyetin toprakları Özbekistan'a katılmıştır.

Bu anlamda Özbekistan'a geniştilmiş Buhara da demek mümkündür. Aslında görülen odur ki Sovyet Türkistan'ın Semerkant bölümü, Taşkent bölgesi ve Fergana Vadisi'nin büyük bir parçası eski Buhara ile birleştirilerek Özbekistan oluşturulmuştur. Ancak bu günü ne Batılı ne de Sovyet tarihçileri kabul etmemişlerdir.

1917'deki gelişmelerden sonra Türkistanlılar kendi içişlerini yönetebilmek için bir federasyona gidilmesini istemişlerdi. Ancak Ruslara bağlı olarak oluşturulan Türkistan Bağımsız Sosyalist Cumhuriyeti, Moskova'nın bir bakıma Türkistan'ı yatıştırmak ve Türkistan'ın bağımsızlık isteğinin önünü almak için kurduğu bir birimdir. Türkistan SSC'nin 1924'te birden ortadan kaldırıp, cumhuriyetlere bölünmesi bu görüşü destekleyen bir gelişme oldu.

Yerli politikacılar, kendilerini resmi olarak alışılmış ancak unutulmamış tarihi oluşumların temsilcileri olarak gördüler. 1935-1938 yılları Feyzullah Hocayev ile Ekmel Ekremov'un siyasi rekabetine sahne olmuştur. Hocayev, Buhara, Semerkand, Ekremov ise Taşkent ve Fergana bölgelerinde güçlüydüler. 1937'de önce Hocayev, sonra Ekremov tutulandılar. 1938'de idam edildiler.

Özbekistan'da girişilen Stalinist temizleme hareketi ile oluşmakta olan Özbek aydın kesiminin önde gelen isimleri ortadan kaldırılarak Cedidist reformcuların siyasi egemenliğine son verildi. Böylece hem Hocayev'in temsil ettiği hareketin ulusal kanadı hem de Ekremov'un savunuculuğunu yaptığı ulusal Bolşevik kolu tasfiye edildi. 1938'de, Özbekistan, tarihinde yeni bir döneme girildi. Ve Osman Yusufov'un önderliğini yaptığı yeni bir politik nesil işbaşına geldi.

Özbekçe Türkiye Türkçe'sinden sonra en önemli Türk dilidir. Türkiye Türkçe'sinin ardından en çok konuşulan Türk dilidir ve en iyi işlenmiş Türk dilidir. Üzerinde çok çalışılmış bir dildir.1992verilerine göre yirmi milyon kişi Özbekçe Özbek Cumhuriyeti'nin %65'iniÖzbekler oluşturur. 700.000 dolayında Tacikistan'da; 350.000 Kırgızistan'da; Kazakistan'da;180.000 Türkmenistan'da yaşar. Devletler Topluluğu dışında Afganistan ve Çin'de Özbekler Özbek Cumhuriyeti'nin başkenti Taşkent'tir.

Özbekler kökünde Karluk, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışımından oluşurlar. Bu üç boyun dil özelliklerini Özbekçe'de bulmak olanaklıdır.

Özbek adı, Altınordu Hanlığı'nın bölünmesinden sona günkü Özbekistan'da kurulan Akordu Hanı Özbek Han'ın (1340) adından gelir. Deniz Sinor'a göre sözcük "oğuz* sözlerinin bileşiminden çıkar. Türk bilim adamı Hasan Eren bu adın "özü-berk" sözünden geldiğini söyler. Bu açıklamaya sözcük 'özü sağlam' anlamındadır. Benzer ad kullan Türkçe'de vardır. Sözelimi "Timbek", "Canbek" adlar türdendir.

Cengiz Han döneminde devlet Moğol egemenliğine melerine karşın ulusal kimliklerini ve kültürlerini korumuş] Moğol yönetiminin dağılmasından sonra da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Timurlar döneminde taht savaşlarının (t kalmışlardır. Bunun sonunda Batu'nun kardeşi Şeybani soyundan gelen Ebul Hayr (1428-1468) büyük dedesi adını verdiği devleti kurup bağımsızlığını açıklamıştır. Böylece Özbekistan kurulmuştur. Kazak Türklerinin ayrılıp kuzeye çekilişleri de bu döneme rastlar.

Özbekistan'ı bu yıllarda uğraştıran sorun Kalmuklar olmuştur. Yarım yüzyılı aşkın bir süre Moğol kökenli halkı savaşmışlar, yenmişler yenilmişler; sonuçta zayıf düşmüş 1500 yılında Özbek tahtında güçlü bir han görüyoruz. Şeybani Handır. Özbekler! yeniden derliyor ve Özbek biri sağlıyor. Timur soyundan Babür Şah'ı da yeniyor.Egemenliğini Orta Asya'ya yayıyor. Ancak, aynı yıllarda Azeri Türklerini derleyip güçlü bir devlet kuran Şah İsmail ile çarpışmaya girişiyor. 1510 yılında Şeybani Şah İsmail'e karşı yaptığı savaşta ağır yenilgiye uğruyor ve savaş alanında ölüyor. Şah İsmail eski Türk geleneğine uyarak Şeybani'nin kafatasım kadeh yapıyor. Ancak Özbekler yine kendilerini topluyorlar ve devletlerini yaşatıyorlar. Bu dönemde Osmanlılarla işbirliği yapıyorlar.

Bundan sonraki iki yüzyıl boyunca Orta Asya'da Özbekleri çevre halklarla sınır savaşları içinde buluyoruz. Sınırlar genişliyor, sınırlar daralıyor. Orta Asya'nın insan kalabalığı içinde acımasız boğazlaşma sürüyor. Ardından ise batıdan doğuya yayılma dalgası başlıyor. Bu Rus yayılmasıdır. Batı'da teknik ilerlemişti. Sanayi devrimi gerçekleşmiş, yeni silâhlar benimsenmişti. Ruslar bu değişmelere ayak uydurmuşlardı. Toplar, tüfekler, kılıcına güvenen Orta Asya atlıları ile yüz yüze geliyordu. Üstelik şimdi Orta Asya'da birbirleriyle savaşan çağın akışından habersiz hanlıklar vardı. Çarlık Rusya'sı ise Tatar, Başkurt, Kazak engellerini aşmış geliyordu. Sözelimi Özbekler bu dönemde Rusların yardımı ile Pamir çevresinde kimi toprakları almışlardı. Hive'nin batısından sonra bu hanlığın doğusunu ülkelerine

katmışlardı. Ancak bir süre sonra Buhara Emiri, Çar'ın buyruğunda olmayı ve gümrük birliğine girmeyi, kabul etti. Sonuçta Çarlık Rusya'sı, Özbekistan'ı 1860-1880 yılları arasında topraklarına kattı.

1903-1905 Rus-Japon savaşında Çarlığın yenilmesi Rusya'da tutsak halklar arasında ulusal akımları güçlendirdi. Ancak çarlık yönetimi Türk halkları arasında çağdaş kültüre ayak uydurucu hareket ve kurumları kesinlikle engellemişti. Okul, gazete, kitap, bilim dernekleri yok denecek ölçüdeydi. Çarlık sürekli Rus göçmenler yerleştiriyordu. Emirlerle ve toprak ağalarına dokunmuyor, feodal düzenin sürmesini çıkarlarına uygun buluyordu. Buhara Emiri her yıl bir kez Rus Çarı'nın Kırım'daki yazlık sarayına, ona bağlılığını bildirmeye gidiyordu. Her gidişinde Buhara halkının ekmeğinden koparılan altın yığınları ve değerli hediyeler götürüyordu.

Özellikle son Buhara Emiri Seyyid-Emir Alim Han dönemi tam bir utanç tablosu oldu. Bir iki hafta içinde zindanlardaki kanlı katilleri cellat başı atayıp 2000'in üzerinde genci **"ceditci" "yenici"** diye kendi önünde boğazlattı.

Bir Türk subayı olan Hüsametdin Tugaç 1917 yılında Taşkent'i şöyle betimler:

"İslam Taşkent'i ise Rus semtinden bir demir köprü ile ayrılır Toprak sokaklar, hepsi yüksek avlu duvarları ile çevrili tek katlı kerpiç evlerdir. Sokaklardan arklar içinde sular geçer. Yer yer açılmış çukurlarda birikir ve bir çukurdan öbürüne atlar. Bu suları içerler. Abdest alırlar, ayaklar yıkanır. Köpekler de içer.akarsu pislik tutmazmış. Pislik diyorlar, mikrop nedir bilmezler. Bundan hastalık çıkacağını da anlamazlar. Hastalık Allah'tan gelir,Allah dilerse geçer. Çocuklar karpuz kabuklarını alır kemirirler,Benim bulunduğum o sıralarda İslam Taşkent'inde bulaşıcı hastalıklar vardı. Gün olurdu ki sabahları tabut tabutu takip ederdi. Rus semtinde böyle bir şey yok. Bir zamanlar Altınordu'yu bozup Moskova önlerine kadar dayanan Timurlenk ordusunun kahraman insanların yurdu olan bu yerlerin halkı, zalim bir düşmanın ve ondan daha da korkunç olan cehaletin ve bilgisizliğin elinde eriyip sönüp gitmektedir."

Özbekistan XX. yüzyılda ulusallık akımına gözlerini böyle bir ortamda açtı. I. Dünya Savaşı sonunda Çarlık çökünce ulusal uyanış Özbekistan topraklarına da sıçradı. Ancak aydınlar parmakla sayılacak kadar azdı. Sınıf sorunları, toprak sorunları uzun süren yabancı egemenliğinin ruhlarda tortulaştırdığı aşağılık duyguları içinde bu ülke kendini Türk bile saymıyordu Kalıplaşmış, donmuş, yalnızca geriye çeken bir din şekilciliği içinde her gün biraz daha eriyordu. Buhara Beyi ise modası geçmiş devletini koruyabilmek için Ruslarla işbirliği yapmaktan bile kaçınmıyordu. Bu ortamda yerli ilericiler Bolşeviklerle bir olup Buhara Emirini devirmeyi başardılar. Onun kanlı sarayını da anısı şilinsin diye ateşe verip yaktılar. 1920 yılında Emir Afganistan'a kaçtı. Bağımsızlık yanlısı genç bir kesim Cumhuriyet yönetimi kurdu. Ama bu yönetim, biraz da Bolşevik ya da sol güçlerin desteği ile sağlanmıştı. Moskova Buhara'da bir temsilcilik bürosu açmıştı. Ama Orta Asya'da Bolşevik

milisleri ve Kızıl birlikler vardı. Taşkent tümden onların denetimindeydi çağların aymazlığı içinde yaşıyan Türkistan'da Bolşevikler çekildiği anda bir gerici ayaklanma olması her an söz konusuydu; Hüsamettin Tuga şunları yazıyor:

"Rus inkılabı arlığın baskısını Türkistan halkı üzerinden kaldırmış. Fakat şimdi karşılarında arlık idaresinden daha zalim bir ulema idaresi var. Gençlerin en büyük düşmanı kara taassubun ve koyu cehaletin güdücüsü ve koruyucusu olan bu kazi (kadı, hoca, ulema) zümresidir."

"Bunlar, Rus arı'na "Akpadişah" diye tapınan ve halkı da Arkasından sürükleyen İslam uleması adıyla geçinirler. Gençlerle ularında açılan büyük uçurum, Turan dergisinde çıkan resimlerle açılmış. Bu resimler kazileri ileden çıkarmış. "Ziyalıların katli helaldir" fetvasını vermişler. Bunun zerine halk bu gençlerin aleyhine harekete geçmiş, ve Hokant'ta altı genci taşla öldürmüşler."

Özbekistan'da durum böyledir. Halk "akpadişah" adını verdiği Rus Carinin utkusu için dualar eder. Yetiştirdiği aydın ve yarı aydınına düşman kesilir.

Oysa Özbekistan Taşkent yanında Buhara ve Semerkant gibi geçmişin büyük uygarlıklarını yaşatmış kentleri bağrında fiyordu.Buhara için Buhara'yı şerif; "Kutsal Buhara" sözü l indirdi.Kentin 12 kapısı vardı.X-XVI.yüzyıllar arasında Buhara,Orta Asya uygarlığının, dinsel kültürün, şiirin,gizemciliğin ve kanatları Çin'den Ege'ye uzanan İslam uygarlığının, l'trmez saltanatını yaşamıştı. Semerkant'ta Uluğ Bey 11 hanesi bulunuyordu.

Ama XX. yüzyıl başlarında Buhara kasvetli ve karışıktı. Bilinmeyen geleceklere gebe, l bir kentti. Ruslar ise Buhara'ya değil yeni Buhara'ya yerleşmişlerdi. Böylesine bir ortamda Osmanlı Devleti eski harbiye nazırı Enver Paşa Türkistan Türklerini kurtarmak üzere Buhara'ya gitmişti. Enver Paşa'nın eylemi çok sınırlı kaldı ve 4 Ağustos 1922 günü Bolşeviklerle yaptığı çarpışmada öldürüldü.

Özbekistan'ın Sovyet Birliği'ne içindeki yaşamı 1993 yılına sürdü. Beş Türk ulusu içinde Özbekler de bağımsızlığına kavuştu. Taşkent başkentli zbekeli Cumhuriyeti böylesine bir geçmişe dayanıyor.

Özbekçe eski ağatay dilinden kaynaklanır. Çağatay-Kıpçak dili üzerinden gelişir. Zengin ve işlenmiş bir devlet dilinin torunudur.XX. yüzyıl başlarında zbek yazar ve ozanlar Kuzey Özbekçe'yi yazın dili olarak kullanırlar. Kuzey Özbekçe nl uyumunu korur. Oysa son dönemde Taşkent ağzı esas alınır. Taşkent ağzında ise uyum bulunmaz.

XIX. yüzyıldan başlayarak zbek yazın dili,burjuva uluslarının panislavist siyasası sonucunda bir tür kendine özgü özellikleri yitirmeye başlar. Gereksiz Arapça sözcük ve altınlarla dolar. Oğuz ve Kıpçak dillerinin anlatımları zenginleşmeye başlar Artık XX. yüzyıl başlarında yazın diline canlı konuşma dilinden söz ve anlatım öğeleri alınmaya başlanır. Özbekçe bir tür biimleşme evresi geçirir.

Ekim devriminden önce geniş yığınlar okuma yazma bilemez Genel kültür düzeyi

düşüktür. Özbek dilinde yazılan zengin edebiyatı az sayıda belli bir seçkin tabaka izler. Sözgelimi 1814'de tüm Özbekistan'da toplam 17.500 öğrencinin ders gördüğü (yaklaşık tümü ilkokul) 165 okul vardır. Yüksek öğretim kurumu ise bulunmaz. 1965'te ise 8337 okulda 2.300.000 kişi öğrenim görür. Bunun yanı sıra 31 yüksek okulda 154.000 kişi yüksek öğrenim yapar. Öğretim dili Rusça ve Özbekçe'dir. 19133 yılında 37 değişik kitap 87 bin basılırken, 1964'te 840 kitaptan 15 milyon basılır. Özbekler 1927'e dek Arap yazısını; 1928-1937 arasında Latin yazısını, ondan sonra Kiril yazısı kullanırlar.

Çağdaş Özbek Edebiyatı:

Çağdaş Özbek edebiyatının kaynakları, Klasik Orta Asya Türk Edebiyatı (Çağatay edebiyatı)na dayanır. Doğu Türklüğünün 15-16. yüzyıllarda yetiştirmiş olduğu klasik dehaler Ali Şir Nevât, Yakînî, Babür Şah, Hârezmî, Lutfî v.b. gibi şâirlerin büyük edebiyat geleneği, yeni biçimler ve konularla gelişen çağdaş Özbek edebiyatının temel harcı olmuştur. Çağdaş Özbek edebiyatı, yazılı klasik edebiyat dışında Ahmet yesevi, Sufî Allah Yâr gibi büyük mutasavvıflar ile zengin anonim halk edebiyatı kaynaklarından da yararlanmıştıdır. Menkıbeler, efsaneler, destanlar, koşık (koşma)lar, mersiye ve ağıtlar, alle(ninni)ler, tapışmak(bilmece)lar, makal (atasözü)lar; ertek(masal ve halk hikayeleri)ler, bu edebiyatı besleyen güçlü folklorik kaynaklardır. Leyla ve Mecnun, Fetiad ile şirin gibi ortak İslamî Türk edebiyatının tanınmış mesnevileri ile Alpamış, Goroglı (Köroğlu) gibi müşterek destanlarla Nasrattin Efendi (Nasrettin Hoca) gibi halk yergicilerini de Özbek Türk edebiyatının temel gelenekleri ve güç kaynakları arasında sayabiliriz.

Klasik Türkistan edebiyatının gelişme ve değişme çizgileri ile Osmanlı Türk edebiyatının gelişme ve değişme çizgileri arasında şaşırtıcı benzerlikler görülmektedir. Bizde 1860'larda başlayan Tanzimatı edebî hareketine benzer bir hareket aynı tarihlerde Türkistan (Özbek) edebiyatında da görülüyor. Klasik Türkistan (Çağatay) edebiyatı ile 1900'lerde oluşan modern Özbek edebiyatının kuruluşuna hazırlık mahiyetindeki bu devirde görülen en önemli özellik, sosyal, bir edebiyata yöneliştir. Bu devirde yazılan şiirler biçim bakımından eski konu bakımından ise (klasik mazmunlar yanında) daha çok yenidir, Toplumun cahilliği, eğitim meseleleri, sosyal aksaklıktan gibi konularla donbıra eşliğinde halk şiiri tarzında çalışmalar, 1900'lerde başlayacak olan Ceditci (Yenilikçi ve millî) edebiyatın işaretini vermiştir. Bizde 1900'lerde başlayan millî edebiyat yönelişleri (millî tari, millî dil, millî şiir ölçüsü gibi) aynı tarihlerde Özbek edebiyatında ceditcilik ve millîlik olarak görülüyor. Bu gelişme ve değişme çizgisi tesadüfî değildir. Çağın başlarında Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı gibi Türkçü edebiyatçıların fikirleri Türkistan'da yayılıyor ve aydınlar arasında -Çarlık Rusyası'nın uyutma politikasına karşı - büyük ümit uyandırıyor. Mahmut Hoca Behbudî, Münevver Kari, Evlânî gibi Cedit'ci ve reformcu aydınlar yanında Sadreddin Aynî (1878-1954), Hamza Hakimzade Niyazi (1889-1929) ve Abdurrauf Fıtrat (1886-1938) gibi yazarlar Çağdaş Özbek edebiyatının ilk müjdecileri olmuşlardır. Yazar, şâir ve aynı zamanda bir ilim adamı olan A. Fıtrat 1918'de Taşkent'te Çağatay Gürüngü adıyla bir yazarlar teşkilatı kurmuş, devrin önemli yazar

ve aydınlanmasını burada toplamıştır. Bu yıllar Türkistan edebiyatı büyük siyasi hareketler ve değişimlerin içinde kalmış, millî meselelerle Sovyet dünya görüşü arasında zaman zaman uyuşan, zaman zaman çatışan bir hareketlilik ve tereddüt devrini yaşamıştır. Ekim 1918'de tamamlanan Bolşevik ihtilalinin başlangıçta taraftar bulmak amacıyla yaydığı fikirler geri kalmış ve ezilmiş Şark müslümanlarıyla Çarlık Rusyası'nın hakimiyetindeki Türkistan Türklerinde millî istiklal ve ferdi hürriyet ümidi uyandırmıştır. Çarlık Rusyası düzeninden yeni (Sovyet) düzenine geçiş süreci Türkistan'da yazar, aydın ve şairleri büyük oranda etkilemiştir. Bu devir edebiyatı bir arayış ve tereddüt edebiyatı olmuştur.

1905'lerde başlayıp 1925'lere kadar süren dönemde yazarlarda hakim olan siyasî fikirler, ümitler ve tereddütler yeni Sovyet rejiminin yerleşmesinden sonra yeni bir mecraya sürüklenmiş yazarlardan proleter ve Marksist gerçekçiliği destekleyen eserler yazmasını istenmiştir. 1920'lerden sonra Sovyet taraftarlarıyla millî, pastoral ve lirik edebiyat taraftarları birbirinden ayrılmıştır. Henüz 20 yaşlarında olan ve ilk şiirlerinden bazılarını Bolşevik ihtilali lehinde yazmış olan Abdülhamid Süleyman Çolpan (1897-1938) Çağdaş Özbek şiirinin kurucusu ve en büyük şâiri olmuştur. Bolşeviklerin sözlerinde durmayıp Türkistan'daki istiklâl hareketlerini kanlı bir şekilde bastırıp hakim oluşlarından sonra ateşli millî şiirler yazmaya başlayan Çolpan büyük bir isyan ruhunu güçlü bir sembolizmle temsil etti. Bes Endi (Yeter Artık) Kişen (zincir-esaret), Halk, Kozgalış (isyan), YANGIN, Buzulgan Ölkege (Bozulan Ülkeye) gibi şiirlerle mücadele bayrağını açan Çolpan aynı zamanda medenî hakların da savunuculuğunu yapan şiirler yazdı. Tabiat ve aşk şiirlerinde çok başarılı oldu. Lirik şiirin yolunu açtı. Hece vezniyle yazmakla birlikte aruzu ve serbest vezni de başarıyla gerçekleştirdi. Temiz, yalın bir Özbek Türkçe'si kullandı. Tabiat, aşk, mevsim duygulan, toplum meseleleri, kadın hakları, tarih ve mitoloji konulu şiirler yazdı. Baskıcı sistemi eleştiren şiirlerinde genellikle semboller kullandı. Bu sebeple onun için "milli sembolizmin kumcusu ve büyük lirik şâir" denebilir. Hürriyet ve istiklal kavramlarının zaman zaman açıkça, zaman zaman ise "garp", "şark", "Iciiz", "yav" (düşman), "kunduz", "keçe" (gece) gibi sembollerle dile getirdi. Geriliğe, zillete, esarete karşı çok tesirli eserler ortaya koydu. Aynı zamanda Türkiye Türkçesi'yle de şiirler yazdı. Türk edebiyatını fakından takip etti ve öğrendi. Rusça, Arapça, Farsça ve Türkiye Türkçesi'ne vakıf oldu. Batı ve Rus edebiyatlarından tercüme yapıtı. Makale, hikaye ve tiyatro oyunları yazdı. Keçe ve Kunduz (Gece ve Gündüz) adında bir romanı da olan Çolpan "milletçilik yapmak", "yeni Sovyet sistemine karşı gelmek", "edebiyatta lirizm ve sembolizme yer vererek burjuvaziye hizmet etmek", "gizli teşkilata üye olmak" ve "Türkçülük yapmak" gibi suçlarla 1938 Ekim'inde öldürüldü.

Bu büyük şâirin Türk istiklal savaşı için yazdığı "Tufan" adlı şiirine Enver Paşa'nın öldürülmesi üzerine yazdığı "Belcivan" adlı ağıt da hatırlanmalıdır. Belcivan, Enver Paşa'nın Türkistan ayaklanmasında önderlik yapmak için savaşırken pusuya düşürülüp öldürüldüğü yerin adıdır. Öldürülüşünden 1990'lara kadar adının anılmasının bile yasaklandığı Çolpan hakkında yeni yeni yayınlar ve incelemeler başlamıştır.

A. S. Çolpan lirik şiir yolunu açmış, bir çok genç şâir onun tesirinde çalmıştır. Bunların içinde en tanınmışları, Batu (1904-1940), Elbek (1893-I 1939), Aybek (1905-1968), Aydın (1906-1953) gibi şair ve yazarlardır. Başlangıçta Çolpan tesirinde şiirler yazıp sonradan Sovyet ideolojisi doğrultusunda "proleter edebiyat" yolunu tercih eden Gafur Gulam, Kâmil Yasin, Gayreti, Uygun gibi şâir ve yazarlar Sovyet devri ideolojik Özbek edebiyatının, Hakimzade Niyazî ile birlikte önemli ilk temsilcileri olmuşlardır. Böylelikle 1920'lerde Özbek edebiyatı iki yola ayrılmıştır: Lirik, sembolik ve millî edebiyat ile bütün meselelere Sovyet ilkeleri ve ideoloji penceresinden bakan proleter edebiyat. Sovyet düzeninde merkezî otoritenin güçlenmesinden sonra yazar, şâir ve aydınlar üzerindeki denetim, baskı ve sansür akıl almaz boyutlara ulaşmış, çoğu gerekçesiz veya sahte, düzmece belgelerle Özbek Türklerinin Cedidci aydınları tek tek toplanıp sürülmeye ve öldürülmeye başlanmıştır. Bilhassa 1937-1938 *yalan* tam bir "kırgın devri" olmuştur. Başta Abdülhamid Süleyman Çolpan olmaz üzere, A. Kadiri (Culgunbay), Abdurrauf Fıtrat gibi şâir, yazar «Cedid'ci aydınlar öldürülerek yok edilmişlerdir. 1938'de büyük ölçüde tamamlanan bu "aydın kınımı"ndan sonra geride "düzene taraftarlar"la "suskunlar" kalmış, bu sebeple bu tarihten başlayıp 1960'lara kadar o*aş devre "suskunluk devri" adı verilmiştir. Bu devirde susmayan ve önemli eserler bırakan yazarlar da vardır. Ay bek, bunların en tanınmışıdır. 1960'lardan sonra yazarlar üzerindeki baskı biraz hafiflemiş, nisbî çoğulcu fikre, lirik ve sembolik şiire kısmen dönüşmüştür. 1985'lere kantar j devam eden bu dönem bir entelektüel eleştiri ve yeni yönelişler dona» j olmuştur. Bugün Özbekistan'ın önemli bütün yazarları bu dönemin başlangıcında eser vermeye başlamışlardır. Bunlar arasında en tanınmış yazar ve şairler şunlardır: Erkin Vahidoğlu, Abdullah Aripoğlu, Aman Matcaaj Ölmes Umarbekoğlu, Ötkir Haşimoğlu, Cumaniyaz Cabbaroğlu, Boab| Baykabiloğlu, Halime Hudaberdikızı, Muhammed Yusuf, Gülçehre Nurullakızı, Gülçehre Corakızı, Aydın Hacıoğlu, Öktem Usmanoğlu. Miraziz A'zam, Cemal Kemal, Rauf Parfi, Dedehan Hasan, Mirpolat Muhammed Salih, Tahir Kahhar, Azim Suyun, Hurşid Devran, Rahman, Mirza Kencebek, Usman Koçkar...

Bu yazarlar içinde Erkin Vahidoğlu ve Rauf Parfi klasik edebiyatı yeni ve lirik bir milli duyuş şekliyle temsil etmektedir. Deddhafıl Hasan, Muhammet Yusuf, Muhammed Salih, Azim Suyun, Devran gibi genç yazarlar hürriyet, bağımsızlık, milliyetçilik ve Turancılık konularına ağırlık vermektedirler. Muhammed Salih sürrealizmin ve millî mefkurenin önemli temsilcisidir.

Bugünkü Özbek yazarları arasında ilk eserlerini 1930'laaaf maya başlamış olan Kamil Yasin, Uygun, Zülfiye, Hamid, Gulam Ramiz Babacan, Askad Muhtar, Mirmuhsin, İzzet Sultan, Şükrulla, Adil Yakuboğlu, Pirimkul Kadiroğlu gibi isimler bulunmaktadır. Bu yazarların çoğu, parti direktifleri doğrultusunda olojik edebiyatın temsilcileri olmakla birlikte özde millî kaim önemli eserlere imza atmışlardır.

Çağdaş Özbek Şiiri:

Çağdaş Özbek şiirinin ilk örnekleri 20. yüzyılın başlarında verilmeye başlanır. Hakimzade

Niyazi, Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Süleyman Çolpan ve Musa Taşmuhammedoğlu Aybek modern Özbek şiirinin önemli temsilcileridir. Millî lirizmin ve sembolizmin temsilcisi Çolpan şiirlerini dört kitapta toplar ve yayımlar: Bulaklar (1922), Uyganış (1924), Tan Sırları (1926) Koşıklar (1935). Çolpan'ın şiirlerinde hakim tema ve konular; aşk, tabiat, sosyal meseleler (kadın hakları gibi), millî meseleler, aydınlanma, hürriyet, bilim ve sanat, emperyalizm, bağımsızlık ve ferdî meselelerdir. Daha çok halk edebiyatından geliştirdiği biçimler kullanır. Yeni ve serbest şiir denemeleriyle klasik formda şiirleri de bulunmaktadır. Saf, yalın, dinamik, tesir gücü yüksek bir üslup Çolpan'ın şiirlerini erişilmez bir dereceye çıkarır.

Millî ve lirik şiirin ilk temsilcilerinden biri olan Hakimzade *Niyazi* Bolşevik ihtilâlinde sonra siyasî propaganda şiirleri yazmaya başlar. İlk şiirlerini Nihan takma adıyla yazar ve "Divan-ı Nihanî" adıyla bir kitapta toplar. "Gül" adlı modern divanı önemlidir. Burada "Ak Gül", "Kızıl Gül", "Yeşil Gül", "San Gül", "Puşfi Gül", "Safsar Gül" adlarını taşıyan ve millî aşula (türkü) formundaki şiirlerini toplamıştır.

Aybek, Çolpan'ın lirik şiir anlayışıyla hareket eden bir şairdir. 1932'de yayınladığı "Meş'ale" adlı şiir kitabıyla tanınmıştır. 1930'lardan sonra "biçimde sosyalist, özde millî" şiirin ve romanın en önemli temsilcisi oldu. Lirik ve pastoral duyguların çok iyi işlendiği şiirler yazdı.

Eserlerini daha çok 1930'lardan sonra vermeye başlayan Gafur Gulam, Hamid Alimcan, Uygun, Kamil Yasin, Gayratî gibi yazarlar daha çok Sovyet düzenini öven, sosyalist realizmi ve Marksist terminolojiyi yerli meselelere uyarlayarak işleyen ideolojik şiirler yazdılar. Gafur Gulam'ın "Dinamo", "Tirik Koşıklar"; Hamid Alimcan'ın "Ölke", "Ölim Yavga", "Derya Keçesi", "Baht", "Alav Saçlar", Uygun'un "Eriğedir Kerim", "Gülele", "Nazır Atanın Gazabı" gibi şiirleri bunlar arasındadır. Bu şairlerden bazıları Rus şairlerinin biçim ve tema bakımından tesiri altında kalırlar. Gafur Gulam ve Hamid can'da Rus şairi Mayakovski'nin temsil ettiği biçim açıkça görülür.

İlk eserlerini 1960'lardan sonra vermeye başlayan bir kısım şairler yeniden lirizm ve sembolizme dönük şiirler yazdılar. Biçim (dış) bakımından Sovyet düzeniyle çatışmadan özde ferdî duyarlılıkla sembolizme başvuran şairler içinde Erkin Vahidoğlu, Rauf Parfi, mal Kemal gibi yazarlar dikkat çeker. 1960-1985 arasında eser belli başlı yeni temsilciler şunlardır:

Erkin Semender, "Dünyanın Yaşlığı" (1970), "Sevgi Mi" (1973)

Erkin Vahidoğlu, "Tan Nefesi" (1961), "Yaşlık Divanı" (Mahabbetname" (1986), "Sadakat-name" (1986)

Miraziz A'zam, "Sevemen" (1976), "Tuygular" (1980). (1983)

Cemal Kemal, "Alem Kirer Yüregimge" (1968), "Taş" (1975), "Tefekkür" (1979), "Süveyda" (1983),

Abdullah Aripoğlu, "Mitti Yulduz" (1965), "Közlerim Y« (1967), "Anacan" (1969), "Ruhim" (1971), "Hayrat" (1974), Yüz (1979), "Hekim ve Ecel" (1980), Necat Kal'asi (1981).

Dedehan Hasan, "Şeyda Könlüm" (1966), "Şahımerdan" (1980), "Çemenimden Ayırma" (1984), "Bahar Kelür Bağlarga"

Aman Metcan, "Açık Derazeler" (1970), "Kervan (1973), "Yaradar Çakmak" (1975), "Yanayatgan Daraht" Yahşi Köremen" (1981), "Darahtlar ve Giyahlar" (1984), "B (1984), "Gepleşedigen Vaktler"(1986), "Çoldegiler" (1986). Yagdu" (1989), "Ortamizde Birgine Alma" (1990), "Nege Men?"

Rauf Parfi, "Kervan Yolu" (1968), "Aks Şada" (1970). "fi (1973), "Hatırat" (1975), "Közler" (1978), "Kaytış" (1981), rahtı" (1982). "Ana Türkistan" (1990),

Halime Hudayberdikızı, "Yüregimnin Ağnk NuktalanTPI "İlk Muhabbet" (1968), "Ak Almalar" (1973), "Çemen" (1974), "Baba Kuyaş" (1977), "Issık Kar" (1979) "Suyanç Taglanm" (1975), "Sadakat" (1983), "Mukaddes Ayal" (1987).

Muhammed Salih, "Beşinci Fasl", "Ak Köylekler", "Kudukdagi Ay", "Velfecr", "Şeffaf Uy", "Alış Tebessüm Sayası", "Arzu Fukarası" (1976-90).

Muhammed Ali, "Atalar Yurtı", "İlham Perisi" "Saz", "Sevsem Sevilsen", "Sen Bir Gülsen" "Meşreb" "Gümbezdeni Nur"

Töre Mirza Cabbaroglu, "Meyseler Haykıngı" (1983), "Gorogh'mn Belençeği" , "Tangi Mektublar", "Gülgihane", "Emir Temur Vasiyeti" "Beket" (Tiyatro eseri), "Tangi Tramvay" (Tiyatro eseri), "Paytaht Latifeleri" (Tiyatro eseri), "Kavnlgan Ördök Pervazı (Tiyatro oyunu), "Muhabbetge Ok Tekken Kün" (Tiyatro oyunu), "Ahmed ile Akbilek" (Tiyatro oyunu).

Azim Suyun, "Menin Asmanın" (1978), "Zarb⁵ (1979). "Zemin Takdiri" (1981), "Hayalet" (1984), "Ziya Yolu" (1986), "Alış Tanlar" (1989), "Küygenim-Süygenim" (1992).

Şevket Rahman, "Rengin Lahzalar" (1978), "Yürek Kuraları" (1981), "Açık Künler" (1984), "Uygak Tağlar" (1986), "Kara Geçekler" (1992).

Hurşid Devran, "Kadrdan Kuyaş" (1979), "Tüngi Bağlar" (1981), "Uçup Baramen Kuşlar Bilen" (1983), "Tomansmn Közleri" (1985), "Kakmış" (1987), "Semerkand Hayali" (1991), "Bahardan Bir Kün Aldın" (1992).

Tahir Kahhar, "Ak Örik" (1980), "Akayatgan Derya" (1982), "Asman Kimmiki" (1984), "Kün Közi" (1987), "Yulduzlar-Menin Bağım" (1988), "Tağnm Pervazı" (1990), "Ataşgiyah" (1992), "Hür Türkistan Üçün" (1994).

Usman Koçkar, "Hayacanga Kömilgan Dünya" (1982), "Aksiy Sadalar" (1987), "Uykudagi Minare" (1987), "Ağır Kervan" (1992).

Mirza Kencebek, "Mektuplarım", "Kuyaşga Karagan Uy", "Munacat", "Şark Tili", "Baharım Yelleri" (1975-1990 arası)

Süleyman Rahman, "İldiz Nime Deydi" (1973), "Hayal (1975), "Billur Konğıraklar" (1979), "Üçinci Kız" (1984), "Aydın Diyar" (1985), "Darahtlamı Uygatadı Şebbade" (1987).

Mirpolat Mirza, "Tan Cilvesi", "Yahşi Künler", "Maviy Derya", "Etirgül ve Yulduzlar", "Kimgé Zar Kimgé Har (Müzikal tiyatro)

Çağdaş Özbek Tiyatro Edebiyatı:

Özbekçe'de ilk tiyatro eserini büyük bir Cedidi'ci aydın olan Mahmut Hoca Behbudi yazdı. Pederkûş (1917) adını taşıyan eser, "b;ı ba katili" anlamına gelmektedir. Hamza Hakimzade Niyazi tiyatro sa hasında birçok eser yazdı ve bu türe öncülük eden yazarlar arasında yer aldı. "Zeharli Hayat", "Bay İle Hizmetçi", "Fergana Faciası" önemli tiyatro eserleri arasındadır.

Yeni tiyatronun önemli bir temsilcisi de Fıtrat'tır "Hint İh tilalcileri (1920), "Ebu Müslim" "Ebu'l-Feyz Han" "Timur'nın Saganası" adlı tiyatro eserleri Türkistan milli meselelerini ele alır.

Çolpan da ilk Özbek tiyatro yazarları arasındadır. Büyük şair. Kurnaz Halil adlı ilk eseri 1917 yılında yazdı. Bu türde en güzel eseri "Yarkın Ay" adındaki aşk dramıdır.

Sovyetçi ideolog Kamil Yasin da bu türün önemli yazarlarından. Eserlerinde kadın haklarına ve yeni Sovyet düzeninin övülmesine yer verdi. Eserlerinden bazıları, "Ker Kulak", "Lalahanım", "Teng-Tengi Bilen" ... Bunlar tek perdelik küçük oyunlardır.

Özbek edebiyatında müzikal tiyatronun ilk yazarı Gulam Zaferi'dir. "Halime" adlı müzikal dramı 1926'da yazmıştır. Ayrıca yazarın tek perdelik küçük sahne oyunları da vardır: "Günefşe", "Yetim ve Yetime", "Tilek" bunlar arasındadır.

Bunlardan başka, Hamid Alimcan'ın "Mukanna", Uygun ve İzzet Sultan'ın "Alişer Nevai", Uygun'un "Ebu Reyhan Beruni", "Şuhriyat" "Pervaz", Aybek'in "Mahmud Tarabi", Şeyhzade'nin "Celaledin", "Mirza Uluğbek", İzzet Sultan'ın "Bürgütin Pervazı" adlı dram ve trajedileri zikredilmelidir.

Yeni tiyatro yazarları olarak da şunları sayabiliriz:

Erkin Vahidoğlu; "Altın Divar" (komedi). Yazıldığı 1969'dan be-11 kesintisiz sahnelenmektedir.

Askad Muhtar; "Semender" (1975),

Said Ahmed; "Kelinler Kozgalanı" (1978),

Adil Yakuboğlu; "Yürek Yanmağı Kerek" (1977).

Çağdaş Özbek Edebiyatında Hikâye ve Roman:

Özbek edebiyatında hikaye ve roman 1920'lerden önce başlamakla birlikte, bu tarihten sonra gelişme gösterir. İlk hikayeler arasında Çolpan'ın, "Doktor Muhammedyar" (1914) ile Mirmuhsin'in "Be-ferzend Açıldıbay"ı görüyoruz. Abdullah Kadiri (1895-1940) ve Sadrettin Aynî, bu türün gelişmesinde büyük rol oynayan yazarlardır. Abdullah Kadiri'nin "Ötgen Künler" (1926) ile "Mehrabdan Cayan" (1929) adlı romanları Özbek edebiyatının hâlâ değerini muhafaza eden önemli eserleridir. Bu romanlarda millî özeleştiri, tarihî olaylar ve aşk konuları yer alır. Sadreddin aynî ise "Buhara Celladlan" adlı romanında geçmişi kötüler. Hanların bencilliklerinden, kavgalanndan, kan dökmelerinden söz ederek yeni dönemi över.

Çolpan'ın 1934'te tamamladığı "Keçe ve Kunduz" romanı da ilk ürünler arasında dikkat çeker. Bu türün 1930'lardan sonra en önemli iki temsilcisi Aybek ile Abdullah Kahhar'dır. Aybek,

Türkistan iç isyanlarını anlatan "Kutluk Kan" romanını 1940'ta yazdı. Aybek'in bu sahada en önemli eseri şüphesiz, tarihi biyografik bir roman olan "Nevaî" (1944)dir. Yazarın ayrıca "Balalık" (1963) ve "Uluğ Yol" (1967) adlı romanları da vardır.

A. Kahhar, Özbek hikayeciliğinin en önemli temsilcilerinden biridir. "Serab", "Esrar Baba", "Hatınlar", "Oğrı", "Altın Yulduz", "Kök Konvert", "Kempirler Sim Kakdı" eserlerinden bazılarıdır.

Tarihî roman sahasında Adil Yakuboğlu önemli eserler ya/d ı Bilhassa Uluğ Bey'in hayatını ve zamanını anlatan "Uluğbey Hazinesi" (1973) ile eski Türkistan tarihinden kesitler veren "Köhne Dünya" romanları hatırlanmalıdır.

Özbek romancılığının büyük yazarlarından biri de Pirimkul Kadiroğlu'dur "Yulduzlı Tünler" (1978) en tanınmış eseridir.

Ayrıca bu türün temsilcileri olarak şu yazarları gösterebiliriz: Gafur Gulam, Askad Muhtar, İbrahim Rahim, Saide Zunnunova, Ölmes Umerbekoğlu, Tohtabay Berdiyaroğlu, Mehmedali Mahmudoğlu, Muhammed Ali, Seyyar, Nurali Kabul, Ötkir Haşimoğlu.

KAYNAKÇA

- 1 – Fuat Bozkurt, "Türklerin Dili (Özbekler)", K.B.Yayımları Ankara 1999
- 2 – Ahmet Sevgi, "Merhaba Özbekistan (Bugünkü Özbekistan)" M.E.B. Yayınları İstanbul 2001
- 3 – Fuat Bozkurt, "Türklerin Dili (Sözvarlığı)", K.B.Yayımları Ankara 1999
- 4 – "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi" C.14, "Özbek Edebiyatı I" K.B. Yayınları Ankara 2000
- 5 – Komisyon, "Türk Dünyası Edebiyatları", M.E.B. Yayınları İstanbul 1998

KAZAKİSTAN

Kazak Türklerinin yaşadığı ülke manasına gelen Kazakistan Orta Asya'nın geniş bozkırları ile eski Türk ana yurdu Altaylara kadar uzanan sahayı içine alan bir Türk cumhuriyetidir. Kuzey-batısında Volgograd, Soratov, Orenburg ve Çilebi vilayetleri; kuzeyde Omsk vilayeti; Kuzey-doğuda Sibiryaya bölgesi; doğusunda Doğu Türkistan; güneyinde Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Özbekistan'a bağlı Karakalpak muhtar bölgesi bulunmaktadır. Kazakistan batıdan doğuya doğru, İdil nehrinin aşağı mecrası ve Hazar Denizinin kuzeyden güneye doğru 1.700 km genişliğinde, 2.717.300 Km² bir sahayı kapsamaktadır.

Kazakistan, Asya kıtasının orta kısmında yer aldığı için iklimi genellikle çok kurak ve şiddetli karasal bir özellik gösterir. Yazın sıcaklık +40° C ye kadar düşebilmektedir. Ülke topraklarının büyük bölümünü çöl sahası oluşturur. Orman yönünden fakir olan Kazakistan'ın ancak %3'ü ormanlarla kaplıdır.

1800'lü yıllardan itibaren Rusların, 1919'dan sonra da Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 16 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek Kazakistan Cumhuriyeti adını almıştır. Kazakistan bugün on dokuz eyalete ayrılmış durumdadır. Başkent Almatı, Aktübe, Combul, Karaganda, Kustnay, Çimkent, Pavlodor, Tselinograd, Kızılorda bulunmaktadır.

1989 nüfus sayımına göre, Kazakistan'ın nüfusu 18.227.878'dir. 1989 nüfus sayımına göre ülkede Kazak Türklerinin oranı %40, Rusların oranı ise %38'dir. 1893'ten 1952'ye kadar Kazakistan'a Rus göçmenleri yerleştirilmiştir. 1921 yılında bozkırlarda ortaya çıkan açlık, Sovyetlerin bu bölgedeki nükleer denemeleri, alkolizm gibi durumlar Kazak nüfusunun artışı engellemiştir.

1989'dan günümüze kadar geçen zamanda ortaya çıkan nüfus artışı ve yaşanan göçler sebebiyle Kazakistan'daki toplam Türk nüfusu, Türk olmayanların nüfusunu aşmıştır. 1994 yılı istatistiklerine göre, Kazak Türklerinin oranı %44'e yükselmiş, Rusların oranı ise %36'ya düşmüştür.

Kazakistan bir tarım ve hayvancılık ülkesidir. 2,5 milyon hektarlık bir alanda tarım yapılmaktadır. Kazakistan'da umumiyetle buğday, darı, ayçiçeği, hardal, pamuk, pancar, tütün, kendir, pirinç gibi ürünler yetiştirilir. Daha çok büyük baş hayvancılığın yapıldığı Kazakistan'da hayvansal ürünler ekonomide önemli bir yer tutar.

Kazakistan, yer altı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Rezerv bakımından dünyada tungstende birinci, krom ve manganezde ikinci, borda üçüncü, molibden ve fosfatta dördüncü sırada yer alır. Kazakistan bugün BDT'nin ürettiği petrolün %4.2'sini, kömürün %18'ini, demir dışı metallerin %57.1'ini ve elektrik enerjisinin %5.2'sini karşılamaktadır. BDT bakır rezervinin %74'ü

Kazakistan'dadır. Kazakistan'da çalışan nüfusun %17.3'ü sanayi sektöründe çalışmakta ve milli gelirin %45'i sanayiden sağlanmaktadır.¹⁰⁴

KAZAK ADI: Kazak adı Kumuk şivesinde 'silahşor, asker'anlamında kullanılmakta olup¹⁰⁵ dilimizde 'karısına söz geçirme, dediğini yaptırma durumu'Kazaklık tabiriyle karşılanmaktadır.¹⁰⁶ Kazak Türklerine ad olan 'Kazak' kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır.

Prof. Dr. V.I.Veselowski'ye göre Kazak kelimesi, 'kaza benzeyen insan' yani 'kuş gibi serbest' anlamına gelir. Kraft'a göre de kelime 'kaz+ak' 'beyaz ana kaz' anlamındadır.¹⁰⁷ Bir başka görüşe göre bu kelime aslında Türk, Kıpçak, Oğuz gibi etnik bir terim olmayıp devlete karşı kafa tutarak nizamlı cemiyetten ayrılıp kendi başına birkaç arkadaşı ile serseri dolaşan, eşkiyalık yapanlara ve sonraları Özbeklerden ayrılan bir Türk boyuna veya Rus Çarına isyan eden Ruslara verilen ad olup, etimolojisi meçhul bir Türkçe kelimedir.¹⁰⁸

Kırgız ve Kazak lehçelerinde 'hür adam, gözü pek binici' anlamlarında kullanılan 'Kazak' sözü, Tatar Türkçesinde 'bekar' anlamına gelmektedir. Reşit Rahmeti Arat'a göre de 'Kazak' sözü 'hür, serbest, evsiz barksız, bekar, mert, yiğit, cesur' anlamındadır.

Kazak kelimesinin etimolojisi hakkında en yaygın ve ittifak edilen görüş, kelimenin 'kaz' fiilinden türediğidir.'Kaz' fiili, 'serseri dolaşmak, evsiz yurtsuz gezmek' anlamına gelmektedir. Kelime bu anlamıyla Çağatay sözlüklerinde ve Kumuk lehçesinde mevcuttur. Houstma tarafından yayımlanan, Kıpçak lehçesine benzeyen 1245'te Mısır'da yazılmış el yazma lûgatte 'Kazak' kelimesi, 'ailesiz, yalnız başına olan' anlamlarına gelmektedir. Abuşka sözlülünde de 'Kazak' kelimesi, 'evsiz, başı boş dolanan' anlamındadır.¹⁰⁹

Ebu Said Mirza, Hüseyin Baykara ve Babur Şah kelimeyi 'serseri, başıboş, işsiz güçsüz' manasında kullanmaktadırlar. Kazak tabiri ayrıca Güney Rusya bozkırlarında eskiden göçebe veya yarı yerleşik yaşayan halk için de kullanılmıştır. Bunlar 15. asırdan itibaren Asyalı göçebelere çekildiği bozkırlarda yerleşen, sefaletten veya askerden kaçmış Rus asıllı kimselerdir.

KAZAK TÜRKÇESİ: Türk lehçelerinden biri olan Kazakça, bugün dağınık olarak Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'de yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Türk dillerinin sınıflandırılmasında Kazakça, Kıpçak-Noyan dil grubuna girmektedir. Kazakça'nın Kırgızca ile de birçok ortak yönü bulunmaktadır. Kazakça, 1) Kuzeydoğu

¹⁰⁴ Çağdaş Türk Lehçeleri, s. 195-196

¹⁰⁵ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergah Yay., İstanbul 1982, 5. cilt, s.241

¹⁰⁶ Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 2.cilt, s.1254-1255

¹⁰⁷ Çağdaş Türk Lehçeleri, Prof.Dr. Ahmet Buran, Arş.Gör.Ercan Akkaya, Akçağ Yay, Ankara 2001, 2.

Baskı, s.191

¹⁰⁸ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, s.241

¹⁰⁹ Çağdaş Türk Lehçeleri, s.191-192

Kolu (çağdaş yazı dilinin temelini oluşturur.), 2)Güney Kolu, 3)Batı Kolu olmak üzere üç kola ayrılır.¹¹⁰

Kazak Türkçesi, Kazak boyunun hayat şatları içerisinde, serbest bir gelişme imkanı bulmuştur. Dini kültür merkezlerine uzak olması sebebiyle din eğitimi küçük bir zümrenin dışına çıkamamıştır. Bu yüzden diğer Türk lehçelerine göre, Kazak Türkçesinde Arapça ve Farsça'nın etkisi oldukça azdır. Arapça ve Farsça'dan Kazak Türkçesi'ne geçmiş olan kelimeler, ancak kulak vasıtasıyla girmiş olduğundan, bunlar Kazak Türkçesinin ses kaidelerine tamamen uyumuş bulunmaktadır. Arapça ve Farsça'dan çok az etkilenen Kazak Türkçesi, özellikle son yüzyılda Rusça'dan etkilenmiş ve önemli sayıda kelimeler almıştır.¹¹¹Kazakça'ya Moğolca, Çince, Tatar ve Özbek Türkçelerinden de kelimeler girmiştir.¹¹²

Kazakça 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren edebi, bir dil olarak gelişim göstermiştir. Kazakça'da 1938 yılına kadar Arap alfabesi kullanılmış bu tarihten sonra Rus alfabesine dayanan yeni bir yazı sistemi kabul edilmiştir.¹¹³

KAZAK TÜRKLERİNİN TARİHİ: Kazaklar aşağı yukarı 15. yy'da geniş bozkırlarda göç eden Türk kavimlerinin bakıyelerinin bir araya gelmesi, Sibir kavimleri ile Moğolların da bir kısmını içine alarak meydana gelmiş bir Türki kavmidir.¹¹⁴

İdil vadisinden Altaylara kadar uzanan geniş bozkırların hakimi olan Kazak Türkleri, eski Türk yurdu olan bu bölgede uzun bir süre hür olarak yaşamış, bu bölgede bulunan bir kısım Sibir ve Moğol asıllı kavimlerle kaynaşarak, onları kendi bölgeleri içerisinde eritmişlerdir.

Moğol kabileleriyle birlikte sayıları bir milyonu aşan Kazak Türkleri, 16.yüzyılda Kasım Han'ın idaresine girerler.Kasım Han'dan sonra halkın birliği ve düzeni bozulur. Bunun üzerine Kazak Türkleri, Ulu Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz olmak üzere üç parçaya ayrılırlar. Her cüzün kendi bağımsızlığını korumaya çalışması Kazakları zayıf düşürür. Bir yandan Kalmuklarla mücadele ederken, diğer yandan da Ruslarla mücadeleye girmişlerdir. Devletin zayıflaması, Rusların Kazakistan'ı işgalini kolaylaştırır.1850 yılında İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, bu tarihten sonra Kazakistan'ı tamamen işgal etmişlerdir. Kazaklar 1882 yılında tamamen Rus boyunduruğuna girerler.

1917 yılındaki Bolşevik ihtilaline kadar Kazak Türleri Ruslara karşı çeşitli isyan girişimlerinde bulunmuş, ancak hepsi de kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Drenburg'ta yapılan 1917 Genel Kazak Kurultayı, ülkenin örgütlenmesi için çok önemli kararlar alır. Kazakların milli partisi Alaş Orda Partisi kurulur. İhtilal esnasında, Alaş Partisi Alaşorda adı altında Sırderya ve Yedisu eyaletleri dışında bütün Kazakistan'ın bağımsızlığını açıklar. 1917 Ağustosunda Bükey Han yönetiminde, Kazakistan Hükümeti kurulur. Ama bu hükümet hem kıvılcık, hem de beyaz orduya karşı

¹¹⁰ **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, s. 241

¹¹¹ **Çağdaş Türk Lehçeleri**, s. 193

¹¹² **Yeni Türk Ansiklopedisi**, Ötüken Yay.,İstanbul 1985, 5.Cilt, s. 1772

¹¹³ **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, s. 241

¹¹⁴ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ yay., İstanbul 1993, s.306

savaştığı için zayıf düşer. 1919 yılında Alaş Orda Hükümeti dağılır ve bağımsız Kazakistan'a son verilir. 26 Ağustos 1920'de Kazakistan SSC kurularak Kazakistan toprakları Sovyetler Birliğine bağlanır.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Kazak Türkleri de 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder. Ülke şu anda, Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev tarafından yönetilmektedir.¹¹⁵

¹¹⁵ Çağdaş Türk Lehçeleri, s. 192-193

ÇAĞDAŞ KAZAK EDEBİYATI

Giriş:

Her millette bulunan maddî ve manevî değerler, onun ayakta durmasını, geleceğe güvenle bakmasını sağlayan mirastır. Bu değerler sayesinde milletlerin geçmişini ve geleceğini daha iyi tahlil etmek mümkündür. Hangi milletin edebiyatına bakarsak, onun, kendi halkına has özelliklerini, geçmiş tarihini, siyasî-ekonomik olaylarını, örf ve âdetlerini, gelenek ve göreneklerini kendi eserlerine yansıttığını görürüz. Yani edebiyat, hayatın aynasıdır.¹¹⁶

Diğer milletler gibi Kazakların da kendine has bir tarihi ve kültürel zenginliği vardır. Bu kültürel zenginliklerden biri de Kazak halkının edebî geleneğidir. Kazak halkının zengin edebî geleneğinin kaynağı da genel Türk halkının kültürüdür.

Kazaklar, XV. yüzyılın ikinci yarısında Altınordu ve Timur devletlerinin dağılması sırasında teşekkül etmiş bir Türk boyudur. Kazak Türkçesi de Kazak boyunun teşekkülünden sonra, yani XV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.¹¹⁷

Kazak Türklerinin edebiyatının, Kazak boyunun ve Kazak Türkçesinin teşekkülünden sonra, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı kabul edilir. Fakat, bugünkü Kazak edebiyatı tarihçileri, XV. yüzyılın ikinci yarısından önce Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmsahlr, Altınordu ve Çağatay devletleri zamanında ortak Türk yazı dili ile meydana getirilen edebî eserleri de Kazak edebiyatına dâhil etmekte ve bu devri diğer Türk boyları ile ortak olan devir olarak görmekte dirler. Çünkü onlara göre Kazakları meydana getiren Türk toplulukları “Kazak” adı altında toplanmadan önce de vardı ve Çin sınırı ile Tuna nehri arasındaki coğrafyada kurulan Türk devletlerinin ahalisi içinde yer almaktaydı.¹¹⁸

Kazak kültürünün eski zamanlardan beri yaşayıp kullanılagelen sözlü millî değerleri çoktur. Çeşitli “öleñ-jır” (şiir, türkü), “makal-metel” (atasözleri ve deyimler), “aңыз-ertegiler” (efsane, masallar), destanlar, bu sanat dalındaki millî değerlerimizdir. Asırlık önem taşıyan şiirler ve edebî eserlerimiz de halkımızın manevî değerleri sayılmaktadır. Sanatın her dalı ve edebiyat ile ilgili eski zamanlardan kalan eserlerin hepsi, halk arasında asırlarca yaşamakta olan gelenek sayesinde oluşmuştur.

Kazak edebiyatı tarihinin, Kazak halkının başından geçen tarihî olaylar ve gelişim dönemlerine göre anlatılması gerekir. Bu yüzden de söz sanatının gelişim süresini, halkımızın tarihi ile bağlantılı incelemekte fayda vardır. Kazak edebiyatı tarihi ile ilgili farklı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerden yola çıkarak Kazak edebiyatı tarihini dönem sırasına göre şu şekilde ayırabiliriz:¹¹⁹

1. V. – XIV. yüzyıllar arası “Ejelgi Devir Edebiyeti” (Eski Devir Edebiyatı).
2. XV. – XVIII. yüzyıllar arası “Kazak Handığı Deviri Edebiyeti” (Kazak Hanlığı Dönemi Edebiyatı).
3. XIX. yüzyılın birinci yarısı “Destürlü Realistik Edebiyet” (Geleneksel Realist Edebiyat).
4. XIX. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar “Kazirgi Kazak Edebiyeti” (Çağdaş Kazak Edebiyatı).
 - 4.1. Hazırlık Dönemi (19. Yüzyılın Sonu)
 - 4.2. Hürriyet Dönemi (1900–1920 Yılları arası Edebiyat)
 - 4.3. Sovyet Dönemi Edebiyatı(1920–1990)

¹¹⁶ Hangali Süyünşaliyev; **Kazak Edebiyeti Tarihi**, Sanat Baspası, Almatı 1997, s.5.

¹¹⁷ Ferhat Tamir; “Kazak Türkleri Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.4, Ankara 1998, s.423.

¹¹⁸ Ferhat Tamir; **agm.**, s.423.

¹¹⁹ Diğer tasnif için bk. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kazak Edebiyatı, C. 27, Kültür Bakanlığı Ankara 2004.

- 4.3.1. Savaş Sonrası Kazak Edebiyatı (1946-1956)
- 4.3.2. Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı (1956-1967)
- 4.3.3. Bağımsızlık Öncesi Son Dönem Kazak Edebiyatı (1968-1990)
- 4.4. Bağımsızlık Dönemi Kazak Edebiyatı

Halk Edebiyatından Modern edebiyata yenileşme Hareketleri:

XIX. yüzyılda Rusya, bozkırı yönetme işini iyice ele almıştı. Kazak Hanlığı yıkılıp, Ağa sultanlık yönetim sistemi düzenlenmiştir. Bu dönemdeki Kazak halk edebiyatının ana konusu bu kez Rus istilâsı olmuştur. “Akın” adı verilen Kazak saz ozanları, şiirlerinde Rus sömürgeciliğine ve baskısına karşı yapılan mücadeleyi; Kazak topraklarının haksız bir biçimde nasıl gasp edilmekte olduğunu anlattılar. Ülkelerinin gittikçe Rus hâkimiyeti altına girmesi karşısında ozanlar, geçmişe özlem duydular. Dizelerinde, Kazakların steplerde özgür olarak gezdikleri Hanlık dönemini “altın zaman” olarak nitelediler.

Dönemin önde gelen akınları: **Doskoja, Baytok, Januzak ve Nisanbay Akınlar.**

XIX. yüzyılda yaşamış olan Kazak Türklerinin ozanları, ulusal kurtuluş hareketlerini sadece şiirleştirmekle kalmamışlar; kendileri de savaş meydanlarında çarpışarak, kahramanlıklar göstermişler, halkı birliğe ve mücadeleye çağırılmışlar, özgürlüğün simgesi olmuşlardır. Kazak halk edebiyatının “muharip ozanlar” geleneğini şiirlerindeki lirik anlatımla yeni kuşaklara taşıyan bu ozanların başında XIX. yüzyılın ilk yarısında yaşayan kabiliyetli akınlardan biri **Mahambet Ötemis Ulı** gelmektedir. Mahambet, İslâmî bir eğitim aldı, Rusça öğrendi, eski Kazak şiirini ve halk edebiyatını iyi biliyordu. İç Orda'nın hanına çok yakındı ve saraya yakın yaşamıştı. 1830-1845 yılları arasında Çarlık rejimine ve Cihangir Han'a karşı isyan eden İsatay Tayman Ulı'na katıldı ve isyan sırasında öldürüldü. Şiirlerinde bu isyanın safhalarını anlattı. İsatay Tayman Ulı önderliğindeki ayaklanmaların lideri olarak tanınan Mahambet Ötemis Ulı'nı **Şerniyaz Jarılğas Ulı** izlemiştir. Tarihî, ulusal değerleri, ulusal birliği, ulusal kurtuluş ve özgürlüğü ön plana çıkaran bu geleneğin, XIX. yüzyıldaki diğer temsilcileri arasında **Süyinbay Aron Ulı, Şöje Karjavbay Ulı, Janak Akın, Kempirbay Bögebay Ulı, Orınbay Kertagıl Ulı, Nogaybay, Medeli Jüsipkoja Ulı, Nurım Jarşagul Ulı** vb. isimleri sayabiliriz.

XIX. yüzyılın ortasında Kazak Türkleri halk edebiyatında çok etkin bir İslâmî ve muhafazakâr akımın yer ettiği görülür. Bu dönemin en güçlü temsilcileri ise, **Murat Möñke Ulı, Kulnşak Kemel Ulı, Maylıkoja Sultankoja Ulı, Budabay Kabil Ulı, Kulan Aldabergen Ulı, Kaşagan Kürjiman Ulı, Şortanbay Kanay Ulı, Duvlat Babatay Ulı, Bazar Jırav, Ebubekir Kerderi ve Baktıbay Jolbarıs Ulı** gibi jıravlar ve akınlardır. Bu akınlar, eserlerinde, İslâm kurallarına ve ahlâk değerlerine çok geniş yer vermişlerdir. Kazakların geleneksel hayat tarzını övmüşlerdir. Rus sömürgeciliğine ve yeni Rus idaresine, özellikle Kazakistan'a Rus göçmenlerinin getirilmesine karşı çıkmışlardır. Bu nedenle, yukarıda sözü edilen akınlar grubu, Kazak edebiyatı tarihinde “zar zaman akındarı” (güçlüklerle dolu zaman ozanları) olarak adlandırılırlar. Bunlardan **Şortanbay Kanay Ulı ve Murat Möñke Ulı** gibi akınlar, Kenesarı Han önderliğindeki ulusal kurtuluş hareketine katılarak, Ruslara karşı savaşmışlardır. Onlar Rus kültürünün Kazak halkı arasında yayılmasına karşıydılar ve Kazak kültürünün muhafazası taraftarıydılar.

Duvlat Babatay Ulı, Kazak halkının, bütün Türk halklarının eski şeceresinden haberdar eden, eski akın ve jıravların mirasını iyi tanıyan, onun özelliklerinden ilham almış bir akın ve medrese eğitimi almış dindar biri olmuş. Buhar Jırav'ın milliyetçi fikirlerini benimsemiştir ve onları şiirlerinde işlemiştir.¹²⁰

Kenesarı İsyanı: 1731 tarihinden itibaren Ruslar Kazakistan'a girmeye başladılar. 1854'te ise tamamen aldılar. Orta Cüzün hanı olan Kenesarı'nın hanlığı bu zor

¹²⁰ Hangali Süyinşaliyev; *age.*, s.443.

döneme (1841-1847) rastlamıştır. İşgallere karşı yapılan son düzenli ayaklanma Kenesarı ayaklanmasıdır. Ruslara karşı mücadelelere Kenesarı ve kardeşi Nevruzbay Batır, Kenesarı henüz han olmadan önce Rus sınırındaki kalelere saldırarak başlamışlardır. Kalelere yapılan saldırı sonucunda 1840 yılında Kenesarı esir olarak alınsa da Rus askeri valisi Kenesarı'nın halkın arasındaki itibarın bildiği için saldırıyı görmezden gelir ve Kenesarı'yı affeder.

1841 yılında Kenesarı kendini Orta Cüzün hanı ilan ettiğinde saldırılarının yönünü Kokand Hanlığına çevirir. Zira o dönemde Rusya, Çin ve Kokand Hanlığının izlediği politika Türkistan topraklarını kendi topraklarına katıp buraları sömürge haline getirmektir. Kenesarı'nın askerleri arasında Speranski'nin 1822 yılındaki reformlarından memnun olmayan Kazak beylerinin askerlerinden ayrılıp gelerek dâhil olanlar ve akrabaları son saldırıya katılan askerî güçler ile ona bağlı bulunan yiğitler vardı.

Kenesarı'nın askerî birlikleri, 1839 yılının yaz aylarından başlayarak Rusların hakimiyetlerinin güçlenmesini engellemek için surlar-engeller kurarak üstünlüğü ele geçirmek için Sibir hattında Troitsk yönünde Taşkent'e gitmek amacıyla kervan yolunun kontrolünü ellerinde tutmaktaydılar. Çarlık idaresi bu kadar büyük öneme sahip olan bir hattın Kazak konar-göçerlerinin elinde olmasına tahammül edemeyip stratejik önem taşıyan bu yolu ele geçirmek için büyük bir askerî harekete başlamıştır. Sonunda Kenesarı bu kadar büyük bir saldırı karşısında dayanamayıp Kazak bozkırlarında Kara Kum tarafına doğru çekilmek zorunda kalmıştır. 1841 yılında Kenesarı, Orta Cüz'e han olarak getirildiğinde Rusya onun hanlık unvanını ve hakimiyetini tanımamıştır. Çarlık Hükümeti, Kenesarı'ya iki kez temsilcilerini göndererek ona albay rütbesine denk idârî unvan verip Abılay Han'ın torunlarına miras olarak tevdi edilen yerleri (kışlak, yaylak)tekrar vermeyi vâdetmiştir. Kenesarı kabuletmemiştir.

Taşkent'te bir araya gelip birlik oluşturma düşüncesine sahip olan Kenesarı'nın ağabeyleri Esengeldi, Sarcan ve babası Kasım, Kokand Hanlığı'na rehin düşmüşlerdir. Kenesarı'nın ağabeyisi Esengeldi, Sarcan ve 18 yiğidi ortadan kaldırılmış ve babaları Kasım ayrıca öldürülmüştür. Kenesarı'nın kendide yanındaki yiğitler ile esir düşmüş fakat kaçarak kurtulmayı başarmıştır.

Kenesarı'nın mücadelesinin diğer özelliği ise Ruslara bağlı diğer Kazak sultanlarına da saldırıp kendine bağlı hale getirmesiydi.

Durmaksızın devam eden savaş ile çarlığın cezalandırma hareketinden kurtulan Kenesarı, 1845 yılında Kırgızlara sınır olan Ulu Cüz Kazaklarının topraklarına gelmiştir. 1845 yılında Kenesarı Kırgızlara bir elçi gönderir ve onları kendine tabi kılmak istediğini belirtir. İsteddiği cevabı alamayan Kenesarı ilk saldırısını Talas'taki Kırgızlar üzerine yapar. Bu saldırılar üzerine Kırgızlardan Tınay ve Solto halkı Kenesarı'ya Ruslara karşı birlikte mücadele etme teklifi götürürler; ama Kenesarı gene kabul etmez. Gelen elçiyi de esir alır. Kenesarı ikinci saldırıya da başlamıştır. Bu kez asker sayısı 15.000 civarındadır. Kuzey Kırgızların hanı Ormon han Ruslardan yardım istese de isteği cevapsız kalır. Zira Türk boyları arasındaki bu düşmanlık 'böl, parçala, yok et' siyaseti izleyen Rusya'nın işine gelmekteydi. Kenesarı'nın ikinci saldırısı Kenesarı lehine dönmeyecekti. Zira savaş taktiklerini iyi kullanan Ormon han savaşı kendi lehine çevirmeyi başarmış. Sonunda Kenesarı esir alınıp öldürülmüştür.

Kazak Edebiyatında Modernleşme:

Çarlık imparatorluğu, kapitalist yönetim ve gelişme sonucunda henüz idaresi altına alınmayan bölgeleri, sömürgecilik politikasından hareketle ele geçirmeye başlamıştı. Bu yerleri kendi kurallarına göre yararlı ve ucuz mal, tabii zenginlik ve başka kazanç kaynaklarını bulma yoluyla genişletmekteydi.

İşte bu politikaların yürütülmeye başladığı 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası Kazakistan'ın geniş coğrafyasını ele geçirmeye başladı. Çarlık'ın işgâl ve

sömürgecilik politikası güç kullanma yoluyla yürütüldü. Çarlık'ın Kazakistan'a akın eden çiftçileri, Kazakların verimli topraklarına yerleştiler.Çarlık'ın hakimiyeti, Kazak halkının “özgürlük ve bağımsızlık” yolunda yapılan her türlü başkaldırı hareketini, isyan ve mücadeleleri de acımasızca bastırmıştır. Ancak yaşanan tüm bu olumsuzluklar Kazak aydınlarını geleceği ve bağımsızlığı düşünmekten alıkoyamamıştır. “Gelecekte nasıl bir gelişme yolu takip edilmeli, sosyal yapı için seçilecek model nasıl olmalı ve onu nasıl geliştirmeli?” soruları, gelişmiş ülkelerle aynı seviyede bulunmaya çabalayan Kazakistan'ın 20.yüzyılın başlarındaki gündeminin en önemli meseleleri haline gelmiştir.

Belirtilen yüzyılın başlarında cereyan eden önemli tarihî olaylar, Kazak toplumundaki manevî atmosferi ana hatlarıyla çizmemize imkân sağlayacaktır. Edebiyat tarihi, tabii olarak tarih alanında yaygın olan kronoloji aşağıdaki gibidir:

- 1- 1904-1905 tarihleri arasındaki Rus-Japon savaşı;
- 2- 1905-1907 tarihleri arasında Rus İsyancıları (burjuvazi-demokrat hareketleri).
- 3- I. Dünya Savaşı;
- 4- 1905-1910 tarihleri arasında Rus çiftçilerinin Kazakistan topraklarına yerleştirilmesi;
- 5- 1916'daki (Kazak) millî özgürlük hareketleri;
- 6- 1917'deki Rusyadaki özgürlük hareketleri (devrim).

Yukarıda gösterilen tarihî bilgiler, Kazakistan'ın tarihinde önemli bir yere sahip olan tarihî olayları belirtmektedirler. Bu olaylardan bazıları, Kazakistanın öz tarihi gibi, Kazak halkının şecerelerinde de tasvir edilmiştir.

Kısacası; XIX. yüzyılın ortasında, Kazakistan tamamıyla Rusya'nın eline geçmişti. Hanların yerini artık Rus Çarı almıştı.

XIX. yüzyılın sonunda Kazak halk edebiyatı, yerini çağdaş Kazak edebiyatına bırakmıştır. Kazakistan'ın yeni edebiyatını dört dönemde inceleyebiliriz:

- “Hazırlık Dönemi” (XIX. yüzyılın sonu),
- “Hürriyet Dönemi” (1900 – 1920 yılları arası),
- “Sovyet Dönemi” (1920 – 1990 yıllar arası) ve
- “Bağımsızlık Dönemi” (1990'dan günümüze kadar olan zaman)

Bu dönem Kazak edebiyatının anlaşılabilirliği için tüm Orta Asya Türkleri'ni derinden etkileyen “ceditçilik” hareketinin incelenmesi gerekir.

Ceditçilik:

Napolyon istilası sırasında (1812) 1828 Dekabristleri, köylülerin ülkenin asıl sahibi olduğunu ispatlamışlar ve köylülüğü kölelikten kurtarmışlardır. Asıl amaçları da Rusya'nın demokratikleşmesini sağlamak olan örgütün Lenin'i etkilediği bilinmektedir.¹²¹

Rusya 1905 yılında Japonya ile girdiği savaşta yenilir. Zaten çara karşı memnuniyetsiz olan Rus aydınları; yani dekabristler bu yenilginin ardından memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başlarlar. Bunun üzerine çar kendisine karşı çıkmaya başlayan bu aydın grubunu Orta Asya bozkırlarına sürgüne gönderir. Sürgüne giden bu aydın grubu Orta Asya Türklerinin uyanmalarını, aydınlanmalarını sağlamışlardır. Kendisine karşı tepkilerin artmasıyla çareyi 1905'te manifesto ilan etmekte bulan çar yetkilerini kısıtlar. Her milletten temsilciler seçilip Duma'ya gönderilir. Yaşanan bu gelişmeler üzerine özgürlük için Türkler büyük ümide kapılırlar. Ancak bu ümitler 1907'de sona ermeye başlar. Çar iki yıl içinde yetkilerini tekrar almaya başlar. Duma'ya gönderilen temsilciler de geri çağrılır. Böylece bağımsızlık ümitleri bitti.

Ancak 19.yüzyılın başından itibaren Fransız devriminin etkileriyle ortaya çıkan bir takım reformist hareketler ve fikirler ve Rusya'da yaşanan 1905 Meşrutiyeti sonucunda uyanan Türk aydınları bir daha bu gaflet uykusuna girmeye niyetli görünmüyorlardı. Örneğin; kendisi de taassubun hüküm sürdüğü Buhara'daki medreselerin birinden mezun olmasına

¹²¹ Yusuf Küpeli, Ekim Devrimi'nin 86. yıldönümünde Rusya'da marksizmin gelişmesi ve Lenin üzerine kısa notlar, <http://www.sinbad.nu/lenin.html>, 02.02.2008

rağmen fikir dünyası Buhara(asr-ı saadet), Rusya(metot), Osmanlı(ıslahat) düşünce üçgeninde oluşan Şihabettin Mercani Bey'in medreselerdeki eğitimi modernleştirme çabaları¹²² ve geri kalışın sebebinin ana dillerini kullanmamaya bağlayan Abdülkayyum Nasırî'nin fikirleri yenileşme hareketinin ilk adımlarındandır. Türk dünyasının işgali sırasında Batıcılık ve Panslavizm arasında kalan Rusların tehdit unsuru olarak gördükleri 1828 Dekabristleri, Ukraynalı Taras Şevşenko, Dostayevsky, Semenof gibi kişiler ile bazı sosyal demokratlar ve halkçılar Azerbaycan'daki aydınları ve daha sonraları da Şokan, Abay gibi Kazak aydınlarını etkileyecek ve ortaya çıkacak olan cedit hareketlerinin kıvılcımlarını tutuşturacaklardı. Ruslar işgallerinin amacını iyi biliyorlardı ama işgal ettikleri memleketlerde uygulayacakları politikaları belirli değildi. Ortaya çıkacak duruma göre siyaset geliştirme onların başarısızlıklarını da beraberinde getiriyordu. Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma amacıyla açtıkları Rus okullarından mezun olan Kazak, Kırgız, Tatar ve Azerbaycanlı vb. gençler daha sonraları onların bilinçli ve en tehlikeli düşmanları olarak karşılına çıkacaktı. 1830'larda Bakü, Gence, Şuşa, Nuha gibi Azerbaycan'ın merkezi bölgelerinde açılmaya başlayan Rus okullarına karşılık olarak Abbaskulı Ağa Bakıhanlı, Mirza Şefi Vazıf eski metotlardan farklı olarak okullar açmıştı. Yine aynı yıllarda Hasan Bey Zerdabi ilerlemenin Rus okullarıyla olmayacağını 1875 yılında "Ekinci" adlı ilk Türkçe gazeteyi çıkararak açıkca ve halkın anlayabileceği sade bir dille açıklamıştı.

1905'te başlayan bağımsızlık hareketi sonrasında kurulan Alaş- Orda Partisi ve bu partinin çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi "Hürriyet Dönemi" başlığı altında verilmiştir.

İdil- Ural'da Ceditçilik Hareketleri: 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın düşmesi ile İdil(Volga) Tatarlarının daha çok dini terbiyeye dayanan kültür ve eğitim hayatlarına da sekte vurmuştu. Ancak mahalle imamları ve mollaları kendi bilgi ve kabiliyetleri çerçevesinde halka dini ve terbiyevi hizmetlerini yapmaktaydılar.

Bunun dışında Rusya ile Türkistan ve Kazakistan arasındaki ticareti ellerinde tutan Tatar tüccarlar yakından gördükleri Buhara medreselerinde kendi çocuklarını ve başka çocukları okumaya teşvik ediyorlardı. Sonuçta Buhara'da tahsilden dönen ve "Damulla"(damolla) diye anılan Tatar gençleri şehirlerde ve köylerde medreseler açtılar; Buhara usulü din eğitimi yaptılar. Ancak o devirde Buhara eski parlak devrini kaybederek skolastik bir eğitim merkezi haline döndüğü için "damulla"larda eğitim reformu görülmedi. Bununla beraber Tatarlarda okuma hevesi artmış olduğundan 18.yy'ın 2. yarısında eğitimi himaye etmek isteyen imam ve zenginlerin yaşadığı Kazan vilayeti ve büyük köylerinde çok sayıda yeni medrese ortaya çıktı. Tatar burjuvazisinin temeli güçlendikçe okulların sayısı arttı.

Ayrıca 1788 yılı İdil- Ural'daki Müslümanlar için bir dönüm noktası oldu. Zira II. Katerina Müslüman tebaasından daha iyi yararlanmak için Ufa'da Müslüman Ruhani İdaresi'ni kurdurdu. Böylece müftülüğün idaresinde pek çok mescit ve medrese açıldı.

Abdünnasır Kursavi (1771/72- 1812) Kazan Tatarları arasında uyanış hareketinin önemli temsilcisidir. Ortaya koyduğu fikirler sadece Rusya Türkleri arasında değil tüm İslam dünyasında yankı bulmuştur. Buhara ve Semerkant kütüphanelerindeki klasik İslam alim ve filozoflarının eserlerini inceleyerek İslam dini bilginlerinin birtakım köhne saplantılarda olduğunu görmüştü.

Fikirlerini **El-irşâdu li'l ibâd** adlı eseriyle ortaya koymuştur.

Şihabeddin Mercani (1818- 1889) İslâmiyetin bazı dogmatik görüşlerine karşı çıkmıştır. Değişik okullarda öğretmenlik yapmıştır.

En ünlü eseri **Müstefâdü'l- Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar** adlı tarih kitabıdır. Tatarlara tarih şuuru aşılması gibi önemli bir hizmeti daha vardır. Çünkü ilk defa onun şahsında Kazanlı bir tarihçi, kendi memleketinin tarihini milletin önüne sermiş ve halkın kendi benliğine kıymet ve önem vermesi yolunda rehberlik etmiştir.

¹²² Darhan Hıdraliyev; "Türkistan'da Cedit Hareketinin Fikrî Kaynakları ve Abay", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S. 2, İzmir 1997, s.83.

İbrahim Half(in) (1778- 1829) Kazan Tatarlarının uyanışında önemli bir role sahiptir. En önemli eseri 1819'da yazdığı **Ahvâl-i Çingiz Hân ve Aksak Timur**'dur. Halfin, Kazan üniversitelerinde Tatarca ve Arapça öğretmenliği yapmıştır. 1823'te ise Doğu Edebiyatı profesörü olmuştur.

Hüseyin Feyizhani (1828- 1866) Yenilikçi hareketin temsilcilerinden olan Feyizhani, Mercani'nin öğrencisidir. Feyizhani, eski Bulgar dilinin burada yaşayan Çuvaşların dili ile aynı kökten geldiğini ilk defa dikkati çekmiştir.

Hocası Mercani ile milli kültürün gelişimi meselelerini inceleyerek, medresede din dışı ilimlerin okutulmasını ve Avrupaî tarzda bir Tatar lisesinin açılmasını ileri süren, yayınlanmamış, **İslâh-ı Medâris** adlı bir risale kaleme almıştır.

Kayyum Nasırı (1824- 1902) Kazan Tatarlarının yeni devir öncülerinin en mühimi muhakkak ki Kayyum Nasırı idi. Tatarlar arasında ilk büyük ansiklopedist- bilgin Kayyum Nasırı ana dilinde dilbilimi, edebiyat, etnografya, coğrafya, aritmetik, fizik gibi dersler için ders kitapları yazmıştır.

En büyük eseri Tatar folklörünü konu ettiği **Fevâkih ül- Cülesâ** adlı eseridir. Rus okullarında Tatarca hocası iken duyduğu ihtiyaç üzerine olsa gerek Tatarca'yı incelemeye koyulmuş. Tatarlar arasında kullanılan Çağatayca tesiri altındaki Türk dili yerine halkın kullandığı dilin dil bilgisi hazırlamıştır. Bu çalışmasıyla dilde "Tatarcılığın" temsilcisi olmuştur. Edebi dilin halkın anlayacağı şekilde sade olmasını savunmuştur.

Kırım'da Ceditçilik Hareketleri: Kırım Hanlığı 1783'te Rusların eline geçti. Bu tarihten itibaren Kırım Tatarlarına yönelik kıyım hareketleri de başlamıştı. Halkın elinden araziler alınıp Rus asilzadelerine verildi. Köyler boşaltıldı. Özellikle Türkiye'ye göçler başladı. Açlıktan ve hastalıktan ölümler arttı. Camiler ve medreseler yıkıldı. Eğitim ise çok kötü durumdaydı. Ancak tüm Orta Asya'da kıvılcımlanmaya başlayan ceditçilik ateşi şüphesiz Kırım'da da yankısını bulacaktı. İşte burada adı anılması gereken büyük şahsiyet **İsmail Gaspıralı**'dır.

Gaspıralı'nın fikirlerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

- Dilde, fikirde, işte birlik.
- Çağdaş usûllerle eğitime başlamak.
- Bütün Türklere ortak dilde hitap edecek milli bir basın yayın organını hizmete sunmak.
- Müslüman kadınlarının hürriyetlerine kavuşmasını sağlamak.
- Milli aydınlar zümresi yetiştirmek.¹²³

Görüldüğü gibi Tüm Orta Asya coğrafyasında birtakım iyileştirme ve yenileşme faaliyetleri yapıyordu ama bir şeyler eksikti. İşte Gaspıralı'nın da büyüklüğü burada anlaşılacaktı. O içinde bulunduğu devrin gerçeklerini çok iyi bir şekilde kavramış ve Ulu önderimiz Atatürk'ün 2 Eylül 1930 yılında söylediği "Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir..., şeklinde ifade ettiği fikre daha o sıralarda sahip olduğundan bu koskoca milletin varlığını sürdürebilmesinin ancak Türk Boyları arasında bir birliğin kurulmasıyla sağlanabileceğini ve bunun da ancak boylar arasında dil birliğinin oluşturulması ve yeni usuldeki bir eğitimle mümkün olacağına inanmıştı. Fikirlerini yayabileceği en etkili yol da bir gazete çıkarmaktı ve öyle de yaptı. Gazete çıkarmak için Çar hükümetine yaptığı birçok başvuru ret edilen İsmail Gaspıralı yılmayarak 1883 yılında Tercüman gazetesini çıkarıncaya kadar kendi düşüncelerini **Tavrida** gazetesinde ve Tonguç ile **Mirad-ı Cedit** dergilerinde yaymaya çalıştı. Nihayet 10 Nisan 1883 yılında kendi fikirleriyle birlikte şöhreti de dalga dalga yayılan **Tercüman** gazetesini çıkarmaya muvaffak oldu ve daha önce Tavrida gazetesinde seri olarak yayımladığı

¹²³ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), TTK yayımları, Ankara, s.11-15

“Rusya Müslümanları” makalesinde iletmek istediklerini daha etraflı ve sistemli bir şekilde işlemeye başlar.¹²⁴ Gazetenin ilk amacı “ortak bir Türk edebi dili”ni oluşturmaktır.

Bu gazetenin 1918 yılına kadar yayımlanmış olması, edebî ve ilmî ölçülerin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. İsmail Gaspıralı, 1884’te yeni Avrupaî eğitim ve öğretim metotlarını, gelenekli İslâmî değerlerle birleştirerek, yeni bir eğitim sistemi hazırladı. Bu yeni eğitim sisteminin temel fikri, dünyadaki bütün Müslümanların bir ortak amacın etrafında birleştirmek, bir birlik sağlamak idi. Söz konusu eğitim sistemi, kendisinin doğduğu ve yayıldığı bölgede dikkate değer başarılar elde etmiş .

1884 yılında Bahçesaray’da ilk mektebi açarak eğitime başlayan Gaspıralı’nın burada aldığı başarılı sonuç kısa zamanda diğer bölgelere de yayılmış, pek çok hoca ve öğrenci bu yeni metodu öğrenmek ve eğitim almak için onun yanına gelmişler ve memleketlerine döndüklerinde bu usulü uygulamaya başlamışlardı. İsmail Gaspıralı aynı zamanda bu fikirleri Tercüman gazetesindeki yazılarıyla da yaymaya devam ediyordu. Özellikle eğitim alanındaki yazıları Orenburg’ta çıkan **Vakit**, Kazan’da çıkan **Yılduz** gazetesi ve **Şura** dergisi ile Azerbaycan’da çıkan Molla Nasreddin ve **Füyuzat** dergileri vasıtasıyla daha geniş alanlara yayılabiliyordu.

1916 yılında Çarlık imparatorluğuna bağlı Orta Volga, Kafkasya, Türkistan ve Kazakistan bölgelerinde faaliyet gösteren ceditçilik okullarının 5000’den fazla olduğu kaydedilmiştir.

Azerbaycan’da Ceditçilik Hareketleri: Azerbaycan toplumunu eğitim yoluyla geleceğe hazırlamayı amaç edinen ve “Maarifçiler” olarak bilinen yazarların yetişmesini sağlayacak olan Gaspıralı milletin şuuru haline gelmiştir. Azerbaycan’da bu şuur çerçevesinde modern ve millî müfredat programları hazırlanmış. Dönemin Önemli Şahsiyetleri; **Celil Memmedkulizade, Süleyman Sani Ahundov, Sultan Mecid Ganizade, Mirza Elekber Sâbir** gibi eğitimci şahsiyetlerdir. Bu aydınlar tarafından modern eğitim sisteminin uygulandığı okullar açılmıştır. Maarifperver-Realistler olarak da bilinen eğitimcilerce hayata geçirilen ve 1905’ten sonra sayısı hızla artmaya başlayan bu okullarda yeni nesle Ahundzade, Vâgıf, Şirvanî, Puşkin, Gorki, Shakespeare ve diğer klâsiklerin eserleri okutulmuş, uygulanacak müfredatın muhtevası, Hayat, Molla Nasreddin (1906-1921), Füyuzat (1906-1907), Debistan (1906-1908), Rehber (1906-1907), Mekteb (1911-1918) gibi dergi ve gazetelerde etraflı bir şekilde tartışılarak eğitim sistemi ıslah edilmeye çalışılmıştır.¹²⁵

“Ancak Azerbaycan’da yenileşme hareketi din adamlarının tepkileriyle karşılaşılıyordu. Her batı usulü ile yetişmiş aydına hristiyanlaşmış gözü ile bakılıyordu. Dolayısıyla Azeri aydınlarının vazifeleri hayli zordu. Buna rağmen dört büyük reformcu Abbas Kuli Ağa Bakihan(ov), Mirza Fethali Ahund(ov), Hasan Melikzade Zerdabi ve Şair Hacı Seyyid Azim Şirvani her şeyden önce üç müesseseyi memlekete sokmayı düşünmüşler ve bunların temellerini atmışlardır. Bu üç müessese okul, basın, tiyatro idi.¹²⁶” aşağıda bu dört reformcu hakkında bilgi verilecektir.

Abbas Kuli Ağa Bakihan(ov)(Kudsî) (1794- 1847): Bakü Hanları neslinden olan A.Bakihan(ov)iyi bir tahsil görmüştür. Kudsî lakabıyla tanınan alim, mütefekkir, şair ve yazardır. **Esrârü’l- Melekût** adlı astronomiyle ilgili eserini I.Abdülhamit’e sunmuştur. **Gülistan-ı İrem** adlı eseri ise Azerbaycan tarihine hasrolunmuş bir çalışmadır.¹²⁷

Mirza Fethali Ahund(ov) (1812- 1878): Modern Azeri edebiyatı 1850’lerden sonra Mirza Fethali Ahund(ov)’un şahsında en büyük temsilcisini bulur. Ahund(ov), tiyatro yazarı,

¹²⁴ Mehmet Saray; **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, İstanbul 1993, s.26.

¹²⁵ Ali Erol; “Gaspıralı İsmail Bey ve Maarifçiler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi İsmail Gaspıralı Özel Sayısı**, Güz S. 12, TTK, Ankara 2002, s. 489-499.

¹²⁶ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK yayınları, Ankara,s.24

¹²⁷ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK yayınları, Ankara, s.24

şair, mütefekkir ve reformisttir. Ahund(ov), Azerbaycan edebiyatında dramaturjinin esaslarını koymuştur. 1850'lerde yazdığı dram eserleri o devrin aynası gibidir. Bu eserler 19.yy'de Azerbaycan edebiyatında realizmin ulaştığı en mükemmel eserlerdir. Dili modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyeye yükseltmiştir.¹²⁸

Hacı Seyyid Azim Şirvani (1835- 1888): 19.yy.'da Azerbaycan yenileşme hareketinin en büyük fikir adamlarındandır. 1869'da Şamahı'da modern bir Türk okulu açmıştır. Şirvani, Hasan Melikzade Zerdabi'nin çıkardığı Ekinci(1875) gazetesinde yenilikçi düşüncelerle bezenmiş şiirler yazarak halkı aydınlatmaya çalışmıştır.¹²⁹

Hasan Melikzade Zerdabi (1837- 1907): Aldığı eğitimlerle çok iyi Rusça bilen Zerdabi üniversite eğitimi sırasında Rus edebiyatını da çok iyi öğrendi. O zaman ki Rus ihtilalci dernekleriyle yakından ilgilendi. Köylülerin topraklarının taksimi sırasında karşılaşılan zorluklara karşı Türklerin haklarını savunması memnuniyetsizliğe sebep oldu. Vilayet İdaresi'nde memur olarak çalışmaya başlayınca Rusça bilmeyen Azeri köylülerine yardım etmek istedi. Ancak verdiği mücadele vali ile arasının açılmasına sebep oldu.

Zerdabi halkı eğitmek ve bilgilendirmek gerektiğine inanıyordu. Bunun için de aydın grubu oluşmalıydı. O ana dilde bir gazete çıkarmanın çok gerekli olduğuna inanıyordu. Lakin Azerbaycan'da Farsça'nın bariz üstünlüğü ve bu konuda hükümeti de kesin tutumu vardı. Bundan dolayı karşılaştığı tüm zorluklara rağmen ana dilde yayın yapan Ekinci gazetesinin ilk sayısını 1875'te çıkardı. Ancak bu çalışması sırasında yalnızdı. Zira gazetenin kadrosu bir tek şahsından oluşmaktaydı. 93 Harbi sırasında yayınladığı şiirin Rusya aleyhtarı olmasından dolayı gazete kapatıldı.¹³⁰

Türkistan'da Ceditçilik Hareketleri: Türkistan'da acaba durum nasıldı? Gaspıralı'nın Buhara Emirini ziyaretinden tam sekiz yıl sonra 1901 yılında **Münevver Kari** tarafından Taşkent'te ilk usul-i cedit mektebi açılmıştı. 1903 yılında da Türkistan yenilikçilerinin önderi konumunda olan **Mahmud Hoca Behbudi** tarafından Semerkant'ta ikinci okul açılır ve okulların sayısı gün geçtikçe artmaya başlar. Kazan ve Kırım yenilikçilerine göre daha az organizeli ve kapsamlı bir programa sahip olmamalarına rağmen gençlere yönelik faaliyetlere çok önem vermekteydiler ve fikirlerini Terakkî, Hürşid, Şuhrat, Tüccar ve Asya gibi gazetelerde yaymaya çalışıyorlardı. İlimliydi ve kendilerini Duma'da temsil etmek istiyorlardı. Bunların yanı sıra Osmanlı'da meydana gelen yenilikler ve bilhassa Genç Türkler hareketi ilgiyle takip ediliyordu. Genç Türkler hareketi Hive ve Buhara'da Genç Hiveliler ve Genç Buharalılar hareketi olarak devam ettirilmeye çalışılıyordu.¹³¹ Kendilerini Duma'da temsil etme düşünceleri yoktu. Mücadeleleri reform için savaş, dinî muhafazakârlığı tel'in, Buhara Emir hükümetinin kötü yönetiminden kurtulma ve Türkistan'ın tamamı için hürriyet şeklinde beliriyordu.¹³²

Kazakistan'da Ceditçilik Hareketleri: Kazak topraklarında da durum farklı değildi. 1870'li yıllardan itibaren Orenburg(Turgay), Ural ve Akmola'da açılmaya başlayan Rus okullarından pekçok Kazak genci mezun olmuştu.

19. yüzyılın ikinci yarısında gelenekli dinî eğitim sistemi önemini kaybetmeye başlamış, arka plâna itilmiştir. 20. yüzyılın başlarında ise, "Rus-Kazak eğitim sistemi" yaygınlaşmaya başladı. Meselâ, Türkistan ilindeki Rus ve yerliler okulu ile Stepnoy'daki Rus okuluna Kazakların alınması, onların eğitime ilgisinin artırılması konusunda çok başarılı çalışmalar yapıldı. Bu okulların asıl hedefleri, Kazak çocuklarının Ruslaştırılması idi. Ancak onların siyasî hedeflerinin iç yüzünün, Rusları "ulu bir halk" olarak tanıtmak ve yüceltmek, yerli halkı öz dillerinden uzaklaştırma olduğunu çocuklarını okula gönderen Kazaklar da kısa

¹²⁸ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), TTK yayınları, Ankara, 24-25

¹²⁹ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), TTK yayınları, Ankara, s.25-26

¹³⁰ Nadir Devlet, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), TTK yayınları, Ankara, s.26-27

¹³¹ Mehmet Saray; age, s.26.

¹³² Mehmet Saray; age, s.26.

sürede öğrendiler. Ebeveynlerin kendi çocuklarının okulda, millî gelenek ve göreneklerinden, dini ve gelenekli terbiye (eğitim) sisteminden uzaklaşma başladıklarını fark etmemeleri mümkün değildi. Neticede 20. yüzyılın başlarında Rusça eğitim yerli halkın tamamını kapsayan bir faaliyet haline gelmese de, Kazakların arasında Rusça konuşabilen ve yazabilenlerin sayısının arttırılması, belirtilen okulların başlıca hedeflerinden olmuştur. Orta ve yüksek öğrenim, maddî durumu iyi olan ailelerin yararlanabileceği bir imkân idi. Yoksul aile çocukları ise, eğitim imkânlarından yoksundu.

Ayrıca 20. yüzyılın başlarında “cedid mektebi”, “yeni sistemle eğitim veren okulların” yaygınlaştırılması konusunda, Rus okullarında, üniversite ve yüksek okullarda tahsilini tamamlamış gençler öncülük yaptılar. Bu faaliyetin destekçileri A. Bökeyhanov, B. Karatayev, C. Akbayev ve M. Tınışbayev, İsmail Gaspıralı gibi Çarlık’ın yüksek öğrenim kuruluşlarında eğitim görmüş aydınlar idi. Bunun için de onlar, eğitim konusuna yaratıcılıkla baktılar, Rus ve Avrupa ülkelerinin başarılı ve ilerici fikirlerini, millî pedagojinin iyi teknikleriyle birleştirerek, sentez yapmaya gayret ettiler. Bu aydınlar, aynı zamanda da Çarlık’ın sömürgecilik siyasetine karşı cereyan eden “millî özgürlük hareketleri”nin önderleri oldular. Ana dilinin zenginliği, doğu, Rus ve Avrupa kültürlerinin ilerici fikirleriyle silahlanmış olan bu aydınlar, 20. yüzyılın başlarında “millî özgürlük” ideolojisini oluşturmaya çalıştılar. Siyasî önder ve yol gösterici olarak kendilerini tanıtan bu aydınlar, edebiyat alanındaki mevcut edebî muhitin gelişmesine katkıda bulundular.

Liberal – demokrat bakış açısının istikametlerine olumlu tesirlerde bulunanlar da bu aydınların arasından çıkmıştı. A. Bökeyhanov, San-Petersburg şehrindeki Çarlık’ın Orman İşletmeciliği Enstitüsü’nü 1894 yılında bitirmiştir. Cakıp Akbayev ise, 1902’de San-Petersburg Üniversitesi’nin Hukuk Fakültesi’nden mezun olmuştur. S. Lapin, B. Sırtanov, R. Marsekov, T. Aydarhanov, C. Seydalın, M. Tınışbayev v.b. birçok ismi, bu gruba dahil etmek mümkündür. A. Aytpakin, S. Nurlıhanov, A. Seytov ve A. Ermokov, Tomsk Yüksek Okulu’nun mezunlarıdır. G. Musagaliyev, Kahire Üniversitesi’nin Hukuk Fakültesini bitirdi, 1909- 1910 tarihleri arasında Endonezya, Hindistan, Pakistan ve Japonya’da bulundu. Belirtilen aydınların hemen hepsi başta Arapça, Farsça olmak üzere Türk dilleri gibi yabancı diller hâkim olup, Doğu Avrupa ülkelerinin tarihi ile filoloji bilimlerinin uzmanları idi.

Yüksek öğrenimini tamamlamış veya tamamlamamış Kazak aydınlarının sayısı 100’den fazladır. Bununla birlikte bu aydın grubuna, orta öğrenim öğretmeni hazırlayan okul, tıbbî eğitim veren yüksekokul ve medrese gibi eğitim kuruluşlarında tahsil görmüş insanları da dâhil edebiliriz. Tahsil görmüş insan sayısı yaklaşık 700 civarında idi. Bütün bu eğitilmiş insanların ortak amacı, eğitimin yaygınlaştırılması ve halkın aydınlatılması için ülkeye hizmet etmek idi. Bu aydınlar, gazete ve dergi okumayı bilmeyen, yazı yazamayan halkın, kendi haklarını korumada aciz olacağına bilincindeydiler.

Rusları büyük ulus olarak tanıtmak amacıyla açılan bu okullar beklenilenin tam tersi sonuçlar doğurunca Ruslar bu okulların bazılarını kapatmıştır. Kazak topraklarındaki ceditçiliğin 19.yüzyıl sonlarında meydana gelen yazılı edebiyat ve onun içinde **Şokan Velihanov**’un sosyal kalkınma fikri, **Ibray Altınarın**’ın aydınlatma ve **Abay**’ın insan felsefesiyle bağlantılı olduğu aşikârdır¹³³ ve bunlar İsmail Gaspıralı ile gerçek hüviyetini kazanan yenileşme hareketinin Kazak steplerindeki solukları olmuşlardır.

Ayrıca 19.yüzyılın sonu ile 20.yüzyıl başlarında bir kültür merkezine dönüşen Orenburg’da açılan Usul-i Cedit medresesi ve mekteplerinden mezun olan gençler kendi milletinin menfaatlerini açıkça müdafaa eder duruma gelmişlerdi. Özellikle 1905’teki Meşrutiyet Hareketiyle diğer Türk toplulukları ile birlikte eğitim özgürlüğünü elde eden Kazak Türkleri arasında Türklük ve İslamiyet şuru içinde modernleşme eğilimleri daha da kuvvetlenmişti.

¹³³ Maksat Tecimuratov; “Ceditçilik ve Kazak Edebiyatı”, **Jelmaya Dergisi**, Arge Tantım, S.5, Ankara 1999, s.17.

Aynı sıralarda Kazaklar arasında biri **Millî-Dini** diğeri de **Batıcı- Millî** olmak üzere iki görüş belirtmeye başlayacak. Millî- Dinî görüştekiler **Ali Bükeyhan, Ahmed Baytursinov ve Mirjakıp Duvlatulı**'nın önderliğinde Kazak gazetesini çıkarmaya başlayacaklar ve ileride Millî Kazakistan devletinin kuruluşunun temelini atacak olan Alaş Orda partisini kuracaklardı. Batı Türkistan'da başlayıp Doğu Türkistan'da da bütün hızıyla devam eden ceditçilik hareketi "Toplan Millet", "Kaşgar" ve "Ana Dil" gibi şiirlerin sahibi **Kutluk Şevki**, "Okudu Aştı", "Kurtuluş Yolunda" gibi şiirleri olan **Mehmet Ali Tevfik**'i ve **Abdulhaluk Uygur** gibi ateşli ve vatansever birçok şairi yetiştirmeye devam etmiştir.¹³⁴ Kazak Türkleri arasında bu usûlü yaygınlaştıran **Ahmet Baytursinov** olmuştur. XX. yüzyıl başındaki Kazak akınları bu iki usûlde eğitim almışlardır.

Hazırlık Dönemi: Kazakistan artık tamamıyla Çarlık Rusyası'nın hakimiyeti altına girmişti. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarındaki Kazak toplumunun belli başlı özelliklerini gösteren en önemli özellik, bilim âşkı, öğrenme tutkusudur. Toplumda, yüksek öğrenim kuruluşlarında eğitim görme arzusu ve tahsilli bir insan olma isteği yaygınlaştı, aydınların sayısı çoğaldı.

Kazak halkının kültür ve eğitim konusunda yüksek basamaklara tırmanma gücünün artmasına, 19. yüzyılın ikinci yarısında "Kazak aydınlatıcılık" faaliyetlerinin doğması ve yaygınlaşması, olumlu derecede tesir etmiştir. Eğitim alanındaki çalışmalarının zenginleşmesi ve gelişmesinin, kendine has özellikleri vardır. Bu süreç, öncelikle Kazak aydınlarının doğuşu ve sayıca artmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Kazakistan'ın Çarlık hükümetinin idaresi altına girmesi beraberinde Rus kültürü ve bu kültürünün aracılığıyla bütün Avrupa kültürüyle tanışma imkânını da getirmiştir.

Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgi edinirler.¹³⁵ Avrupa medeniyetinin tesiriyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak edebiyatında aydınlanma, hümanizm fikri gelişerek, yeni realist edebiyat kalıplaşmıştır. Bu dönemde toplumsal siyasî durum, millî fikrin uyanışı, sanata karşı ilgi gibi düşünceleri geliştirmiştir. Böylece Kazaklar arasında hem millî hem de çağdaş özelliklere sahip olan bir edebiyat geleneği ortaya çıkmıştır. Bu bilgiler sayesinde, aydınlarımız, Kazak halkını cehaletten ve geri kalmışlıktan kurtulmak için okumaya, bilgi sahibi olmaya çağırılmışlardır. Bu çağrılarının sonucu olarak Batı edebiyatının özellikleri öğrenilmeye başlanmıştır.

XIX. yüzyılda Kazak edebiyatını en çok etkileyen Rus edebiyatı, özellikle Rus realizmi idi. Rus medeniyetinin "altın asrı" olarak adlandırılan XIX. yüzyıl edebiyatında oluşan yeni akım ve aydınlatma fikri Orta Asya halklarının hepsini etkilemiştir. Rus yazar ve şairlerinin eserleri Kazak bozkırına da yayılmış ve büyük saygı görmüştür. Çar tarafından Kazak bozkırına sürgüne gönderilen Rus aydınları Kazak ülkesine yeni bir güç getirmişlerdir, onlar Kazak halkını ve aydınlarını eğitim almaya çağırılmışlardır. (Bu aydınların çar tarafından niçin sürgüne gönderildikleri "Ceditçilik" başlığı altında anlatılmıştı.)

Kazakistan'da bulunan bu Rus aydınların en önemlileri şunlardır: P. P. Semenov-Tiyenşanskiy, A. Beketov, S. F. Durov, B. İ. Dal, V. A. Uşakov, T. Şevçenko, V. Radloff, G. N. Potanin, E. P. Mihaelis v.b. Bu âlimler, Kazak toprağının verimliliğini, coğrafyasını, Kazak dilini, özelliklerini, gramerini, Kazak halk edebiyatı örneklerini toplayıp, inceleyip, yayınlamışlardır. İlk 1880- 1890 yılları birkaç kıssa ve Kazak akınlarının şiirleri Petersburg, Orınbor, Kazan matbaalarında neşredilmiştir. Duvlat Babatay Ulı ve Şortanbay Kanay Ulı'nın eserleri ayrı kitaplar olarak basılmıştır.

¹³⁴ Alimcan İneyet; "Çağdaş Uygur Şiiri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.II, İzmir 1997.

¹³⁵ Metin Akar; Sebahat Deniz, Fahrünnisa Bilecik; "Kazak Türkleri Edebiyatı", **Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı**, Yesevi Yayıncılık, İstanbul: 1994, s.56.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında yaşayan ve şiirler ortaya koyan Kazak akınları şunlardır: Bircan Kojagulov, Eset Naymanbayev, Sara Tastanbekova, Muhit, Ükili İbray, Baluvan Şolak, Mayra, Medi, Akan Seri Koramsa Ulı, Jayav Musa Bayjanov vb. Bu şairler daha ziyade halkın isteklerini dile getirmişler, baskıya ve adaletsizliğe karşı şiirler ve türküler yazıp seslendirmişlerdir.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Kazak edebiyatında Rus edebiyatının etkisi fazla olup, Rus demokrat akımı ile birlikte sembolik akım da savunulmuştur. Rusça eğitim alan Kazak akınlarından bazıları sembolizmi savunarak eserler yazmışlardır. Sembolizmi savunan XIX. yüzyıl Kazak edebiyatı temsilcileri şunlardır: Şeñgery Bökeyev ve Berniyaz Kuleyev.

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başında akın ve yazarların en önemli meselesi halkı uyandırmak, cehaletten kurtarmak ve ilim öğretmektir. Yani eğitim meselesi gündeme getirilmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak topraklarında **aydınlanma dönemi** başlamıştır. Bu dönemin başlaması tesadüf değildir, dönem, tarihî-sosyal gelişim ihtiyacından doğmuştur. Bir de Rusya'da uyanan devrim fikrinin dalgalanması bu dönemin oluşmasında etken olmuştur. Batılılaşma yanlısı olan ilk Kazak Türk aydınları da belirmeye başlamıştır. Bu dönemin önde gelen şahsiyetleri Şokan Velihanov, İbray Altınсарin ve Abay Kunanbayev'dir.

Aynı zamanda bu dönemde iki eğitim kavramı Kazak aydınları arasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır:

1) Hıristiyanlık ve Ruslaştırmanın Beraber Rol Aldığı Eğitim: N. I. İlminskiy (1822- 1891) tarafından desteklenmiştir. Bu eğitim sisteminde yerli dilde verilen eğitim aynı zamanda Ortodoks Hıristiyanlığın temel prensiplerinin verilmesini sağlıyordu. 18. yüzyılda general Skalon'un basmış olduğu "Kazak Dilinin ABC Kitabı" Rus alfabesine dayanıyordu. Yine İlminskiy "Kırgızlara Rusçayı Kendin Öğren" dizisini yayımlamıştı.

Pedagog, eğitimci ve Kiril harflerini esas alan Kazak alfabesini hazırlayan yazar **İbray Altınсарin** ise İlminski'nin bir nevi takipçisi idi. Kıtılıktan kısa bir süre önce devlet meclisi üyesi ve bakanlık danışmanı olan Altınсарin 1879 yılında Kırgızskaya Hrestomatiya'yı yayımlamış ve Kazak okullarının müfettişliğini yapmıştır. Onun eğitim sistemi "Çocuklar, Haydi Okula" adlı kendi yazdığı şiiriyle bütünleştiriliyordu. O her nasıl ve ne olursa olsun okumanın önemine inanıyordu.

2) Ceditçiler Tarafından Benimsenen Eğitim: Kazak entelektüelleri arasında yaygın olan bu akım ise Mirjakıp Duvlatulı'nın "Uyan Kazak" şiiriyle bütünleşen sistemdi ki bu sistem Ceditçiler tarafından benimseniyordu. Evrensel bilim değerlerinin İslam doktrini ile örtüştüğü bir eğitim sistemini öneren Ceditçiler bu alanda önemli bir etki yaratmışlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kazakistan'da dinî eğitim, Rus egemenliğine geçmeden önce de mevcuttu ve bu eğitim köylerdeki cami imamları tarafından veriliyordu. Bu dönemde medreselerde eğitim verenler ise Buhara, Semerkand, Taşkent, Kazan, Ufa, Orınbor, Troitsk gibi yerlerde okuyan Tatar ve Başkurt mollaları idi.

Asrın başında medrese eğitimi ikiye ayrılmıştı: "Kadimci" ve "Ceditçi"

Kadimci eğitim; eskiden beri devam eden ve Arap harfleri ile yapılan dinî eğitimdi. Ceditçi eğitim (yeni tarzda eğitim) ise alfabe değişikliğinin yanı sıra derslerde de farklılık söz konusuydu. Dinî derslerin yanında tarih, coğrafya, matematik gibi dersler de okutulmuştur. Bu usûlün başını ise Tatar Türklerinden **Şehabeddin Mercanî** ve bütün Türk halklarının takdirini kazanmış olan **İsmail Gaspıralı** çekiyordu.

İlk aydınlanmacılar olarak **İbray Altınсарin** ile birlikte dönemin önde gelen şahsiyetlerinin; etnograf ve halk bilimcisi **Şokan Velihanov** ve yenilikçi şair **Abay Kunanbayev** olduğunu daha önce "Ceditçilik" başlığı altında belirtmiştik.

Rus dili, edebiyatı ve kültürünü yakından öğrenmiş olan bu üç aydın da, Kazak halkının eğitimi ve gelişmesi için uğraşmışlar ve geri kalmışlıktan, karanlıktan kurtulmak için

halkı bilime ve çağdaş eğitime çağırmışlardır. Avrupa medeniyetinin ekonomik ve kültürel alanlardaki gelişmelerde ne kadar önemli rol oynadığını anlatmaya çalışmışlardır. Onlar, çağdaş batı medeniyetine yönelmenin Rus dili ve kültürü vasıtasıyla mümkün olacağı inancını taşımışlardır. Ancak bu durum, Çarlık rejiminin Kazak bozkırlarında uyguladığı Ruslaştırma ve sömürgecilik siyasetlerini eleştirmelerine de engel oluşturmamıştır” denilmekle birlikte bunların Rusya yanlısı aydınlanmacılar olduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır.¹³⁶Bu şairlerin eserlerinin başlıca özelliği de daha önce Kazak edebiyatında olmayan, yeni gelişmeye başlayan halkın siyasî taleplerini cevaplandıran realizm akımını kullanmalarıydı. Bu üç aydın, Kazakistan’ın farklı bölgelerinde yaşayıp, birbirlerini tanımamışlardır. Fakat bunların fikir, düşünceleri, savundukları akım ve amaçları aynı olmuştur.¹³⁷

Bu üç aydının kendilerinden sonra gelen aydınlar üzerinde etkileri büyük olmuştur. Onların izinden yürüyen yeni kuşak aydınlar, Kazak bozkırlarında ulusal uyanış ve kurtuluş hareketini başlattıkları gibi, sömürgeci rejimin neden olduğu geri kalmışlığı, karanlığı ve cehaleti yenmek için eğitim alanında da önemli çalışmalar yapmışlardır.

Bu dönem talebine göre Kazak aydınları, edebiyatçıları, edebiyatı toplumun gelişmesinin önemli faktörü olarak kabullenip ilk önce edebiyatın gelişmesi için çalışmışlardır. Şiiri siyasî mücadelenin aracı olarak kullanmışlardır. Eski ile yeni arasını edebiyat aracılığı ile kıyaslamışlardır. Bunların yanında, edebiyatın içeriği ve şeklini yenileyip, şiire yeni renk, yeni metotlar uygulamışlardır. Edebiyata halk yaşamını katarak, yeni Kazak yazılı edebiyatını başlatmışlardır.¹³⁸

Aşağıda bu üç aydın hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Şokan Velihanov (1835- 1865): Kazakistan’ın Kökşetav bölgesinde doğup büyümüştür. Âlim, fikir adamı, tarihçi, seyahatçi, edebiyatçıdır. Şokan, Kazak, Kırgız tarihi, medeniyeti, gelenek-görenekleri, inançları ve edebiyat teorisi, folkloru hakkında ilk bilimsel fikir sunup, inceleme yapan edebiyatçıdır. Aynı zamanda Şokan, **Kazak medeniyetini ve edebiyatını Rus halkına tanıtan ilk şahıstır.** Ceditizm fikirleri Orta Asya bozkırlarında Kazaklar arasında bir lider olarak beliren Şokan, Rus Liberalizminin ve Batı fikirlerinin rehberi olmuştur. “Eğitilmiş Monarşi, eğitilmiş Halk” sloganının destekleyicisidir.

Rusça, Avrupa tarzı eğitim alan âlim, çalışmalarının çoğunu Rusça yazmıştır.

Şokan Velihanov’un başlıca eserleri ve çalışmaları şunlardır:

- **“Kazak Halk Poeziyası Tuvralı”** (Kazak Halk Nazmı Hakkında),
- **“Kazaktarda Şamandıka Kaldıkları”** (Kazaklarda Şamanizm Kalıntıları),
- **“Joŋgariya Oçerkteri”** (Jungarya Oçerkleri),
- **“Kulja Kündelikteri”** (Kulja Hatıraları) vb.
- **“Manas”** destanını derleyip, ilk yazıya geçiren de Şokan Velihanov’dır.

Ibray Altınсарin (1841- 1889): Kazakistan’ın Kostanay bölgesinde doğup yaşamıştır. İlk önce dinî eğitim alarak okuma-yazmayı öğrenmiş, daha sonra eğitimini Rus-Kazak okulunda devam ettirmiştir. Asıl mesleği öğretmenlik olan Ibray Altınсарin, **Kazakların kiril esaslı alfabesini hazırlamış**, okullar yaptırmış, okullar için ders kitapları hazırlamıştır. Altınсарin’in edebiyat alanında da büyük payı vardır. Hikâye, piyes, masal, didaktik şiirler yazmış, destanlar derlemiştir. Kazak lehçesinin yazı ve sanat dili olması için büyük katkıda bulunmuştur. Çocuklara yönelik, önem taşıyan eserler vermiştir.

Başlıca eseleri şunlardır:

- **Hikâyeleri:** **“Bay Balası men Jarlı Balası”** (Zengin Çocuğu ile Yoksul Çocuğu), **“Atımtay Jomart”** (Atımtay Cömert), **“Asıl şöp”** (Değerli Bitki), **“Taza Bulak”** (Temiz Pınar);

¹³⁶ Doç Dr. Svetlana Kovalskaya; “Kazakistan’daki Ceditçilik”, Türkler Ansiklopedisi, C. 18, s. 646.

¹³⁷ Evelbek Konıratbayev; *age.*, s.115.

¹³⁸ Evelbek Konıratbayev; *age.*, s.114.

- **Şiirleri:** “**Öner, Bilim Bar, Jurttar**” (İlim, Bilim Var, Millet), “**Kel, Balalar, Okuyalık!**” (Gelin, Çocuklar, Okuyalım!);
- **Mizah şiiri:** “**Zalım Törege**” (Zâlim Yöneticiye); Fabl: “**Karga men Tülki**” (Karga ile Tilki), “**Eki Şıbın**” (İki Sinek);
- Bunların yanında Rus yazarlarından çeviriler yapmış, ders kitapları yazmıştır, “**Şerâitü'l- İslâm**” ı Kazak Türkçesine çevirmiştir.

Abay Kunanbayulu (1845- 1904): Yazılı Kazak edebiyatının başlatıcısı İbray Altınсарin olmuşsa da, Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yetişen Abay tarafından kurulmuştur.

10 Ağustos 1845 yılında Semey eyaleti, Abay ilçesi, Şingıstav yöresinde doğan Abay ilk önce köy mollasından dini eğitim almaya başlar. Sekiz yaşına geldiğinde babası Kunanbay onu Semey’e Abdülcabbar mollanın yanına eğitime gönderir. 2 yıl kadar burada dinî eğitim aldıktan sonra Ahmet Rıza adında bir hocadan dinî medresede ders almaya başlar. Bu sırada Nizamî, Nevayî, Firdevsî, Ahmet Yesevi, Bakırgani gibi büyük şahsiyetlerin eserlerini okuyarak onların fikirlerinden etkilenir. Kendisine güzel gelen şiirleri, sözleri ezberlemeye başlar. Abay bu medresedeki eğitiminin üçüncü yılında Manastır Mektebine de giderek Rusça öğrenmeye başlamıştır, ama bu dil öğrenimi sadece üç ay sürmüştür. Sonra kendi çabalarıyla Rusça öğrenmeye başlayan Abay’ın 17 yaşından 30 yaşına kadarki hayatı arayışla, çevresini tetkikle geçmiştir. Bu dönemde kendine göre şiirler söylemeye başlayan Abay’ın 35 yaşından sonra gerçek akınlık yeteneğini göstermeye başladığı görülür. Rusçası sayesinde Puşkin, Lermantov, Tolstoy, Dostoyevski, Byron ve Goethe’nin varlığından haberdar olup onların eserleriyle tanışır.

Hem bir akın hem de modern manada şairdir. Hem halk ve hem de Türk ve İran edebiyatı nazım şekilleriyle mizahî, lirik, didaktik şiirler yazmış, tercüme yapmıştır. Abay, Kazak şiirinde edebî mektep sahibi olan ender sanatçılardanır.¹³⁹

Abay Kunanbayulu’ın yazdığı şiirler, hem millî Kazak şiirinin hem de modern Batı şiirinin özelliklerini göstermeye başlar. Böylece Kazak edebiyatında hem millî hem de modern özelliklere sahip olan yeni bir edebiyat geleneği başlatmış olur.

Modern ve Millî Kazak edebiyatının başlatıcısı olarak kabul edilen Abay, Kazakların yaşama tarzlarını kendi kültür değerlerinden uzaklaşmadan yeniden düzenlemesini ister. O bugünkü Kazakistan bozkırlarında sürdürülen göçebe hayatın bozulmuş yönleri üzerinde durur. Kazak insanının çağdaş medeniyetin mahsulleriyle tanışarak hayatını yeniden düzenlemesini ister. Boylar arasındaki ilişkiler de örfün istismar edildiğini, şahsi çıkarlar adına halkın zor durumda bırakıldığını belirtir. Kazak insanının boy taassubu yerine adalet fikrini koymasını, alışılmış göçebe hayatının sağladığı kolaylıklar yerine yerleşik toplumlarda görülen ilişkilerin yerleşmesini teklif eder. Sahip olunan kültür değerlerinin zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanarak sürdürülmesi gereğini ileri sürer. Bütün bunların gerçekleştirilmesi içinde eğitimin şart olduğunu belirtir. Eğitim Kazak insanını uykudan uyandıracak tek vasıta. Abay’a göre eğitilmiş insan sahip olduğu değerleri yeniden yorumlayacak, onların gerçek kıymetini anlayabilecek, çağının insanı olmanın şuuruna erecektir; bu şuurla tarihini, dilini, geleceğini de değerlendirebilecektir.¹⁴⁰

Kazak halkının düşüncesi ile medeniyetinin, sanatı ile edebiyatının doruk noktası olan üstat Abay Kunanbayulu, kendi halkının realist ve hümanist edebiyatının temelini atan, Kazak poeziyasını (manzum eserlerini) toplumsal gelişmenin yüksek seviyesine yöneltip, kendi yaşadığı devrin önemli meselelerini açıkça gösterip, dürüst yorum yapabilen yenilikçi bir şairdir.¹⁴¹

¹³⁹ Metin Akar, Sebahat Deniz, Fahrünnisa Bilecik; **age.**, s.57

¹⁴⁰ Şerif Aktaş; Muhtar Avezov’da Millî Kimlik Arayışları, s. 216, Bilig-6Yaz 97.

¹⁴¹ Hangali Süyünşaliyev; **age.**, s.866.

Abay ilk aydınlanmacılar arasında tartışılmaz bir otoritedir. Eğitimin ve kişisel gelişimin bir gerekliliği olarak Ceditçilerin fikirlerine büyük ölçüde katılmaktadır. Saygınlık ve entelektüel davranış biçimleri Abay tarafından onun “Slova Nadidaniya” çalışmasında “Diğer insanların eşit olmaktan ne anladıklarını bilmek ve kendi ulusun için bir destek ve koruyucu olmak gereklidir. Eğer çocuğunuzun değerli bir insan olmasını istiyorsanız onu mutlaka okula gönderin. Servetinizi boşa harcamayın” demektir. Yine onun sözleriyle dile getirmek gerekirse bilimde ilerleyebilmek için Rusça çok önemlidir. “ Rusça gözlerimizi dünyaya açmamızı sağlayacaktır. Rus bilimi ve kültürü dünya hazineleri için önemli anahtarlardır.”

Onun başlıca eserleri şunlardır:

- **Realist şiirleri:** “*Men Jazbaymın Öleñdi Ermek Üşin*” (Ben Yazmıyorum Şiiri Eğlence İçin), “*Öleñ Sözdñ Patşası, Söz Sarası*” (Şiir, Sözü Paşası, Söz Akımı);
- **Tabiat ile ilgili şiirleri:** “*Kıs*” (Kış), “*Jazgıturi*” (Bahar), “*Küz*” (Sonbahar);
- **Mizah şiirleri:** “*Mez Boladı Bolstñ*” (Seviniyor Muhtarın), “*Sabırsız, Arsız, Erinşek*” (Sabırsız, Namussuz, Tembel);
- **Fabl:** “*Esek*” (Eşek), “*Pil Men Kanden*” (Fil İle Köpek), “*Baka Men Ögüz*” (Kurbağa İle Öküz);
- Abay’ın şiirlerinin yanı sıra “*Masgut*” (Masgut), “*Eskendir*” (Eskendir) ve “*Ezimniñ Eñgimesi*” (Ezim’in Hikâyesi) adlı üç büyük poeması (destanı) vardır.
- Bir de 49 bölümden oluşan, düz yazı şeklinde yazılmış öğüt, nasihat, felsefî, insan karakterleri gibi konuları içeren “*Kara Sözder*”i (Nesirleri) ve besteleri mevcuttur.
-

Şiirlerinden bir örnek:

*Şiir, sözün padişahı, söz cevheri,
Zorun en zorlarını kurar layıkıyla erin dâhisi,
Dile kolay, yüreğe sıcak süzülün diye,
Düz, yuvarlacık, bütün gelsin her bir köşesi.*

*Başka sözle bulandırırsa söz(lerin) arasını,
O akanların bilgisiz, bîçaresi.
Söyleyenin, dinleyenin çoğu nadan,
Bu halkın söz kıymetini bilmez bir paresi.*

Muhammed Salim Kaşimov Kazak eğitimindeki yeni metodun takipçilerinden biridir. Onun görüşüne göre Kazaklar bir uyuşukluk içerisindedirler. Uyanmak, diğer insanlar gibi bilime ve eğitime önem vermek zorundadırlar. Ona göre: “ Bilim asla tükenmeyen ve ne altınla ne de inci ile ölçülmeyecek kadar değerli bir hazinedir. İnsanların bilime ihtiyaçları vardır. Servet gelir gider. Ama bilim malın mülkün tersine asla azalmayan, aksine kullandıkça artan bir şeydir. Kaşimov milletin geleceğinin birçok açıdan aile kurumundaki annenin eğitimine bağlı olduğunu söyleyerek kadınların eğitilmesine özel önem vermektedir.

Yusuf Köpeev “toprak” ve “din” meselelerini, eserlerinde ele almıştır. Eğitim konusunda aynı görüşlere sahiptir. Ancak Kaşimov, Kazak çocuklarının millî kimliklerini yitirebileceklerini ileri sürerek Rus okullarına gönderilmelerine karşı çıkmıştır¹⁴². O, bu hareketi, Kazak çocuklarının Rus okullarına yazdırılmasını yaygınlaştırma faaliyetlerini, Çarlık hükümetinin “Ruslaştırma politikası” olarak kabul etmiştir. Ancak o, Kazakların diğer

¹⁴² Doç Dr. Svetlana Kovalskaya; age, s. 646.

halkların, özellikle de Rus kültürünün olumlu taraflarını öğrenip, benimsemelerini de her fırsatta vurgulamıştır. M. S. Köpeyev, İsmail Gaspıralı'yı desteklemiş, İslâm dinini yaygınlaştırma konusunda da büyük katkılarda bulunmuştur.

Ebubekir Karderî Türk devletinin ve onun eğitim modelinin savunucularındandır. Karderî Türk halkları arasındaki karşılıklı güvensizliğin ve nefretin ortadan kalkması gerekliliğine işaret etmiştir.

Gumar Karaşev (1875-1921): 20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatını değerlendirme konusunda dikkat edilmesi gereken meselelerin arasında düşündürücü ve üzücü kaderiyle, eşi benzeri olmayan eserleriyle ismini duyuran Gumar Karaşev (1875-1921) gibi bir şahsiyet bulunmaktadır. Asırların kavuştuğu bir dönemde yaşamış olan düşünür şairimiz Gumar Karaşev'in hayatı ve sanatı, Kazakistan'ın birçok araştırmacısı tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Onun eserleri, âlimlerin dikkatlerinden uzak kalmamış, hatta kendi aralarında zıtlıklar bulunan görüşlerin ortaya konmasına da sebep olmuştur. Bunun sebebi çoktur. Biz şimdilik birkaçına değinelim. Bilindiği gibi 20. yüzyılın başlarında Kazakistan'daki sosyo-politik durum, karmaşık ve zordu. Bu söz konusu sebeplerden birincisidir. İkinci sebep ise, sosyo-politik karışıklıkların, dramatik karakterli şairimiz Gumar Karaşev'in hayatını etkilemesidir. Gumar Karaşev'in dünya görüşünün teşekkülünde, İslam dininin ahlâk kaideleri kabul etme, gelenekli halk kültürünü muhafaza etme ve bu kültürün herhangi bir insanının manevî gelişimine temel taşı olabileceğinin bilincinde olma gibi şartların bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte Çarlık Rusyası'nın sömürgecilik siyasetini cesurca ve sert bir dille eleştirme, 1917 yılındaki Şubat devrimiyle parlayan ümit ışığının neticesiyle halk önderlerinin yanında olma, Kazakistan'ı bağımsız ve diğer halklarla eşit haklara sahip olmasını sağlamayı hedef edinen "Alaş" partisinin kurulmasına katkıda bulunması gibi faaliyetleri de Gumar Karaşev'in eserlerini olumlu yönde etkilemiştir. Şairimizin, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen hayatının önemli dönemleri, muhakkak ki onun eserlerine de yansımaktır. Onun bir düşünür şair olduğunu gösteren eserlerindeki imzası ile üslûbunun çok yönlü olması da işte, bundan kaynaklanmaktadır.

Zamanla gördüğümüz gibi, Gumar Karaşev'in eserlerinin tek yönlü incelenmesi, onu bütünüyle anlamamızda yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple Karaşev'in, bir tek Kazak edebiyatı tarihinde değil, Kazakistan'ın bu dönemdeki estetik ve kültürel sürecinde gösterdiği emeğinin ve sağladığı katkılarının değerlendirilmesi için, onun söz konusu yüzyılın başlarında yazdığı eserlerine özel bir dikkat göstermeliyiz.

G. Karaşev'in çok yönlü faaliyetlerinden biri, onun ismi herkesçe bilenen "Kazakistan", "Mugalım", "Duristik Colı" ve diğer birçok gazeteyle derginin organizasyonu ve yayın işlerinin devam ettirilmesi idi.

1910'dan itibaren Gumar Karaşev'in "Kök Seldir" (Orenburg, 1910), "Oyga Kelgen Pikirlerim" (Ufa, 1910), "Bala Tulpar" (Ufa, 1911), "Karlıgaş" (Kazan, 1911), "Tumış" (Ufa, 1911), "Örnek" (Ufa, 1911), "Aga Tulpar" (Orenburg, 1954) ve "Şayır" (Orenburg, 1910) gibi şiirleriyle onun felsefî anlayışını yansıtan eserleri yayımladı. Belirtilen bu eserler, aslında "Gabdolla Muştak" ve "Gumar al Karaşi" imzalarıyla yayımlanmıştır. "Şayır" külliyyatına Cañgırey Bökeyev'in birçok eseri, kendisinin ve dedesi Cañgir Han'ın fotoğrafları dahil edildi. G. Karaşev'in eserleri tenkitçilerin de dikkatlerini çekmişti. Meselâ, bazı münekkidler, onun eserleri hakkında "Aykap" dergisinin 1911 ve 1913 yıllarında çıkan 12. sayısına makaleler yazdılar.

G. Karaşev'in sosyo-politik ve felsefî görüşlerini, onun aydınlatıcılık bakış açısıyla birlikte ele alıp, açıklamak mümkündür. Bunlar, şairimizin felsefî düşünce sisteminin feyz kaynakları gibidir.

20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatının birçok eserlerinde karşımıza çıkan geçmişî irdeme ve geçmişin değerlendirilmesi için yapılan teşebbüsler, aslında tabii bir durumdur. Kazak tarihinin 15.-18. yüzyılları, güçlü bir memleketin ve halk birliğinin kuruluş

dönemidir. 19. yüzyıl, özellikle bu yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk on yılıyla birlikte Kazak devleti bağımsızlığını kaybetti. Bu dönem, tarih, dil ve kültürü kaybetme tehlikesinin ve bunun neticesinde de milletin yok olmasına doğru ilerleyen açık sömürgecilik ve müstemlekecilik politikasının güçlendiği bir zaman dilimi olarak kabul edildi. Bu durum, 20. yüzyılın başlarındaki edebiyatın gelişme sürecini de önemli derecede etkilemiştir. Bununla birlikte 20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatının önemli derecede gelişme ve yükselme kaydettiğini görmekteyiz. Kazak edebiyatının bu gelişme süreci, gazete ve dergi makalelerinden şiir ve mensur eserlere kadar, tarihî ve estetik kültürü muhafaza etme ve geliştirmenin en önemli ve en uygun yoluna dönüşmüştür. Bu değerlendirmeyi, başka bir deyişle kaideyi kabul etmemiz, bize son yıllara kadar yasaklanan, belirtilen dönemdeki (20. yüzyılın başları) edebî eserlerin yeniden ele alınıp incelenmesine ve onların daha iyi anlaşılmasına imkânlar hazırlayacaktır. Ayrıca bu değerlendirme, söz konusu dönemdeki tarihî ve edebî sürecini, edebiyat tarihini eski haline, bütünlüğe kavuşturmamıza yardımcı olacaktır.

Cehaleti, insan ruhunun tembelliğini yenme ve insanı bilime, eğitime davet etme, Gumar Karaşev'in eserlerinde karşımıza çıkan konulardır. Onun eserlerinde bu konular, insanın düşünce seviye bakımından gelişmemişliği meselesi ile birlikte ele alınmaktadır. Aslında bu konu, 20. yüzyılın başlarındaki yazar ve şairlerin hemen hepsinin, Ahmet Baytursinov, Mirjakıp Dulatov, Berniyaz Küleyev, Magcan Jumabayev ve diğerlerinin eserlerinde de yaygındır. Yukarıda belirttiğimiz konunun, 20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatında yaygın oluşu, aynı zamanda da bizim, bu dönemi incelerken, senkronik bir bütünlük ve tipolojik bir tasnif yapmamıza da imkân hazırlamaktadır. Bu konunun kaynağı, Abay'ın şiirlerine kadar uzanmaktadır. Ancak insanın düşünce seviyesinin gelişmemişliği meselesi, daha çok Şakarım Kudayberdiyev, Gumar Karaşev ve Sultanmahmut Toraygırov'un eserlerinde belirginleşmiştir. Adı geçen şairler, eserlerinde, insanı kendi iç dünyasına inmeye ve içinde yaşadığı dünyayı da kendi ruhî âleminden hareketle kavramaya davet etmektedirler. Bu şairler, insanı değişikliğe uğratan zamanı konu edindiklerinde dahi, değişime zamanla birlikte insanın kendisinin de sebep olduğunu belirtmişlerdi. Onların eserlerinde zaman zaman karşılaştığımız “İnsan değişmeden, zaman değişmez” fikri, aslında evrensel bir temadır. Kazak yazar ve şairleri, “dünya”yı bir bütün olarak kabul ederler. Dünya ile tabiat arasında bir ahenk, bir bütünlük vardır. Bunların üstünde de, bir üst varlık, bir yaratan vardır. İnsan, kâinat, başka bir deyişle dünya ile tabiat arasındaki ahengi bozmadan hayatını sürdürmelidir. İşte, yukarıda adı geçen şairlerimizin, dünyayı yani kâinat ve insan hayatının anlamı ile ilgili anlayışları, ana hatlarıyla bu şekildedir.

A. Galimov (1892- 1913): Kazakların arasında yaşamış, eserlerini Kazakça ve Tatarca yazmış bir şairdir. Onun hikâyeleri ve şiirleri, “Aykap” ve “Şora” dergilerinde sık sık yayımlanmıştır (meselâ, “Otanga”, “Bakıtsız Kız”, “Kıs”, “Ökiniş” vb. eserleri) “Ne Eken Suluv Kızdın Tüsin Algan? (Ne İmiş Güzel Kızın Rüyasını Alan?)” adlı şiiri, konu muhteva ve anafikri bakımından, Abay'ın “Bir Suluv Kız Turıptı Han Kolında (Bir Güzel Kız Yaşamış Hanın Yanında)” şiirleriyle benzeşmektedir.

A. Galimov, Abdullar Tukay'ın “Sütke Tüsip Ketken Tışkan (Süte Düşen Fare)” adlı bir fablını ve J. Bayron'un “Schillon Tutkını (Şillon Esiri)” adlı poemini Kazakça'ya aktarmıştır. Onun “Tugan Cerime (Memleketime)” adlı şiiri, düşünce derinliğiyle dikkati çeken bir eserdir. Bu şiirinde şair, daha önceki şiirlerinde olduğu gibi, “sevgi” temasına ağırlık vermez, vatanını açık bir biçimde övmez. Bu şiirde açık fikirler yerine sorular çoktur:

Memleket niye sıcak oldu bu kadar bana?

Bilmiyorum, böyle miydi bütün insana?...

Ancak, şair için vatan sadece onun doğup büyüdüğü memleketi değildir. O, şairin bütün teşebbüslerinin kaynağı ve gelecekle ilgili ümitlerinin ilhamıdır. Bu şiirde, şairin kendi yolunu aradığını hissetmekteyiz. O, dışarıdan bakıldığında eğitim ve sanat hayatına adım

atmasıyla bu yolunu göstermiş olmasına rağmen, aslında şiirinin satırlarında bir çıkmaza girdiğini de hissettirmektedir:

Bu dünya yutmadan kimi sağ bırakır,
İhtiyarlarla birlikte gidiyor gençler.

Yoksa zamansız, erken gelen ecelini, önceden mi hissetti şair? Kim bilebilir? Fakat şairin ölüm ve hayatın faniliği hakkında sık sık yazması da dikkatimizi çekmektedir. Bunun gibi düşünceler, romantik bir şair olan A. Galımov'un şiirlerinin karakteristik özelliklerinden biridir. Bu düşünceleri kovmanın, uzaklaştırmanın mümkün olmadığını şairin kendisinde biliyor. Bunu bilmesinin asıl sebebi de, onun "zamanı"nın önemini kavrayabilmesiyle doğrudan alakalıdır. Zaman, mutluluktan da başarı ve şanstın da kıymetlidir.

A. Galımov, "Kim Armansız? (Hayalsiz İnsan Var mı?) adlı şiirinde, insan hayatının anlamını, insanın niçin ve ne amaçla hayatını sürdürdüğünü irdelemeye ve anlatmaya gayret etmektedir. A. Galımov'un eserlerinde, kanaatimizce yalnızlık duygusu çok yoğundur. Aslında bu özellik Sultanmahmut Toraygırov ile Berniyaz Küleyev'in şiirleri için de geçerlidir. Şair için, böyle bir yoğun yalnızlık duygusu tabiidir. Akıl ile kalbin ateşin atılımları, etrafta ise, uykuya dalmış, tek tip (sıradan) bir hayat. Şairin ruhî âlemi, içinde yaşadığı hayata uyumluluk sağlamada zorlanıyor gibidir. Şairin güvendiği biricik dostu var: o, da beyaz kâğıttır. A. Galımov "dost"la ilgili düşüncelerini "Dostuma" ve "Bolmasa" adlı şiirlerinde dile getirmiştir.

Ne yapayım, sırrımı söyleyecek dostum yoksa,
Günlerim de hiçbir vakit hayalsiz geçmiyorsa.

("Bolmasa" adlı şiirinden)

A. Galımov'un eserleri 20. yüzyılın başlarındaki Kazak şiirinde yaygın olan romantik gerçekçilik akımının birer örnekleri olarak, Kazak halkının estetik düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Şüphesiz, " lirik kahraman" ve şair veya yazarın "ben"i meselesi, dünyayı (kâinatı) felsefî bir bakış açısıyla irdeleme arayışı, söz sanatlarını başarıyla kullanma gibi özellikler Sultanmahmut Toraygırov'un eserlerinde daha da belirgindir. Ancak amacımız, şairlerin eserlerini mukayese etmek değil, Kazak edebiyatının gelişme sürecindeki esas istikametleri anlamaya çalışmaktır.

A. Galımov'un "Beyşara Kız" (1912) küçük bir hikâyesi de bulunmaktadır. Bu hikâyenin konusu, 20. yüzyılın başlarında yaygın olan kadın hakları meselesidir. Onun bu hikâyesinin önemli özelliklerinden birincisi, kanaatimizce, anlatımdaki akıcılıktır. İkinci özellik ise, hikâyedeki anlatıcının, başkahraman olan genç kızın acıklı kaderine okuyucunun da üzüntü ve merhamet duymasını sağlayabilmiş olmasıdır. Üçüncü özellik ise, tabiat tasvirleri ile lirik üslûbun ağırlıklı olduğu tablolarıyla Kazak nesir sahasında daha önce örneği görülmemeyen anlatım teknikleri getirmiş olmasıdır. O, şiirin alanına giren sanatlı söyleyiş, redif ve ahengi hikâyeye diline taşımıştır. Bununla birlikte kanaatimizce, A. Galımov, eserinde, okuyucuya, konu edinilen olayın çok yönlülüğünü hissettirebilmiştir. Hikâyenin başkahramanı Altınay'ın ruhî yalnızlığı, bir bakıma onun hayattaki yalnızlığıdır.

Altınay'ın çevresinde, onun güvenebileceği, güçlü kişiliğine uygun ve büyük bir sevgiyle sevebileceği dostu yoktur. Böyle bir karaktere sahip başkahraman, kendisinden büyük olaylar karşısında dayanamaz. A. Galımov'un başkahramanı Altınay'ın ölümü, aslında yalnızca bir harekettir. Kanaatimizce, Galımov, Altınay'ın anlamlı ölümüyle yeterince büyük bir hareketi ve çok yüksek şeyler bekleyen bir davranışı tasvir etmiştir.

Edebî tercüme geleneğini devam ettirmiş ve zenginleştirmiştir. Mirjakıp'ın bir şair olarak olgunluk döneminde (yani 26 yaşındayken) ortaya koyduğu bir başka şiir kitabı "Terme" adıyla Orenburg'da 1915'te yayımlandı. Bu kitapta Mirjakıp'ın gazete ve dergilerde yayımlanan şiirleri, sistemli bir şekilde bir araya getirilmiştir. "Terme" kitabındaki şiirlerde ilk önce bir ustalık ve düşünce derinliği dikkati çekmektedir. Bu sebeple "Terme"yi Mirjakıp'ın olgunluk döneminin eseri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu şiirlerde

şairimizin halkı için çarpan ve çırpınan kalbinin, taşan bir nehir gibi kabuğuna sığmayışını hissediyoruz

Şakarim Kudayberdiuli: Onun sanat hayatında olgunluğa erişmesinde, amca oğlu Abay Kunanbayuli'in büyük etkisi olmuştur. Şakarim, Abay'ın yanında 40 yılını geçirmiş, onun en kabiliyetli öğrencilerinden biri olmuştur. Abay'ın etrafında oluşan şiir okulunun (Akılbay ve Magaviya Kunanbayuli, Arip Tañirbergenov, Aset Naymanbayev, Kökbay Cañabayev, Uvayıs Şoñdıbayev ve Narmanbet Ormanbetov'un temsil ettiği şairler ekolü) okuyuculara pek tanıdık olmadığını belirtmeliyiz. Ayrıca edebiyat araştırmacıları, söz konusu şiir okulunu, Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla ancak inceleme ve değerlendirme imkânını kazanabilmişlerdir.

Şakarim, Abay'ın temelini attığı realist geleneğini geliştirerek, zenginleştirerek, kendi dönemini hem estetik, hem gerçekçi bir yaklaşımla tasvir etmeye gayret etmiştir. O, eserlerinde sosyal hayatın, kültür ve tarihle ilgili birçok meseleyi konu edinmiştir. Onun felsefi ve estetik arayışlarının odak noktası, insan ve insanlık (ahlâki değerler) meseleleridir. Şakarim'in din ve insan hayatının görevi konusundaki düşüncelerinin kendi aralarında tezatlı oluşu dikkati çekmektedir. Ancak belirtmeliyiz ki onun düşünceleri belirgindirler; o, dünyaya (kâinata) ve insana hümanist bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Dünya (kâinat) olgunluğa ermemiştir. İnsan ise, bu dünyanın bir parçasıdır. O, toplumun eksikliklerini, zaman ve devirle açıklamaya gayret etmektedir. İnsan bu şartları aşmalı, daha iyiye, daha güzele ve daha temize ulaşmak için çaba harcamalıdır. İşte, Şakarim'in düşüncelerinin temelinde böyle bir anlayış bulunmaktadır. Bu özellikleriyle o, aynı zamanda da kendisinin bir aydınlatıcı ve realist bir şair olduğunu da göstermektedir. Onun realizmi, öncelikle genel olarak insanî değerler konusundaki arayışlarında açıkça belli olmaktadır. Buna örnek olarak onun “Adam Nemene? (İnsan Kimdir?)”, “Nasihat”, “Üş Anık (Üç Hakikat)”, “Kalkaman-Mamır” ve “Eñlik-Kebek”) adlı eserlerini göstermek mümkündür.

Şakarim'in halkı, bilime, sanata ve kültürlü olmaya davet ettiği şiirlerinde dikkati çeken bir özellik vardır. Bu, şairin içinde yaşadığı toplumu, zengin ve fakir şeklinde sosyal tabakalara ayırmamasıdır. Meselâ, Şakarim “Nasihat”ında zengine: “Zenginliğini, mal-mülkünü sağa sola maksatsız harcayacağına çocuğunu okut” ve fakire de: “Geçip giden gençliğin ve zamanına pişmanlık duymamak için, başı boş dolaşıp, heveslerinin kurbanı olup gitme, çok düşün.” demektedir.

Şakarim'in “Tav Basındaki Oy (Dağ Başındaki Düşünce)”, “Düniye men Ömir”, “Kuday Cok (Allah Yoktur)” ve “Tirşilikpen Can Tuvralı (Hayat ve Can Üzerine)” gibi şiirleri, şüphesiz, Kazak şiirinde felsefi lirizm tarzını zenginleştirdi ve “ lirik kahraman” karakterinin psikolojik yapısının tasvir ve tavsifine büyük katkıda bulundu. Bu konuda Şakarim'in şiir sanatındaki ustalığı, özellikle de konunun örgülenişi hususundaki ilk adımları olan aşk konulu eserlerinde kendini bariz bir şekilde göstermektedir. Bu eserleri şunlardır: “Kalkaman-Mamur”, “Eñlik-Kebek”, “Adil-Mariya” ve “Nartaylak-Aysuluv” vb. poemleri ile diğer eserleri. Belirtilen poemlerin hemen hepsi konu bakımından ortak özelliklere sahip olmalarına rağmen herbiri tekrarı mümkün olmayan özellikler de taşırlar. Bu poemlerinde şairimiz Şakarim, kahramanının karakter özelliklerini belirgin çizgilerle çizmiş, âşıkların duygularını farklı ve yeni renklerle tasvir edebilmiştir.

Burada belirtmemiz gereken bir husus var: Şakarim'in söz konusu poemlerinde millî şiirin kendine has özelliklerini görmekle birlikte bu eserleri belli bir ritm, ahenkle ve müzik eşliğinde okumak mümkündür.

Abay'ın temelini attığı şiir okulunun karakteristik özelliklerinden biri, Abay'ın bir şair olarak izini takip eden talebelerine yazacakları eserin konusu ile olay örgüsünü (poemler için) genellikle kendisinin açıklaması, bir bakıma ısmarlamasıdır. Abay'ın etrafındaki genç şairlerde olduğu gibi, Şakarim'in de realist bakış açısından hareketle kaleme aldığı eserlerinde “gerçekçilik” bir tek sosyal hayatta sınırlı kalmamaktadır. Şakarim'in realist, felsefi ve ferdi

(şair olarak) bakış açısını, insan karakterini tasvir ettiği eserlerinde de görmek mümkündür. Şakarim'in eserlerinde sadece sosyal konular ağırlıkta değildir, aynı zamanda da o, kendi karakterini tasvir etme ve tanıtmaya konusunda da çok başarılıdır. Başka bir ifadeyle Şakarim'in lirik eserlerinin objesi, insanın ruhî dünyasıdır. Kanatımızca, Şakarim için, ele aldığı kahramanının sosyal statüsü ve toplumdaki mevki pek önemli değildir. Onun için ilginç olan kahramanının kavrayış kabiliyeti ve duygularıdır. Şakarim'e göre, insanın ölçüsü, düşünebilme kabiliyetidir. Şakarim, insanı "niçin yaşıyorum?" sorusuna cevap vermeye devam eder. Bu sebepten dolayı Şakarim'in lirik kahramanı, önemli bir şahsiyettir. Bu lirik kahramanı, sosyal meseleler ne kadar meşgul ediyorsa, siyasî meseleler de bir o kadar düşünmesine sebep olmaktadır. Şakarim'in lirik kahramanının böyle bir farklı ve çok yönlü düşünce dünyası, aynı zamanda da şairinde insanlık için önemli meselelerle ilgilendiğini görmemizi sağlayan bir özelliktir.

"Şahsiyet", başka bir deyişle "birey" karakteri bir tek edebî eserlerde değil, gerçek hayatta da gerçekleşmesi mümkün olan tabii bir süreçtir. Ancak, hayat-sanat ilişkisi, aynı zamanda da bunların arasına bir eşitlik işareti koymaktadır. Dünyayı tanıyıp öğrenme tutkusunu, insan toplumunun nizam ve kanunlarını sorgulama teşebbüsü, bunlardan en önemlisi de insanı, onun tüm ruhî özellikleriyle bir bütün olarak kavrama, şairimiz Şakarim'i birçok ülkeyi dolaşmaya sevk etmiştir. Şakarim, Türkiye, Arabistan ve Fransa'yı dolaştı. İstanbul ve Paris kütüphanelerinde araştırmalar yaptı ve Mekke'yi de ziyaret etti.

Şakarim, L.N. Tolstoyla mektuplaşma konusunda da teşebbüslerde bulunmuştu. O, sosyal hayattaki eksikliklerle yetersizliklerin, insanın düşünce ufkuyla gelişmemesiyle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Bu düşünce, bilge şair Şakarim'in getirdiği bir yeniliktir. Şakarim'in eserleri arasında, onun felsefi-epik bakış açısını yansıtan şiir ve yazıları ayrı bir yere sahiptir. Onun felsefi eserleri ("Üş Anık", "Musılmandık Şartı" ve "Umtılğannıñ Cazbaları") bugün bile önemini korumuş; ilmî tanımın gündemdeki hedefi olmaya devam etmektedir.

"Tarihîlik" kavramı, bir kategori olarak çok anlamlı bir kavramdır. Kazak edebiyatının "tarihîlik" kategorisi, şecere yazma geleneği neticesinde hayli gelişme göstermiştir. Yazılı belgelerin kaynağı olan şecere, halk edebiyatı geleneğinin gelişme basamaklarından biridir. Şecere biçiminde ortaya konulan efsanelerin, yazılı şecere derecesine yükselmesini, dünyadaki birçok edebiyatta görmekteyiz. Hayatın sosyo-ekonomik faktörlerini de içine alan şecere, Türk edebiyatı dairesinde de, büyük bir gelişme göstermiştir. Şecerenin, sosyal hayatın birçok sahasındaki ortaklıkların, boyluk ve kavimlik yapının mevcudiyeti, dil açısından ortak kökene aitlik gibi özellikleri de dikkate alarak, Kazak, Özbek, Başkurt, Tatar ve başka Türk halklarının şecerelerindeki ortaklık ve farklılıkların tespiti ile incelemesinde önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Şecere, bu konuda ortak belgeler, başka bir deyişle tarihi kaynakların bir başlangıcı olacak niteliktedir.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki Türk edebiyatında, şecereye duyulan ilginin gittikçe artması (Şehabeddin Mercani, M. Ramzi, M. Köpeyev, Ş. Kudayberdiyev ve başkaları), bir bakıma Türk halkları edebiyatlarının yöneldikleri istikameti de göstermektedir. Rus edebiyatında olduğu gibi, (meselâ, V. Bryusov'un "ilmî şiiri poetikası") 20. yüzyılın ilk on yılında, Kazak edebiyatında şiirin ve bilimin yaygınlaşmasını bu iki alanın, dönemin taleplerini karşılama ve "söz sanatı"nın estetik açıdan zenginleştirme niyeti ve arayışlarının meyvesi olarak kabul etmek mümkündür. Bu konuda Şakarim Kudayberdiyev'in ve onun çağdaşlarının eserleri, önemli bir role sahiptir.

KAZAK EDEBİYATINDA ETKİLİ OLAN EDEBİ AKIMLAR

I) Realist edebiyat/Gerçekçilik Akımı: Kazak edebiyatında “gerçekçilik (realist)” akımının teşekkülü, öncelikle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarındaki, bozkır hayat tarzında güçlü ve derin tesirlerde bulunan kapitalist münasebetlerinin yaygınlık kazandığı dönemdeki toplumun, sosyo-ekonomik yaşayışında ortaya çıkan yeniliklerin gerçekçi bir bakış açısıyla ve edebî eser aracılığıyla dikkatlere sunma teşebbüslerinin neticesinde gerçekleşmiştir. İnsan hayatının çeşitli yönlerini tesir eden bu etkinin, edebiyatın da bütün sahalarında (şiir, gazetecilik, nesir, tiyatro) ve edebî türlerde kendini, “tenkitçi-tasnifçi” bir yaklaşım olarak gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu süreç, bir Kazak edebiyatı değil, dünya edebiyatı için de geçerli bir özellik olmuştur.

Kazak “tenkitçi gerçekçilik” akımı, işte bu şekilde, geçmiş dönemdeki edebî geleneğin bir neticesi olarak teşekkül etmiştir. Bu akımın hızla yaygınlaşmasında, şüphesiz söz konusu yüzyılın başlarındaki sosyal hayatın da büyük tesiri olmuştur.

20. yüzyılın başlarındaki en önemli ve ilgi çekici olaylar, “tenkitçi gerçekçilik” akımının temsilcilerinin eserleriyle doğrudan alâkalıdır. Bu süreci, sadece “süsleme” anlayışı değil, değerleri arayış olarak da değerlendirmeliyiz.

Bu dönemin edebî eserlerinde değerler arayışını, oldukça başarılı bir biçimde tasvir eden eserlerle karşılaşmaktayız. Söz konusu dönemin önemli şahsiyetlerinden biri Şakarım Kudayberdiyev’tir.

II) Romantizm Geleneği: Kazak edebiyatındaki romantizm geleneğinin gelişim süreci meselesi, edebiyat biliminin incelenmemiş konularından biridir.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatında aydınlatıcılık hareketleri, başlangıcını realist bakış açısıyla kalem alınmış eserlerle romantizm akımından almıştır. Özellikle de bu etki şiirde, kendini açıkça göstermiştir.

Romantizm akımının gelişim süreci, sosyal şuurun ve ferdilik anlayışının, mana ve değer bakımından yükselmesi ile edebiyatta yeni şekil arayışlarının yaygınlaşmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

“Dünyayı estetik bir bakış açısıyla kabul etme” şeklinde tanımlayabileceğimiz romantizm akımını, tabî ki, yine estetik bakış açısı seviyesinde ele alınmalıdır. Daha açık bir ifadeyle, öncelikle folklorun tarihî, estetik ve didaktik anlamının (bakış açısının) romantik kaynaklarının incelenmesi gerekmektedir.

20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatındaki romantizm akımı, öncelikle folklorik gelenekte, halkımızın dünya görüşünün ve tanım sisteminin önemli taraflarını tasvir eder. folklor gösterilen ilgi, tipolojik anlamda ve bir bütün olarak ele alındığında, temelde romantizme duyulan ilgiyi tanıtır.

Folklorun ve romantizmi arasındaki yakınlığı, estetik özelliklerinden, metodolojik hususiyetlerden tanımak mümkündür. Meselâ, “İdealizatsiya (İdeolojileştirme)” poetik hususiyetler, 20. yüzyılın başlarındaki çeşitli edebî akımları tanıtan estetik sürece verilen değerlendirme, biçilen kıymetten müteşekkildir. Tabî ki bu konuda, ideolojik istikamet kendine has yolu da büyük bir role sahiptir.

Romantizmi; S. Toraygırov, Ş. Bökeyev, B. Küleyev, M. Jumabayev’in romantik-felsefi dünyasını, tanımak ve öğrenmek, büyük bir dikkat ve emeği gerektirmektedir. Bu konuda romantizm verilen Avrupaî değer ve ölçü, söz konusu şairlerin, harcadığı emek ve onların eserlerinin değerlendirilmesine engel olmaktadır. Meselâ, bu konuyla ilgili olarak Şatalov şöyle demektedir: “Rus şairlerinin, romantik dünyası, ruh halî, yüksek değere sahip insanî davranışlar, yüksek hedef, dürüstlük ve temizlik için mücadeledir. Nihayetinde bu hedeflerin tamamı, insan kahramanlık yapmaya hazırlar.” Şatalov’un belirttiği şartların, yukarıda adı geçen şairlerin, yaşadıkları dönem için de gerekli olduğunu tarih ispatlamıştır.

Kazakistan “burjuvazi devrimi”nden uzakta kalmıştır. Ancak 20. yüzyıldaki Kazak romantizminin, kaynağını eski gelenekli edebiyatımızdan aldığını da unutmamız gerekmektedir. Romantizm sürecinde, öncelikle folklor büyük bir role sahip olmuştur. Meselâ, folklorik unsurlardan hareketle eserler yazma faaliyetlerinin yaygınlık kazanması, söz konusu dönemin en belirgin özelliklerindedir. Burada folklorun zengin hazinesi, önemli bir rol üstlenmektedir. Tasvirici şair veya yazarın dünya görüşünü ve estetik düşünce hayallerinin tasvirinde etkili olmaktadır.

4.2 HÜRRIYET DÖNEMİ:

XIX. yüzyılın sonlarında Abay ile başlayan Çağdaş Kazak Edebiyatı, XX. yüzyıl başlarında büyük bir gelişme gösterir. Bu gelişme bilhassa Rusya’da 1905 yılında meydana gelen Meşrutiyet inkılâbından sonra olmuştur. 1905’de Rusya’da gerçekleşen meşrutî idare bütün halklara olduğu gibi Kazak Türklerine de yeni hak ve hürriyetler getirmiştir. Rus ihtilâli, bu devlete bağlı olan topraklar üzerinde yaşayan milletlere hürriyet ümidi vermiş, bu havayı değerlendiren Kazak aydınları derhal teşkilâtlanıp halkına seslenmiş, onları bilgilendirip uyandırmak için de basın-yayın organları kurmuşlardır.¹⁴³

Alaş- orda Partisinin Kuruluşu: Genel olarak bütün Türk boyları tarafından kullanılan ve bilhassa Kazak Türkleri arasında slogan olarak kullanılan, “halk” manasına gelen “Alaş” kelimesi, Kazak halkının modern hayatındaki ilk demokratik kuruluşun da adı olmuştur.. Bu durumu öğrenen Kazak Türkleri, Karkaralı bölgesinde Kuyandı panayırında bir toplantı yaparak dertlerini görüşmeyi kararlaştırmışlardır. 1905 yılının Haziran ayı başlarında 15.000’e yakın bir topluluğun oluşturduğu kalabalık Kazak Türkü toprak, mülk, din hürriyeti, eğitim hakkı ve medeniyet meselelerine ait isteklerini dile getirmiş ve bunu bir rapor halinde Rus yetkililerine vermişlerdir.¹⁴⁴

Alaş-Orda Partisi’nin ve Kazakistan’ın sesi haline gelen, Ahmet Baytursinov’un editörlüğünü üstlendiği, Orınbor’da yayınlanan “Kazak Gazetesi” çevresinde toplanan milliyetçi kişiler ve batı tarzı bir çağdaşlaşma isteyen Alaş hareketi aydınları kısa zaman içinde siyasî alanda da örgütlenerek Kazak kurultayını toplamışlar ve Kazakların modern anlamdaki ilk siyasî partisi olan Alaş özerkliği kurup, bunun hükûmeti olan Alaş-Orda’yı oluşturmuşlardır.

Alaş-Orda Partisi’nin kurulması, Kazak aydınlarının asır başından beri süren baskıya karşı, bağımsızlığı savunan, halkı cahillikten bilime yönlendirmeyi amaçlayan fikirlerin bir delilidir. Baskı altındayken bu fikrin gerçekleşemeyeceğinden dolayı onlar, Çarın tahttan düşmesinden faydalanarak, Özerk Millî Muhtarlık kurarak durumu çözmeye çalışırlar. Böyle bir kahramanlık fikrinin 1905 Rus istilasının etkisiyle doğduğu bellidir. Rus hareketinin asırlarca sessiz kalan Asya’yı uyandırıp, insan hakları ve demokrasi yolundaki mücadeleye katılmasını sağladığı da açıktır.

Alaş-Orda Partisi, 1905’in Haziranı’nda Karkaralı şehrinde yapılan ilk kurultaydan sonra, 1917’nin ilkbaharına kadar faaliyetlerini gizli olarak devam ettirmiştir. Millî Kazak kültürünün, Sovyet devrinin ilk 10 yılı boyunca bir çekirdek oluşturmasında Alaşçıların payı çoktur. 1920 yılı sonuna kadar süren Alaş-Orda Hükûmeti, yapılan anlaşma çerçevesinde

¹⁴³Metin Akar, Sebahat Deniz, Fahrünnisa Bilecik; age., s.57

¹⁴⁴ Mehmet Saray; age., s.78.

hükümet liderlerine, asker ve subaylarına dokunulmayacağı teminatı altında Sovyetlere katılırken, Stalin'in iktidarını pekiştirdiği devirden itibaren ilk tutuklananlar ve ortadan kaldırılanlar ise onlar olmuştur.

Kazak tarihi için son derece önemli olan bu hareket, glasnost ve perestroika politikalarının bir etkisi olarak Alaş liderlerinin aklandığı 1989 yılına kadar, Sovyetler Birliği dönemi boyunca devamlı surette göz ardı edilmiştir.

Kazak aydınları çeşitli siyasî faaliyetlere katılmak ve siyasî kurumlarda görev almanın yanı sıra, görüşlerini beyan etmek ve siyaset yapmak için basın yolunu kullanmışlardır. Basını halkı aydınlatmak, gelişmelerden haberdar etmek, bilgilendirmek ve çağdaşlaştırmak için kullanılan bir araç olarak gören Kazak aydınları siyasette de basından büyük oranda istifade etmişlerdir.

Alaş hareketi mensupları Kazak siyasî düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Alaş aydınları düşüncelerini “Kazak” gazetesi aracılığıyla halka duyurmuşlar, yeni fikirleri bu ortamda tartışmışlar ve sonuçları yine bu gazetede yayınlamışlardır. Bu yüzden “Kazak” gazetesi, Kazak siyasî düşüncesinin gelişiminde etkin bir rol oynamıştır.¹⁴⁵

Öncülüğünü **Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınulı, Mirjakıp Duvlatulı ve Magjan Jumabayulı** gibi aydınların yaptığı, amaçları Kazak halkını çağdaşlaştırmak olan, kültürel ve siyasî nitelikler taşıyan toplumsal oluşum Alaş hareketinin mensupları, XX. yüzyıl başlarında Kazak siyasî yapısını değiştiren, daha modern olana doğru yaklaştıran bir dizi değişiklikler yapmışlardır.

Yukarıda bahsettiğimiz aydınlar ve gazeteciler zümresinden sonra Kazak Türkleri arasında millî duyguların uyanmasında muhakkak ki Kazak edip ve şairleri ayrı bir yer tutarlar. Daha önce adını zikrettiğimiz Abay Kunanbayulı, Ahmet Baytursınulı, Mirjakıp Duvlatulı'dan başka yeni nesilden Magjan Jumabayulı, Sabit Dönentayev, Sultanmahmut Toraygırlı, Beyimbet Maylin ve Saken Seyfullin'in şiirleri ve edebî eserleri ile Kazak Türkleri arasında millî şuurun uyanmasında büyük katkıda bulunmuşlardır.

Millî uyanış devri olarak bilinen bu yılların edip ve şairleri, yalnız eski genel Türk hayatını idealleştirmekle kalmıyor, Kazak Türklerinin içinde buldukları kötü durumdan kurtulmaları için çıkış yolları da gösteriyorlardı. Bilhassa “Uyan, Kazak!”ın yazarı Mirjakıp Duvlatulı, Rus göçmenlerinin verimli Kazak topraklarını almalarına mani olmak için, halkın millî hislerini körükleyen ve onları birleşmeye davet eden büyük bir fikir adamı olarak son derece tesirli olmuştur. 1910'da yazdığı “Kazak Toprakları” adlı şiirinde Mirjakıp Duvlatulı, halkını Rus göçmenlerine karşı şöyle uyarıyordu:

“Ey, ileri gelen kişiler, şuna dikkat edin. Onlar diyor ki;
“Demir tavında dövülür.” bu atasözünü takip etmekle,
Gelecek nesillerin gözyaşları için büyük sorumluluk alıyorsunuz
Ah, sevgili Vatanım, tamamıyla Rus göçmenlerinin eline geçtin!
Biz (Rus) vatandaşlığımızı topraklarımızı vermeden kabul etmiştik.
Biz adaletin gölgesi altında yaşamayı ümit etmiştik.
Şayet biz son topraklarımızı da verirsek hayvanlarımızı
Kumlar üzerinde otlatmak mecburiyetinde kalacağız.
Onlar seni topraklarından atıp oralara Rusları yerleştirdi.

¹⁴⁵Türkler Ansiklopedisi, “Kazak Edebiyatı Maddesi”, s.369.

Sana sadece ziraata elverişsiz tuzlu göller ve susuz topraklar kaldı
Kazaklar! Kazak kavminin oluşmasından
Bu yana yaşadığın topraklar şimdi nerededir?”¹⁴⁶

Böylece, Kazak halkının uyanmaya başladığı dönemde, halk hayatının gerçekleri ve ön plandaki fikirlerini anlatan sosyal düşüncenin bir türü olan Kazak Millî Edebiyatı doğmuştur.

XX. yüzyılın ilk dönemindeki Kazak edebiyatı Abay’ın aydınlanma ve demokrasi fikrini savunarak, onu siyasî mücadele fikriyle tamamlamıştır. Rus Devrimci demokrati A. İ. Gertsen XIX. yüzyıldaki Rus edebiyatının kamu önündeki çalışmalarını değerlendirerek, “Bu edebiyat siyasî özgürlüğü olmayan ülkede ruh üzüntüsünü ortaya koyan kürsüye döndü” demiştir.

Kazak edebiyatı da XX. yüzyılın başında böyle bir siyasî görevde bulunmuştur. **Ahmet Baytursınulı** ile **Mirjakıp Duvlatulı**’un bu edebiyatın ilk sırasında bulunmaları, milletin yararı için siyasî mücadeleyi edebiyatçıların başlatması, Kazak edebiyatı için büyük gururdur. Kazak halkının cahilliğe bağlanıp, Rus sömürgeciliğinin kuvvetlendiği dönemde ezilen halkın ruhanî kızgınlığını ilk önce bu iki şahıs ortaya koymuştur. Biri söze kulak vermeyen cahil milletin kulağına “**Sivrisinek**” olup vızlamışsa, diğeri yüksek sesle “**Uyan, Kazak!**” diye seslenmiştir.

XX. yüzyıl başındaki Kazak ilerleme edebiyatı ve onun temsilcileri bu fikirden yararlanmışlardır. Halk özgürlüğü konusunda eserler veren şairlerin hepsi Ahmet ile Mirjakıp’tan örnek almışlardır. Baskıya karşı mücadele, halkın bağımsızlığa yönelmesi, gelişmiş ülkelerle eşit olmak, ilim-bilim öğrenmek, halk hayatının zorluklarından üzüntüyle bahsetme bütün dönem edebiyatının özellikleri arasındadır.¹⁴⁷

Adları her zaman Kazak Türklerinin ulusal önderi Alihan Bökeyhan ile birlikte anılan yazar ve şairler daha çok Kazakları uyanışa çağırın, toplumsal hayatın aksayan yönlerini tenkit eden edebî eserler ortaya koymuşlardır.

Onlardan en önemlileri ise şunlardır:

Alihan Nurmammedulı Bökeyhan (1870- 1937) Alihan Bökeyhan 1870 yılında Jeskazgan şehri Aktogay ilçesine bağlı Karatal köyünde dünyaya gelmiştir. Alihan’ın soyu Cengiz Handan gelmekte olan Bükeyhan’a dayanır. Kökcal Barakhan’ın oğlu olan Bükeyhan Kazak halkının son hanlarından birisidir. Alihan, Aktogayda Kazak çocuklarına eğitim veren mektepte 1879 yılının 16 Eylülünde başlayıp, 1886 yılının 16 Haziranına kadar ilköğrenimini tamamlamıştır. Daha sonra yine Aktogay’da bulunan 3 yıllık teknik liseyi en iyi derece ile bitirmiştir. Alihan bir yandan eğitimini sürdürürken bir yandan da yaşam mücadelesine başlamış ayakkabı tamirciliği yapmıştır ve daha sonra da bu mesleği kısa bir süre içinde olsa sürdürmüştür. 16 yaşındaki Alihan Ombı şehrine gelerek buradaki 4 yıllık yüksekokula kayıt olur. Eğitiminin bitmesine yakın okul yönetimine St-Petersburg’daki orman fakültesine girmek istediğini belirtir. Enstitü müdürü, okulunda eğitim gördüğü sürece son derece zeki ve terbiyeli bu gencin isteğini kabul eder. Orman Fakültesi dekanı Profesör Borodin’e mektup yazarak, buraya girmesine yardımcı olur. Müdür ayrıca, Alihan’ın doğup büyüdüğü Aktogay ilçesinin kaymakamına yazdığı mektupta “kendisinin çok zeki ve kabiliyetli bir öğrenci

¹⁴⁶ Mehmet Saray; **age.**, s.69.

¹⁴⁷Serik Kıraybayev; “Alaş Orda Jane Ultşıl Edebiyet”, **Ult Tevelsizdigi Jane Edebiyet**, Gılım Ortalığı, Almatı: 2001, s.30-31.

olduğunu, mutlaka okuması gerektiğini bildirir, Alihan'ın bursunun kesilmemesine ve üniversiteden mezun oluncaya dek aralıksız devam etmesini istemiştir.”

1890 yılı Nisan ayının 30'unda Alihan St. Peterburg'a gider. Kendisine Aktogay ilçesi kaymakamlığı tarafından 200 som aylık verilmektedir. Peterburg'a 20 yaşında gelen Alihan'ın öğrencilik günleri hakkında Oxford Üniversitesinin “Orta Asya'yı Araştırma Kürsüsü”nün çıkardığı bir kitaptan öğreniyoruz.

“Alihan Bökeyhan Orman Fakültesi'nde okurken bütün sosyal aktivitelere, öğrenci hareketlerine katılmış ve her zaman solcu kesim yanında yer almıştır. Marksizm hakkındaki tartışmalara katılmış, özellikle ekonomi yönündeki fikirlerini savunmuştur.”

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Alihan eğitiminin yanında siyasi, ekonomik, edebiyat ve daha başka öğrenci kollarında faaliyetlere bizzat katılmıştır. Bu yıllarda siyasi fikir yapısı kalıplaşmaya başlamıştır. Kendi halkının ilk olarak kültür ve bilim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğine inanır. Kazak halkının Avrupa'nın medeniyeti seviyesine yükseltip, gelişmiş ülkeler arasına girmesine amaç edinmiş, halkın geçimi, kültür, bilim seviyesinin yükseltilmesi konularında çareler düşünmeye genç yaşta başlamıştır. Orman Fakültesi'ni yine en iyi derece ile bitirip, 1894 yılı Ombı şehrine tekrar gelir. Alihan Ombı'da kendini, siyaset, sosyal hayat, pedagoji, ilim ve edebiyat alanlarında geliştirmeye çalışır, çeşitli etkinliklerde bulunur. Bu devirde Çarlık yönetimi tarafından, gizli örgütlenme faaliyetleri suçu isnat edilip iki defa kanunsuz ve mahkemesiz olarak hapse atılır.

Bökeyhan'un çalışmalarının başında Kazak halkının kültürü ve tarihi gelir. Kazakların ruhani dünyasının zenginliğini anlatır, halk edebiyatının türlerini inceler. Halk destanlarının derlenmesi ve yayınlanması için çaba göstermiş, özellikle “Kozı Körpeş, Bayan Suluv” destanına ayrı bir önem vermiştir. Bökeyhan ilk Kazak folklorist ve halk edebiyatçısıdır. Alihan, halk edebiyatı mirasının örnek alınıp, günümüz hayatına geçirilmemesi halinde milli edebiyatın gelişmesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Meşhur Jüsip Köpelyev, Ebubekir Divayev, G. N. Potanin, Ahmet Baytursımulı ile birlikte halk edebiyatı nüshalarını derlemede Alihan'ın hizmetleri taktire şayandır. Onun bu sahadaki çalışmalarının önemi hakkında Sarborne (Fransa) Üniversitesi'nin bilim adamları şöyle demişlerdir: “Onun “Kır Balası” takma ismiyle yayımlanan Kazak destanları hakkında önemli araştırma ve derleme çalışmaları Kazak halkının ruh dünyasını ve düşünce ufku uyandırmada önemli rol oynamıştır.”

Alihan Bökeyhan, aynı zamanda, edebi çevirmendir. Alihan'ın sonraki nesle bıraktığı en büyük miraslardan birisi de yaptığı edebi çevirilerdir. Çevirdikleri arasında Rusların büyük klasikleri, L. N. Tolstoy, A. B. Çehov, V. G. Korolenko, D. M. Mamin-Sibiryak gibi yazarların yanı sıra Avrupa'nın çeşitli halklarının yazarlarından da çeviriler yaptı. Ayrıca ilkokullar için okuma parçaları da çevirdi.

Alihan Kazak halkının içinden çıkmış Şortambay, Nogaybay gibi diğer şairlere de değinmiş, Abay'a da büyük itina göstermiştir. Onu Kazak halkının yeni edebiyata geçişinin mimarı olarak görmüştür. Abay hayattayken onu Rus halkı ile ilk tanıştıran Alihan Bökeyhan'dır. Abay öldükten sonra onun hayatını Rus dilinde kaleme almış ve bunu Semey'de çıkan “Semipalatinskiy listok” adlı gazetede 1905 yılında yayımlamıştır.

Kazak halkının milli birlik ve beraberlik fikrini hiç çekinmeden hayatı pahasına savunan Alihan'ı, doğup büyüdüğü bu topraklarda anlatma fırsatı verilmedi ve hakkında hiçbir şey yazılmadı. 1917 yılı Ocak Devrimi amacına ulaşır, Çarlık hükümeti düşürüldükten

sonra Kazak aydınları Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınulı, Mirjakıp Duvlatulı, Mustafa Şokay, Muhamed Tınışbayulı, Halel Gabbasulı, Cihanşa Dosmuhambetulı, Halel Dostmuhambetulı 1917 yılı nisanında, bölgesel Kazak kurultaylarını tertiplemişler ve yapmışlardır. Bölgesel Kazak Kurultayları Genel Kazak Kurultayı'nın yapılması kararını aldı. Birinci Genel Kazak Kurultayı Orınbor şehrinde 1917 yılında 21 ve 26 temmuz tarihleri arasında yapılmıştır. Kurultayda görüşülen on dört maddeden birisi de “Kazakların siyasi partisinin kurulması” idi. Partinin adı Alaş olarak kabul edildi. Partinin tüzüğünü hazırlama ve Kazakların özerkliğinin kurulması çalışmalarının hazırlık planı belirlendi. Bu kurultayda Alihan Bökeyhanov çoğunluğun desteğini alarak “Alaşorda Partisi”nin başkanı seçildi. Bu da 6 milyon Kazak'ın Alihan'ı siyasi lider olarak kabul ettiğinin delilidir.

Alaşorda partisinin kurulması çalışmalarını ve yöntemlerini, yine kendisinin başlattığı, o zamanki Kazak aydınlarının bir amaçla bir araya getirip, hepsinin sesini halka ulaştıran, 5 yıl boyunca 265 sayısı çıkan “Kazak” gazetesinde 1913-1918 yılları arasında “Kır Balası, Arısulı (Yiğitoğlu), Galihan, Sın Sitepey (Bozkırın Oğlu), Tuzemets (yerli), A. B., K. B., G. B., A. Takma isimleri adı altında yayımlamıştır. Gazete devrin yönetimi tarafından kapatılmıştır.

1920- 1922 yıllarında kendisi “Kazak milliyetçisi” sıfatı ile yargılanıp hapse atıldı ve Kazak toprağında bulunmasından rahatsızlık duyan bu yönetim nihayetinde Bökeyhan'ı 1922 yılı sonbaharında bir daha geri dönmek kaidesiyle Moskova'ya gitmeye mecbur bıraktı. Fakat, vatanından ayrı kalmaya dayanamayan Alihan iki defa öz yurduna, Kazakistan'a gelmişse de zor kullanılarak tekrar Moskova'ya götürülür ve Alihan Bökeyhan'ın sürgün ve işkence dolu günleri başlar. 1927 yılı Bökeyhan'ın aktif hizmetteki son yılı olmuştur, bir daha hiçbir işte çalışmadı. Alihan'ın yayınlanan makaleleri, araştırma yazıları ve çevirileri bu tarihte son bulmuştur. Ruslar tarafından Moskova'dan dışarı bir adım bile çıkarılmadan on yıl boyunca 1927 yılının 1 Ekim'inden 1937 yılının Ağustos'una kadar evinde gözetim altında tutuldu. Günümüz Kazak araştırmacılarına göre Alihan'ın bu süre içerisinde hiçbir şey yapmadan oturması mümkün değildi. Elbette bir takım çalışmalar yapmıştı. Onun elinde paha biçilmez tarihi belgeler, bununla birlikte hayatı boyunca bıkmadan, durmaksızın araştırıp derlediği Kazak tarihi ile ilgili eserleri, gün yüzüne çıkmamış el yazması nüshaları ve yazdığı fakat yayınlanamamış makaleleri olduğu muhakkak idi. 1937 yılı Ağustos'unda tutuklanıp Butır Hapishanesi'ne atıldığı sırada, Alihan'ın elindeki bu zengin miras sessiz sedasız izini kaybetmiştir. Eylül ayının 27'sinde Yüksek Mahkeme'nin Askeri Heyeti'nin kararı uyarınca “vatan hainliği” yapmak gerekçesiyle idam cezasına çarptırıldı ve aynı gün büyük siyasetçi, aydın, ilim adamı ve halk kahramanı Alihan Bökeyhan'ın cezası infaz edildi.

1989 yılında Alihan Bökeyhan'un davası tekrar ele alınmış ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin başsavcısı kendisine itham edilen “vatan haini ve halk düşmanı” suçlamalarına karşı itiraz davasını açmıştır. 16 Mayıs 1989 yılında Mahkeme Komisyonu'nun verdiği karar uyarınca Alihan Bökeyhan suçlu bulunmamış ve aklanmıştır.

Mirjakıp Duvlatulı (1885- 1935): Bu dönemin önemli isimlerinden bir başkası Mirjakıp Duvlatulı'dır (1885-1935). Onun ilk şiir kitabı “Oyan Kazak (Uyan Kazak) 1909'da Urfa'daki “Şark” matbaasında yayımlandı. Bu kitap Mirjakıp'ın şöhret kazanmasını sağlamıştır. Halkının ve memleketinin menfaatini düşünen cesur şair Mirjakıp “Oyan Kazak”ta Kazak halkına kalın uykudan uyanmaya, bilim ve sanat yolunda ilerlemeye davet eder. Onun âdeta birer slogana benzeyen çağrılarını Çarlık hükümetini rahatsız etmişti. Çarlık

hükümeti, Mirjakıp'ı bu kitabı için takibe almış, bir buçuk yıl Semey hapishanesine kapatmıştır. Kaderi zorluklarla dolu şairimiz, “halkım” ve “memleketim” diye atan kalbi, karşılaştığı ağır şatrlar karşısında hiçbir vakit yılmamıştır. Sınanacağı zaman geri dönmek veya vazgeçmek yiğit için ölmekle aynıdır. 1910'da Mirjakıp Duvlatulı'un “Bakıtsız Camal” adlı romanı Kazan'da, 1913'te ise, Orenburg'da “Azamat” adlı bir şiir kitabı, 1915'te de “Terme” adını taşıyan kitabı yayımlandı.

Mirjakıp Duvlatulı, 1911- 1918 tarihleri arasında özellikle de kitap yayımlama ve gazete çıkarma gibi yayın faaliyetlerine ağırlık vermiş, önce “Aykap” dergisinde, daha sonra da “Kazak” gazetesinde çalışmıştır. 1917 yılının Şubat devriminden sonra, burjuva-demokrat hükümeti döneminde teşekkül eden siyasî gruplara katılan Mirjakıp, 1917-1919 tarihleri arasında “Alaş” partisinin üyesi olarak siyasî faaliyetleriyle de kendisini tanıttı.

M. Duvlatulı edebiyatımızın ve kültürümüzün zenginleşmesine, demokratik, hümanist ve realist istikametlerle vasıflar kazanmasına büyük katkıda bulundu. O, siyasî ve sosyal faaliyetlere aktif olarak katılmakla birlikte kendinden sonrakilere zengin bir edebî miras da bırakabilmiştir. Mirjakıp, ilk eserlerinin yayımlandığı yıllarda, çok kısa sürede şöhrete kavuşmuştur. Onun “Serke” gazetesinde yayımlanan ilk şiirlerinde, halkın dertlerini ve ağır hayatını konu edindiğini yukarıda belirtmiştik. Burada söz konusu şiirleri ayrı ayrı ele alacak olursak, onun ilk şiirlerinin bir fikir etrafında birleştirildiğini ve Mirjakıp'ın bir şair olarak nasıl bir mizaça sahip olduğunu tanıtan eserler vasfını taşıdıklarını söylemek mümkündür. Mirjakıp'ın “Oyan Kazak” kitabındaki “Kazak Halkınıñ Buringı, Hem Bugingi Halı”, “Tarşılık Halimiz Hakkında (Darlık, Sıkıntılı Halimiz Hakkında)”, “Saylavlar Hakkında (Seçimler Hakkında)”, “Söz Akırı (Sözün Sonu)” vb. şiirleri, siyasî ve sosyal meseleleri ele alan derin düşünceli eserlerdir. Bu sebeple “Oyan Kazak” yayımlanır yayımlanmaz halk arasında kısa sürede tanınmış ve geniş bir kitleye yayılmıştır. Onun şiirleri ezberlenerek, birinden diğerine ulaştırılmıştır. Bu kitap yoğun istekler üzerine 1911'de tekrar basılmıştır. “Oyan Kazak”tan örnek olarak aldığımız şu satırlar, bugüne kadar değerini ve önemini kaybetmemiştir:

Mirjakıp, niye oturuyorsun kalemini kullanmadan,
Ödül almaz, olsa da küheylan koşturmadan.
Gücünün neye yeteceğini göstersen de
Ey zavallı, uyansana, boş yatmadan.
Ne fayda durduğu yerden kımıldamayandan,
Temizlenmez sade su da akmadan.
 (“Oyan, Kazak!” şiirinden).

Şairin ustalığı, onu kâinattaki güneş ile ayın ışıklarıyla tabiatın diğer unsurlarını bir bütünlük içinde, hatta onları mukayese ederek tasvir etmesindedir. O, insan hareket etmezse, suyun da akmayacağını ve temizlenmeyeceğini söylemektedir.

Mirjakıp “Tarşılık Halimiz Hakkında (Darlık, Sıkıntılı Hâlimiz Hakkında)” adlı şiirinde Kazak köylerindeki hantal hayat tarzının sırların gözler önüne sermektedir:

Uykuda yatıyor gözlerini açmadan
Ateşte yandın gittin yangından kaçmayıp.
Başka milletler yokuş aşağı hızla iniyorsa da
Bizim millet geri geri gider adım atmadan.
Bozkır, sahra diyerek cahil kaldık,
Hünerli milletlerle münasebet kurmadan.

Şair, içtiği ile yediğiyle sarhoş, günlük hayatıyla memnun, sakin, hünersiz, bilgisiz ve gelişmeden geri kalmış insanları ve onların ilgisizliklerini eleştirir. Kazak toplumunun her tarafını, derinliklerini görebilen ve onları şiirle dile getirilebilen şair, halkın bu ilgisizliği ile uyuşukluğunun sebeplerini başarılı bir şekilde ortaya koymuştur.

Mirjakıp Duvlatulı, halkına hizmetini “Bakıtsız Camal (1910)” romanıyla devam ettirmiştir. Kazak edebiyat tarihindeki ilk Kazak romanı olan “Bakıtsız Camal”, ataerkil ve feodal yapının kurbanı olan genç bir kızın acı kaderini ele alan bir eserdir. Bu romanda tasvir edilen Kazak bozkırı, Kazakların hayat tarzı, sosyal gruplar arasındaki düğümlenmiş kavgalar, tartışmaların ortasında bulunan Camal ile öğretmen Gali arasındaki temiz aşkın anlatımına yardım eden unsurlardır. Menfaatperest ilbeyi Baycan’ın eziyetleri, genç öğretmen Gali’nin hastalanarak ölmesine sebep olur. Sevdiği hastalanarak ölmesine sebep olur. Sevdiği insanı kaybeden genç Camal, daha önce ailesinin nişanlandığı, sonra da evlendirip, eziyetlerine dayanamayıp, evden kaçar. O, yardım bulacağını ümit ederek şehre doğru yola çıkar. Ancak bahtsız Camal’ın kaderi kötü ve acı bir sonla biter. O, karlı fırtınada yolunu kaybeder ve soğukta donarak ölür. Onun cebinden bir kağıt bulunur. Kağıtta, aşağıda birkaç satırını vereceğimiz, bir şiir yazılıdır:

Arasında iki ateşin
Bana Allah’ım eziyet çektirdin
Gariplerin gönlünü dertli kılıp,
Düşmanı sevindirdin, büyüttün.

Yukarıda yer alan, satırlara dikkatle baktığımızda, bu şiirin realist ve romantik şiir örneklerinden izler taşıdığını söylemek mümkündür. Roman türünün özelliklerini taşıyan “Bakıtsız Camal” romanının dili de akıcıdır. Geleceğin edebiyat araştırmacıları, bu romanın söz sanatı, yani edebiyat tarihindeki yeri ve önemi tespit etmelidirler.

20. yüzyılın ilk on, onbeş yılı, Mirjakıp Duvlatulı’un sanat hayatındaki verimli bir dönemi idi. 1913’te Orenburg’da, onun “Azamat” adlı şiir kitabı yayımlandı. Mirjakıp, kendi hayat hikâyesinde bu ikinci şiir kitabı olan “Azamat”a Rus şairlerinden yaptığı tercümelerini de dâhil ettiğini belirtmiştir. Mirjakıp’ın bu kitabı da, ilk kitabı gibi yayımlanır yayımlanmaz okuyucular tarafından sevilerek okunmuştur. “Azamat” şiir kitabının çok kısa bir süre şöhrete kavuşması kanaatimizce, o dönemin ihtiyaçlarına cevap veren şiirlerden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Şiirlerin değerli oluşu ise, düşüncenin derinliğinden ve şairin ustalığından ileri gelmektedir. Bu kitaptaki “Taza Bulak (Temiz Pınar)”, “Şagım (Şikâyet)”, “Armanım (Hayalim)”, “Sırım”, “Muñ (Hüzün)”, “Ayrıluv (Hicran)”, “Cut (Kıtlık)” ve “Ayañızdar Cetimdi (Acıyınız Yetime)” şiirini klâsik lirik şiir örnekleri olarak değerlendirmek mümkündür. Bu şiirlerdeki şairin ruhî dünyası, heyecan ve vatan sevgisi bir ahenk bütünlüğü oluşturmaktadır. “Azamat”ta A.S. Puşkin, M.Y. Lermontov, F. Şchiller ve Abdullah Tukay’ın bazı şiirlerinin kamil bir mütercimim elinden çıkan tercümeleleri de bulunmaktadır. Mirjakıp bu tercümeleriyle Kazak edebiyatında Abay’ın temelini attığı. Kısacası bu kitap, Mirjakıp’ın şair kişiliğini tanıtan etkileyici şiirlerle doludur.

M. Duvlatulı’un kaleminden doğmuş makale ve incelemeler başlı başına büyük bir hazinedir. Onun “Abay (1904)”, “Şokan Şiñgısulı Velihanov (1914)”, “Kazaktar men Kırgızdardıñ Şıguv Tegi Turalı (Kazaklarla Kırgıların Kökeni Hakkında 1914)”, “Ahmet Baytursınov (1922)”, “Kazakstannıñ 5 Cılı (1925)”, “V.İ. Lenin 1905 Cıl Töñkerisi (V.İ. Lenin 1905 Devrimi)” gibi makaleleriyle birlikte kültür, edebiyat, tarih ve etnografi meseleleri ile ilgili yazıları da vardır. Ayrıca onun “Kazak Kitaptarınıñ Bibliyografıyalık Körsetkişi (Kazakça Kitapların Bibliyofik Listesi, 1 ve 2 bölüm, 1925)” adlı bu çalışması da bulunmaktadır. Mirjakıp Duvlatov, şiir ve makale yazmakla sınırlı kalmamış, Ahmet Baytursınov gibi eğitim programının reformuna aktif olarak katılmıştır. Pedagoji alanına büyük katkılarda bulunmuştur. O, ilkokul öğrencileri için “Okuv Kuralı (Okuma Kitabı)” ve “Esep Kuralı (Matematik Kitabı)” gibi ders kitapları hazırlamış ve bunları 1921-1926 yılları arasında Orenburg’da bastırılmıştır. Söz konusu kitaplar, daha sonraları birkaç defa tekrar basılmış ve eğitim alanına büyük katkı sağlamıştır.

Ahmet Baytursınov (1873- 1937) Arada elli yıllık bir zaman geçtikten sonra siyasî ve sosyal hakları bakımından tamamıyla aklanmış ve halkıyla yeniden kavuşan büyük

şahsiyetlerimizden biridir. Ahmet Baytursinov'un eserlerinin bir kısmı, Ekim İhtilâli öncesinde de, sonrasında da yayımlanma imkânına sahip olmuştur. Bazı eserleri de birkaç kez basılmıştır.

Ahmet Baytursinulı, 1891'de, Torgay şehrindeki iki sınıflık Rus-Kazak Yüksek Okulu'nda okudu. Daha sonra Orenburg'daki Öğretmenler okulunu kazandı ve burayı 1895'te bitirdi. Bu dönemde o, Torgay ve Orınbor illerinde büyük eğitimci yazar İbray Altınсарın'ın temelini attığı eğitim kuruluşlarında eğitim aldı. 1896- 1907 tarihleri arasında Aktöbe, Kostanay ve Karkaralı illerindeki kaza ve köy okullarında öğretmenlik yaptı. Böylece Ahmet Baytursinulı, o dönemde hayli yaygınlaşan ve Kazak toplumu için büyük bir ihtiyaç olan aydınlatıcılık ve demokratik gelişme hareketlerine aktif olarak katıldı. O, eğitimin yaygınlaştırmasında uygun olacak yolların araştırılmasına katkıda bulunmuş, ders kitaplarıyla birlikte edebî eserler yazmış ve tercüme yapımıştır. Ayrıca gazete veya dergilerde makaleler de yayımlamıştır. Onun "Kırık Mısal (Kırık Örnek)" adlı kitabı 1909'da, Sen-Petersburg'da basılmıştır.

Eğitimcilik, yaygın ismiyle aydınlatıcılık faaliyetleriyle birlikte edebî eserler yazmayı da sürdüren Ahmet Baytursinulı, siyasî ve sosyal çalışmalara da aktif olarak katılmıştır. Bu dönemde (1896- 1907), Kazak toplumunda büyük bir değişim ruhu kendini hissettirmiş, aydınlar "Millî menfaat", "milletin hayali ve arzusu", "milletin dertleri", "milletin geleceği" gibi sözleri, eskisinden daha cesur ifade etmeye başlamışlardı. Toprak göç olayını durdurma, sömürgecilik ve baskıya engel olma vb. meselelerle ilgili ilân ve broşürler yazılıp, dağıtılmış, yer yer ayaklanmalar boy göstermiştir.

Ahmet Baytursinulı'un Orenburg'da "Masa (Sivrisinek)" adlı şiir kitabı yayımlandı. 1913'ten itibaren "Kazak haftalık gazetesi kurulmuş ve Ahmet Baytursinulı bu gazetede 1917 yılının Eylül ayına kadar redaktör olarak çalışmıştır. "Kazak" gazetesinde yayımlanan toplumun sosyo-politik hayatı ile ilgili bazı makalelerde, yöneticilerin halka karşı sert ve acımasız tutumu, menfaatperestlikleri ile rüşvet düşkünlükleri eleştirilmiştir. Resmî kuruluşları bunun gibi eleştiri yazılarıyla rahatsız eden "Kazak" gazetesi sürekli takip altında bulunmuş, arama ve sorgulara maruz kalmıştır. Vali ve jandarma komutanı Ahmet Baytursinov'u birkaç kez sorguya çekmiş ve para cezası vermiştir.

Ahmet Baytursinulı'un ilmî çalışmalarını, üç büyük gruba ayırarak incelemek mümkündür. O, aydınlatıcı (eğitimci) âlim, Kazak dilbilimi ve edebiyat bilimi sahalarının temelini atan bir araştırmacı, birçok edebî eserler kaleme alan yazar ve şairdir. Özellikle de onun Kazak dilbilimi araştırmaları alanında yaptığı çalışmaları büyük bir öneme sahiptirler. O, "Alıp-Biy" (Alfabe), "Til Kuralı" (Dil Kitabı), "Bayanşı" (Anlatıcı) vb. birçok kitap ve gazete veya dergilerde yayımlanan makaleleriyle, "Kazak dilbilimi" alanının temelini atmış ve bu sahanın gelişme istikametlerini belirlemiştir. Bu hizmetleriyle Ahmet Baytursinulı'u Türkoloji alanının önemli isimlerinden biri olarak kabul ediyoruz.

Ahmet Baytursinulı'un hayatı ile ilmî faaliyetlerinin önemli alanlarından biri, onun şairliği ve mütercimliğidir. Ahmet Baytursinulı, "Kırık Masal" adlı şiir kitabına yazdığı ve "Zamandastarıma (Çağdaşlarıma)" başlığını taşıyan sunuş yazısında, söz sanatıyla çok zor bir dönemde ilgilenmek zorunda kaldığını, yine de zamanın akışına ayak uydurmaya ve toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeye gayret ettiğini yazmaktadır. İçinde yaşadığı toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya hazır olduğunu dile getiren Ahmet Baytursinulı, sözlerini şu şekilde devam ettirmektedir:

Rusların tercüme ettim fabllerini,
Şimdilik elimden gelen budur tüm hizmetim.
Aza kanaat derler, yokluğa sabır.
Eksik bulup eleştirme, ey arkadaşlarım!
Bakımsız iş alanında ben bir zayıf
Hâl nerede ki öne çıkacak grubu geçip.

At durmaz bacağında ip olursa,
Gürültüyle koşturursa biri nara atıp

Magcan Jumabayev: Romantizm geleneği, söz konusu yüzyılın başlarında önemli bir yere sahip olan Magcan Jumabayev'in eserlerinde kendini bariz bir şekilde göstermektedir. O, folklorun etkisinin ve öneminin bilincindeydi. Magcan, folklorla olan ilgisi ile ona verdiği önemi, "Batır Bayan" poeminde göstermiştir. O, bilinçli ve amaçlı olarak, yazılı edebiyatla folklorun arasında bulunan sınırı ortadan kaldırmıştır. Magcan bu şiirinde, belli bir üslup geleneğini almıştır. Alışla gelmiş bir konu ve şahıs kadrosunun yardımıyla, üslup ve kompozisyon bakımından çok farklı bir örnek, yeni bir gelenek ortaya koymuştur. Onun bu poeminde romantik ve realist düşüncenin karışımı, şairimize bazı tarihi bilgileri, meselâ Batır Bayan'ın ölümünün anlatımında büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Magcan'ın poeminde, Batır Bayan, Kalmuklarla yapılan bir savaşta, romantik bir şekilde ölmektedir. Rivayetlere göre ise, Batır Bayan, öldürülmüş askerlerin atıldığı nehrin gösterdiğimiz örnek, Kazak romantizminin özelliklerini tanımamıza yardım etmektedir. 17. – 19. yüzyıllardaki Kazak romantizmi (Abay'a kadar), insan ve insanı anlama, sürdürdüğü hayat tarzından hoşnut olmama, sömürgecilik politikasının baskısından dolayı vatanında yabancı durumuna düşme duygularının anlatımında kendini göstermektedir. Bu özellikleri, Kazak edebiyatındaki romantizmin ilk basamakları olarak kabul etmek mümkündür.

20. yüzyılın başlarında ise yukarıda belirtilen vasıflar, değişmeye başlamıştır. Romantik şuurun zenginleşmesi ve büyümesi, aslında yeni estetik arayışların meyvesi olan insan şuurunun gelişme yolunda kat ettiği mesafeyi gösterir. Objektif gerçekler (sosyal adaletsizlik, gelir dağılımındaki dengesizlik), önemli mesele olarak, gündemde kalmaya devam etti. Romantizm, sanattaki gerçekçilik akımının gelişmesine büyük katkıda bulundu. Meselâ, S. Toraygırov'un "Adaskan Ömir" poeminden, biz şairimizin ulaştığı aşamayı ve estetik mehaleyi değerlendirebiliriz. O, şiirlerindeki kahramanlarının ruhî dünyalarını yeni bir bakış açısıyla tasvir eder. Sultanmahmut, eserlerindeki kahramanları çeşitli davranışlarıyla, bulanık ve açık, karmaşık duygu ve düşünceleriyle, mimik, hal ve hareketleriyle tasvir eder. Buradan hareketle, psikolojik tahlilin kaynağını, romantizmin belirtilen yüzyılın başlarındaki yeni edebiyatın özelliklerinden aldığını söylese, herhalde yanılmış olmayız. Bununla birlikte Rus edebiyatındaki romantizm akımının temsilcilerinin kaleme aldıkları eserlerinin, metodolojik açıdan Kazak edebiyatı üzerindeki rolünü de dikkate almalıyız.

Şangerey Bökeyev ve Berniyaz Küleyev'in Eserleri Hakkında Değerlendirmeler: Bu dönemde eserleriyle adını duyuran şahsiyetlerimizden biri Şangerey Bökeyev'tir (1847-1920). Onun eserlerini farklı bir bakış açısıyla ve büyük bir dikkatle incelemeliyiz. Çünkü onun eserleri, değişik bakış açılarından hareketle değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin hemen hepsi, Ş. Bökeyev'in, Kazak edebiyatında silinmez bir iz bıraktığı konusunda birleşmektedirler. G. Karaşev, Ş. Bökeyev'in şiirlerini, "Şayır (1910)" ve "Kökseldir (1917)" külliyatlarına dâhil etmiş ve onların ilk yayımını gerçekleştirmiştir. 1933 yılında ise, Ş. Bökeyev'in şiirleri müstakil bir kitap olarak basılmıştır. Daha sonraki yıllarda Ş. Bökeyev'in eserleri, birçok şiir antolojilerine dâhil edilmiştir.

Kazak şiirinin semasından parlayarak geçip, sönse de, sonraki nesillere oldukça değerli bir edebî miras bırakan Berniyaz Küleyev'in (1899- 1923) eserleri ile ilgili ilk değerlendirmeyi, onun şiirlerinin bir kitapta toplanılmasını, Kazan'da basılmasını sağlayan ve bu kitaba bir sunuş yazısı yazan Magcan

Jumabayev yapmıştır. Berniyaz Küleyev, 1923'te, henüz 24 yaşındayken hayata gözlerini kapatmıştır.¹⁴⁸

M. Jumabayev'in, Berniyaz Küleyev'in ölümü dolayısıyla kalem aldığı şiiri "Berniyaz (1923)" adıyla yayımlanmıştır. Şair, bu şiirinde Berniyaz'ın şiir sanatındaki ustalığından bahsettikten sonra, onun çok erken yaşta gelen ölümüne duyduğu üzüntüsünü de dile getirmektedir. Ayrıca Magcan şiirinde, Berniyaz'ın ölümünün sebebini, hem kendisine, hem başkalarına da açıklamaya gayret eder. Magcan, Berniyaz'ın sanat hayatı ile ilgili bir makale de yazmıştır. Makalesinde tenkitçi Magcan Jumabayev, Berniyaz Küleyev'in edebiyat hayatına girişinin, 1917 yılındaki devrimle ve bu devrimin doğurduğu siyasî karışıklıklarla ilgili olmadığını belirtmektedir. O, Berniyaz'ı, tabiatın, Kazak edebiyatı ve onun gelişmesi için, verdiği bir armağanı olarak kabul etmektedir. Kanaatimizce, Berniyaz bir şair olarak, intihar olayından önce olgunlaşabilmiş bir şairdir. Bu düşüncemizi, M. Jumabayev'in Berniyaz konusundaki görüşleri ve onun bir münekkidin bakış açısıyla yaptığı değerlendirmeleri desteklemektedir. M. Jumabayev, "Berniyaz" adlı şiirinde, genç yaşta canına kıyan şairin yasını tutarken, onun niçin ölüme koşmaya bu kadar acele ettiğini anlamaya ve anlatmaya çalışmaktadır. O, Berniyaz'ın kalbinin temizliğini bir bebeğe benzetir ve hayatın gizli köşelerini bu bebeğin bakış açısıyla tasvir eder:

Ömür bozkır, şair çocuk avare gezen
Can susuzluğunu göz yaşlarıyla gideren.
Şair bebek, ömürse köpük büyülü,
Oynayarak, büyüleyip bebeğin aklını çelen.
Ömürle ölüm ebedî iki düşman savaştan,
İki düşmanı kardeş kılan şiir var bilirsin
O şiiri bulamayıp, yayı çekmeyip, sabredip,
Savaş alanında ağlasaydı ey zavallı çocuk sen!
(“Berniyazga” şiirinden)

Magcan Jumabayev, B. Küleyev'i ne kadar çok sevdiğini ise şu satırıyla dile getirmektedir: "Ruhum inanmış, güvenmişti yakınlığına." İntiharın büyük bir günah sayılmasına rağmen, çok sevdiği Berniyaz'ı: "Günahın ağır, fakat bağışlıyorum şairliğine" diyerek affetmektedir. Magcan, kabiliyetli şair Berniyaz'a intiharı yakıştırmasa da, şiir sanatındaki ustalığını hatırlayarak onu bağışlamaktadır.

Romantik şair Berniyaz Küleyev'e ithaf edilen M. Jumabayev'in bir tek bu şiirinde bile, onun derin romantizmini görmek mümkündür. Bununla birlikte söz konusu şiirde kullanılan söz sanatları, Magcan romantizminin karakteristik özelliklerindedir. Bu özellikler, Magcan Jumabayev'a, şair B. Küleyev karakterini tasvir etmekle birlikte, 20. yüzyılın başlarındaki Kazak şiirinin başında yer almasını da sağlamaktadır.

Berniyaz Küleyev'in edebî mirası çok yönlü ve çok zengindir. Bizim elimize onun büyük küçük yaklaşık 200 kadar şiirleri, tolgav (manzume), balat, atışma ve tercümeleleri ulaşmıştır. 1969'da onun şiirleri, "Aytşı, Akkayın (Söyler misin, Akkavak?!)" adıyla, müstakil bir kitap olarak basılmıştır. Bu nadir ve kıymetli kitaba, bilim adamı I.T. Düysenbayev (1910- 1976) bir sunuş yazmıştır.

Berniyaz Küleyev'in edebî mirasının incelenmesi ve değerlendirilmesi konusunda, bize onun kısa hayatının yarısını geçirdiği Kostanay ve Orınbor şehirlerindeki müzelerde bulunan belge ve tarihî malzemeler, büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Berniyaz Küleyev'in Kazan'da matbaa, kitap yayımı işleriyle uğraştığı dönemi, ayrı bir incelemeye konu olacak niteliğe sahiptir. O dönemdeki S. Toraygırov ve Magcan Jumabayev gibi Kazak şair ve yazarlarının eserlerinin yayımlanması da Berniyaz'ın ismi ve faaliyetleriyle doğrudan alâkalıdır.

¹⁴⁸ Berniyaz Küleyev 29 Ocak 1923 tarihinde intihar etmiştir. Aynı yıl Magcan Cumabayev "Akcol (Taşkent)" gazetesinde, ona atıf ettiği şiirini yayımlamıştır. 1989'a kadar M. Cumabayev'in söz konusu şiiri ile makalesi, bilim dünyası ve okuyucular tarafından bilinmemekteydi.

Tanınmış âlim I.T. Düysenbayev “Kazan Töñkerisine Deyingi Kazak Edebiyetin Zerttev Meseleleri (Ekim İhtilâli’ne Kadar Olan Kazak Edebiyatının İncelenmesi Meseleleri) (1965)” konulu doktora tezinde, Rus dekadanlarının B. Küleyev’in şiirleri üzerindeki tesirinden bahsetmektedir. O, Kazak şairi Berniyaz’ın eserlerinde, zaman zaman karşımıza çıkan karamsarlığın, işte bu dekadanların etkisinden kaynaklandığını belirtmektedir.

Kısacası, Berniyaz Kazak lirik şiirinin, muhteva ve şekil bakımından zenginleşmesine büyük katkıda bulunmuş, kendi ruhî dünyasının derinliklerini usta ve zarif bir dille ifade edebilmiş bir şairimizdir.

Arip Tañirbergenov (1856- 1924): Bu dönemde isminden söz ettiren şairlerimizden biridir. Arip Tañirbergenov, Abay’ın yolunu izleyen ve devam ettiren bir şairdir. Ne yazık ki, uzun zamandır onun eserlerine lâyük olduğu değer ve önem verilmemiştir. Arip Tañirbergenov’un edebî mirası, bugüne kadar bir bütün olarak incelenmemiş ve ilmî metotlara göre değerlendirilmemiştir. Şairimizin hayatı, dönemi ve eserleri ile ilgili genellikle üstünkörü fikirler ileri sürülmüş, yeterli derecede değerlendirme yapılmamıştır.

Arip Tañirbergenov’un bizlere bıraktığı edebî mirası, aslında çok zengin ve çok yönlüdür. O, sanat hayatının ilk dönemlerinde Doğu edebiyatının etkisinde kalmış, kıssalar yazmış ve Abay’ın sert eleştirileriyle karşı karşıya kalmıştır. Abay’ın eleştirileri onu olumlu yönde etkilemiş, Rus klâsik edebiyatıyla tanışmaya ve öğrenmeye sevk etmiştir. Arip Tañirbergenov Abay’ın etkisiyle realist eserler yazmaya başlamıştır. İlk dönemlerde onun eserlerinde, Arapça ve Farsça kelimelerle tamlamalar oldukça çoktu. Daha sonraki eserlerinde ise, folklorik unsurları başarılı bir şekilde kullanmış, Kazak edebî dilinin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. O, Kazakların hayat tarzını konu edinen eserlerinde, genellikle döneminin gerçeklerini, çalışma ve mesleğin önemini, sanat ve bilimin yararlarını büyük bir ilhamla terennüm etmiştir. İçinde yaşadığı toplumunun olumsuz yönlerini, zorba ve sömürücü yönelticileri, cahil zenginleri ve din adamları eleştirmiş, onlarla mizahî bir dille değerlendirmiştir. Ayrıca gençleri bilime, eğitime, çalışmaya, halkına ve vatanına yararlı olmaya davet etmiştir. Gençlerin anne ve babasına destek ve halkının övüncü olmaları için, okumaları ve durmadan çalışmalarını gerektiğini sık sık vurgulamıştır.

Şadi Cañgırov (1855- 1933): Doğu’nun klasik şiirindeki “nazire” geleneğini benimsemiş ve çok başarılı eserleriyle bu alandaki bilgisini ortaya koyabilen bir şairimizdir. O, Doğu’nun dünyaca tanınmış şairlerinin şiirlerindeki gelenekli konuları, hümanist ve aydınlatıcılık bakış açısının özelliklerini taşıyan motifleri, kendine has bir üslûpla terennüm eden, muhteva ve şekil, anafikir ve kompozisyon bakımından tamamıyla yeni eserler ortaya koyan bir şairdir.

Şadi’nin dünya görüşündeki temel düşünce, onun irdelediği esas mesele, insandır. Bu temel düşünceyi şu şekilde özetlemek mümkündür: Dünyadaki her türlü iyilik insan ve onun iyiliği için, ona hizmet için yaratılmıştır. Bu sebeple Şadi, dinci değil, dini bir bilim olarak benimseyen ileri görüşlü, yeniliğe açık ve aydın bir şairdir. Şadi, birçok eserinde, insan hukuku, kadınların özgürlük hakkı, yerleşik hayata geçme ve kentleşme süreci gibi meseleleri ele almıştır. O, bu meselelere, aydınlatıcılık ve ilericilik şeklinde özetleyebileceğimiz bir bakış açısıyla bakmaktadır. Buna örnek olarak, onun “Kıssa Balgam Bagur”, “Hazret Gaysa Dugasımen Körden Tirilgen Katınnıñ Hikayası (Hazret-i İsa’nın Duasıyla Mezarda Dirilen Kadının Hikâyesi)” ve “Bes Katınnıñ Hikayası (Beş Kadının Hikâyesi)” gibi eserlerini göstermek mümkündür.

Şadi’nin eserlerinde, özellikle de Doğu şiir geleneklerinden esinlendiği destanlarında hümanist düşünce ağır basmaktadır. O, gelenekli konuları, edebî kahramanları ve motifleri temel alarak, muhteva ve biçim bakımından tamamıyla farklı, yeni eserler yazdı (“Nazım Gahar Dêrüviş”, “Hikayat Orka-Külşe”, “Hikayat Kamar Zaman”, “Hikayat Halifa Haran ar Raşid”, “Karuvını Cer Cutkan Hikayası” (Silahını kaybedenin hikâyesi). Ancak Şadi, folklorik özelliklere sahip eserlerle, klâsik şiirde karşımıza çıkan söz sanatlarından da yararlanmış. Meselâ, o halk edebiyatında sık sık karşılaştığımız “yıldızların arasındaki ay gibi”, “dudakları incecik”, “gözleri yıldız gibi”, “ağzı yüksük

gibi” ve “dudakları kaymak gibi” vb. benzetmeleri, büyük bir ustalıkla kullanabildi. Ayrıca bu gelenekli kalıp ifadelerine kendine göre yeni anlamlar kazandırmıştır.

Şadi, kendi eserlerini çoğunlukla “kara öleñ (koşma)” ve “cır (manzume-destan)” türünde yazmıştır. Maalesef, Şadi’nin bazı eserleri (“Eskendir Zulkarnayın”, “Ahmad Cami”, “Emir Hamza – Sahipkıran” gibi), bizler için henüz bilinmemektedir.

Cüsip Köpeyuli (1858- 1931): Kazak tarihinde meşhur büyük bir şair ve derlemeci olarak tanınmaktadır. O, “Dala Uvalayatının Gazeti” adlı gazetede, “Aykap” dergisinde ve diğer süreli yayınlarda birçok makale yayımlamış, halk edebiyatının değerli örneklerinin yayımlanmasını sağlamıştır. Ayrıca, onun şiirleri müstakil kitap olarak basılmıştır. O, Buhara ve Taşkent şehirlerindeki önemli bilim merkezlerinde eğitim almıştır.

Makış Kaltayev: 20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatında, ismi anılması gereken önemli şahsiyetlerden biridir. Onun, “Kazak Ahvalınan Bahas Manzuması (Kazan, 1907, 1909, 1910), “Kazaktın Aynası (Kazan, 1910)”, “Biraz Gibrat Söz (Kazan, 1910), “Nasihah Kazahiya (Kazan, 1911),” “Bar Uvakiya (Kazan, 1912),” “Tuvra Col (Kazan, 1912)” adlı şiir kitapları yayımlanmıştır. O, Tatar şairleri zarif Karimi’nin “Ayna” ve G.G. Raşidi’nin “Sak ve Suk Halleri” adlı şiir kitaplarını Kazakça’ya aktarmıştır. Onu bu iki aktarması, daha sonra birer kitap halinde, 1913’te Kazan’da basıldı. Prof. Dr. B. Kencebayev’in çalışmalarındaki bilgilere göre, Makış Kaltayev, “Turmuş” adını taşıyan el yazma türünde bir dergi çıkarmıştır.¹⁴⁹ Bu dergide onun “Kazak Kadınların Özgürlüğü” ve “Kazakça Gazete Yayımlama İhtiyacı ve Gerekliği” gibi büyük ve anlamlı makaleleri de yayımlanmıştır.

Makış Kaltayev, eserlerinde 20. yüzyılın başlarında, tarihi dönemin yüklediği önemli meselelerle ilgili görüşlerini terennüm etmektedir. O, birçok şiirinde, tabiat kanunlarının ve sanatın sırlarını anlamış ve tanımış olduğunu hissettirir gibidir.

Şair Makış bazı şiirlerinde tabii kanunlar ve nizamı konu edinirken, sosyal adaletsizliği (“Aplatoday Adamdar Kedey Bolıp (Eflatın Gibi İnsanlar Fakir Olup)”) adlı şiirinde) ve hayattaki zıtlıkları gösterebilmiştir:

Bazı insanlar bu dünyada rahat yüzü görmez,
Hiçbir vakit yaptığı iş iyi gitmez.
Bir verdiğine çok verir yağar hatta,
Hikmetin bir Allah’ın kimse çözemez...
Dünyaya bir kez gelir insan,
Ve dönüp gelmez bir daha zaman.
Ölünceye kadar hazır rahat, mutluluk
Kaygı ve üzüntüden de uzak durulmaz.
(Kazak Ahvalınan adlı şiirinden)”

Makış, “zaman” ve “Kazak geleneklerinin olumsuz taraflarını açık ve keskin bir dille eleştirir. Onun şiirlerinde karşılaştığımız “kurnaz ve yalancı insanlar”dan biri, dini bir perde olarak kullanarak, halkı sömüren “peygamber neslindeniz, şehidiz” diyerek, Kazakların kanlarını emen hocalardır.

Evliyayım, mollayım, hocayım diye
Gezenlere inanırız etmeden şüphe.
(“Kazak Aynası” şiirinden)

Halkı sömürme konusunda nice molla, hocalarla zenginler birbirlerini desteklemiş, birlik olmuştur. Onlar kötü özelliklerini dinle örtbas etmeye çalışırlar. Ayrıca onlar vaaz ettikleri şeriat

¹⁴⁹ B. Kencebayev, XX. Gasır Basındağı Kazak Edebiyeti (20. Yüzyılın Başlarında Kazak Edebiyatı), Almatı 1976.

kurallarına da uymazlar. Hareketli olmaya, teşebbüste bulunmaya ve ümit etmeye davet etmek, Makış'ın şiirlerindeki önemli konulardan biridir.

Akıl, yol yordam, meslek, sanatı Kazak bilmez.
Bilse dahi kendileri de korkarak dolaşmaz.
Bir insan fakir olsa, geçimini sağlayamaz,
Kaderdir derler hiç kimse de ona gülmez.

(“Kazak Ahvalman” şiirinden)

Makış, bütün suçu kadere yükleyip, hareketsiz oturan insanların tembelliklerini sert bir dille eleştirir. Onun teklif ettiği yol ise, hareket, yani çalışmaktır. O, bu sade düşüncesini ade bir dil ve anlaşılır örnekle tasvir etmektedir:

Çocuk yoktur hiçbir vakit evlenmeyecek,
Buğday yetişmez toprağı iyice sürmeden.
Susuzluğunu giderse de acıkanın karnı doymaz,
Eliyle alıp, ağzına koyup, mideye girmeden.
Vermek Hakk'tan ise de, sebep bizden
Yapışalım sanata kervanın sonunda kalmadan

(“Kazak Avalınan” şiirinden)

20. yüzyılın başlarındaki diğer aydınlatıcı şairler gibi Makış da, şiirlerinde halkını yerleşik hayata geçmeye çağırılmaktadır. Konar-göçer hayat tarzının birçok zorluğunun bilincinde olan şairimiz, Makış, ekin ekmeği bağ-bostanla uğraşmayı ve teknolojinin imkânlarından yararlanmayı sever. Bununla birlikte Makış şiirlerinde, dünya, can ve ruh kavramlarını da, kendine has bakış açısıyla irdelemektedir. O, kendinden önceki irticalen şiir okuma sanatının ustaları olan cıravlar gibi, dünyanın yani hayatın geçici olduğunu düşünmektedir. Onun düşüncesine göre dünya, vefasız ve geçicidir. Bunun için de insan hırslanıp, mal-mülk toplama peşinde olmamalıdır. Ancak geçimini sağlayabilecek kadar da mal-mülke sahip olmalıdır. Makış'ın bu düşünceleri, “yarım günlük bir hayata sahipsen, bir günlük mal-mülk topla” şeklindeki Kazak atasözünü hatırlatmaktadır. O, Kazak bilgeliğinden feyz aldığını, bu görüşleriyle göstermektedir.

Makış'a göre, insan ölse de, onun canı ebedîdir. Can'ın dört tane mekânı vardır: 1- Anne rahmi; 2- Dünyaya gelmek ve rızkını aramak; 3- Öldüğü zaman bulunacağı yer; 4- Ruha dönüşmesi. Demek ki, şairimizin, ruh ve canla ilgili düşünceleri İslam'ın kaidelerine dayanmaktadır.

Makış'ın “Nasihat Kazakiya” adlı kitabındaki şiirleri, insanlık ve ahlâk meselelerini ele alan eserlerdir. Bu şiir kitabında, insanın kişilik özellikleri; ailede huzurlu ve yaraşır bir hayat; baba, anne ve çocukların alışkanlıkları; ailede baba ve annenin rolleri; çocuğun terbiye ve eğitiminde babanın görevi; çalışma alışkanlığı; hayatta herşeyi kendi sırası ve nizamına göre yapma; insanla insan arasındaki münasebet; vatan, toplum ve millet ile ilgili duygu ve düşünceler, bakış açıları vb. konular ele alınmıştır.

Sultanmahmut Toraygırov ve Muhamedcan Seralin gibi aydınlatıcı-demokrat şairler “kitabî ekleme (karışık) dilin” zararlı taraflarını görebilmiş ve sade dil anlayışını yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Bu “kitabî ekleme (karışık) dili” yaygın bir şekilde kullanan Makış Kaltayev ise, yaşadığı dönemine uygun olarak, bilim, sanat, okul, başlık parası, yerleşik hayata geçiş süreci gibi önemli meseleleri ele almış, devrine tenkitçi bir bakış açısıyla bakmış ve halkı insanlığa, gençleri de bilime, eğitim ve sanata davet etmiştir. Onun bu özelliği, aydınlatıcı-demokrat bakış açısının tezahürüdür.

Nurcan Nauşabayev (1859- 1919): 20. yüzyılın başlarındaki şairlerin arasında Nurcan Nauşabayev (1859- 1919) da vardır. Onun eserlerinde de, döneminin gündemini oluşturan önemli meseleler üzerinde durulmaktadır. Nurcan Nauşabayev, nasihat şiirler yazmış, yaşadığı döneminin sosyal yapısını tasvir etmeye ve anlatmaya gayret etmiştir. Onun çağdaşı olan şairler de, şüphesiz

sanat ve bilimin yararlılığını, karmaşık ve azmış bir zamanda dürüstlük ve iyilik yolunu bulmanın zorluğunu dile getirmişlerdir.

Nurcan Nausabayev'in şiirleri üç ayrı kitap olarak yayımlanmıştır. Bunlar: "Nanzumat Kazakiya (1903)", "Cumbak, Nurcan ve Sapargalidiñ Cumbak Aytısı (Bilmece, Nurcan ve Sapargali'nin Bilmece Atışması, 1903), "Alaş (1910)". Bu kitaplarda toplam 50 şiir bulunmaktadır. Şiirlerin birçoğu nazım, terme (koşma), takpak (koşma, ezgiyle birlikte) ve bazıları da fabllerle bilmecelelerdir.

Nurcan'ın en belirgin özelliklerinden biri, onun şiirlerinin Arap ve İran, Çağatayca dönemi şairlerinin şiir örneğini model almasıdır. Onun şiirlerinde dinle ilgili kavramlar, Arapça ve Farsça kelimeler, kısacası eski kitabî dili görmek mümkündür.

Nurcan, bazı şiirlerinde, zaman, tarihî dönem, Kazakların o devirdeki ve daha önceki hayat tarzı, yöneticilerin hal ve hareketleri, bilim, sanat, baht, zenginlik ve ahlâki değerler ele alınmaktadır. Onun şiirlerinde, bu meselelerle ilgili birçok güzel nasihat, atasözü ve deyimlerle de karşılaşmak mümkündür. Onun eserleri anlamlı ve derin düşünceye sahiptirler.

Abubekir gibi, Nurcan da bazı şiirlerinde "zamanın bozulduğu"nu, Kazakların eski mutlu günlerinin artık gelmeyeceğini ve zor bir dönemin başlamak üzere olduğunu dile getirmiştir. Onun bu şekilde konuşmasının sebebi, Rus halkının sert baskısı ve Kazakların yarı uyanık bir halde olup, gelişme kervanından geride kalmasıdır.

Nurcan, kendin sonraki nesillere değerli edebî bir miras bırakabilmiş kabiliyetli şairlerimizdendir.

20.Yüzyılın Başlarında Aydınların Kadınlara Bakış Açısı: Mirjakıp Dulatulu, Tayır Comartbayev, Sultanmahmut Toraygırov ve Spandiyar Köbeyev'in kadınları konu edindikleri eserlerindeki kahramanların tasviri oldukça farklıdır. Onların mensur eserlerindeki kadın kahramanlarının âşık oldukları ve sevdikleri insanlar vardır. Ayrıca onlarda olay örgüsü farklı bir şekilde gelişmektedir. Yine de 20. yüzyılın başlarında, kadınların hürriyet ve eşitlik hakları meselesi Kazak edebiyatında yaygın bir konu olmuştur. Gelecek ve hümanizmle ilgili iyi dileklerin hemen hepsi, bu konunun etrafında ele alınmış, resmî olarak yayımlanmıştır. Kazak kadınlarının ağır ve zor kaderleri, çok yönlü olarak tasvir edilmiş ve gerçek anlamda çözümlerini bulmaya başlamıştır. Bu dönemde belirtilen konuyu, işlenişi bakımından sanat, bilim ve hürriyet temalarının yanın koymak mümkündür.

GAZETELER:

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki edebî süreçte, Kazak gazeteciliğinin önemli bir role sahip olduğunu görmekteyiz. Bundan da Rusya dahi oldukça faydalanmıştı.

Kazak gazetelerinden en önemlisi şüphesiz ki **Kazak Gazetesi**'dir. Ancak Kazak gazetesinin önemine değinmeden önce Kazak tarihinde önemli yerleri olan diğer gazetelerin tarihi gelişimine bakalım.

19. yüzyılın sonları Kazak tarihinin önemli bir dönemidir. Bu dönemde Kazakistan'ın Çarlık tarafından işgal edilme süreci tamamlanmıştı. Süreli yayınların öneminin bilincinde olan Çarlık hükümeti, bütün önemli olayları, ferman ve kararları, güdümlü sansürlü denetimden geçirerek yayımlıyor, açıklamalar yapıyordu.

Bu amaçla ilk defa Taşkent'te, "**Türkistanskaya Stepnaya Gazeta** (Türkistan Bölgesi Gazetesi)" yayımlanmaya başladı. Bu gazete, 1870 ilâ 1882 yılları arasında Kazakça ve Özbekçe olmak üzere, iki dilde yayımlanan "Turkestanskim Vedomostyam (Türkistan Bildirileri)" gazetesinin bir eki olarak çıkarıldı. Adı geçen gazetenin bu eki, 1883'ten itibaren Özbekçe ve Rusça olmak üzere, iki dilde yayımlanan müstakil bir gazete olarak çıkarılmaya başladı. Aynı gazetenin 1870- 1882 yıllarında çıkan sayılarının redaktörleri Şahmardan İbragimov ile Hasen Çanışev, Rusça yazıların

redaktörleri de N.P. Ostroumov ile N.G. Malitski idi. N.P. Ostroumov'un tespitlerine göre, I. Pyotr döneminin "Vedomosti" gazetesi Ruslar için ne kadar büyük bir role sahip ise, "**Dala Uvalayatının Gazeti**" Kazak ve Özbekler için aynı önemi taşıyordu.¹⁵⁰

Bu gazetenin sosyal hayattaki gelişim kuvvetinde oynadığı rolünün önemi, onun Kazak topraklarını Rus tarihiyle birlikte, özellikle de gelişmiş ülkelerin tarihleriyle tanıştırmada olmuştur.

Günümüzdeki araştırmalarda yer alan tespitlere göre, aradan 90 yıl geçtikten sonra, tekrar dönen "Türkistan Uvalayatının Gazeti" gibi paha biçilmez değere sahip bir gazetenin orijinallerinin elimize ulaşması, halkımıza öz tarihine kavuşma imkânı hazırlamıştır. Bu gazete, 1888'den başlayarak "Akmola Oblistik Vedomostvosu (Akmola İli Bildirileri)"nun özel eki olarak yayımlanmaya başlamıştı. 1894'ten itibaren de Akmola, Semey ve Cetisu illerinin "Vedomostvosu (Bildirileri)"nun eki olarak çıkmaya başladı. Bu gazetenin Rusça ve Kazakça olmak üzere, iki dilde çıkarılması, onun geniş bir kitleye yayılmasını sağlamıştır. Gazetenin Kazakça yazılarının redaktörleri E. Abılayhanov, D. Sultangazin, R. Düsembayev v.b. aydınlar idi. Rusça yazılara ise, İ. Kozlov, K. Mihaylov, G. Abaz, A. Popov, D. Lavrov v.b. redaktörlük yapıyorlardı.

Kazaklarla estetik anlayış bakımından Türk dilli halklar ve doğu halklarının tipolojik benzerliklere sahip olduğunu gazetelerde yayımlanan "Binbir Gece", "Şehnâme" ve "Bozcigit" v.b. manzum tercümelerden ve makalelerden görmek mümkündür. Halk edebiyatının zengin mirasları olan "Kozı Körpeş – Bayan Sulu" ve "Eñlik – Kebek" destanları, masal ve efsaneler, atışma ve ağıt, diğer birçok edebî türler ve onların varyantları da bu dönemin gazetelerinde yayımlanmaktaydı.

"Dala Uvalayati Gazeti"nin tarihî ve sosyo-kültürel rolü onun belirtilen dönemde millî bir istikamet kazanması, bu gazetede tarih, coğrafya, ekonomi, gelenek ve görenek, dünya halklarının kültürleri konusunda birçok makale yayımlanmış olmasından iler gelmektedir. Bunlarla birlikte "Dala Uvalayati Gazetesi", başka dilde konuşan diğer halkları temsil eden okuyucuları, Kazak halkının manevî hayatıyla tanıştırmıştır. Bu iki yönlü istikâmet, Kazak bozkırına ilerici fikirlerin yaygınlaşp, yerleşmesine, sosyal gelişimin iç kuvvetinin dinamizminin, bilim, kültür ve edebiyatın gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Söz sanatı, belli başlı Kazak yazarlarının, aydınlarının edebî mirası feyzini "Dala Uvalayati Gazeti"nden almıştı. Bu çerçeveden ele alındığında, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında, edebî sürecin kendine özgü tarihinde adı geçen gazetenin önemli bir role sahip olduğunu tekrar belirtmeliyiz. Maalesef, bu aktif faaliyete, "Serke (1907)" gibi süreli yayınlar, çeşitli sebeplerden dolayı yeterli katkıda bulunamadı.

"Serke" gazetesinin, San-Petersburg'ta yayımlanmakta olan "Ülfet" gazetesinin eki olarak çıkarılması düşünülmüştü. Adı geçen "Serke" gazetesi, kendine özgü ilerici bir bakış açısına sahip idi. Bu gazetenin redaktörü H. İbragimov'tu. "Serke" gazetesinin birinci sayısının yayımlandığı sırada, H. İbragimov tutuklandı ve Çarlık yöneticileri gazetenin çıkmasını yasakladılar. Bu gazetenin sansürden geçemeyişi ve kapatılmasının sebebi, Çarlık'ın sömürgecilik siyasetini eleştiren bir makaleye yer verilmiş olmasıydı. Ayrıca bu birinci sayıda M. Duvlatulı'un "Castarga (Gençlere)" adlı şiiri yayımlanmıştı. Bu şiirin yazılış tarihi, genç şair Mirjakıp Duvlatulı'un manevî, fikrî seviyesinin büyüme süreci, onun öz halkının özgürlük yolunda ilerleyen bir mücadeleci olarak olgunlaşmasıyla paraleldir. Kazakistan'ın sosyo-politik tarihinde, İlk Rus Devrimi (Dekabristler hareketi) sırasında cereyan eden isyan hareketleriyle birlikte, Kazak aydınları da kendine özgü demokratik bir yöne yönelmeleriyle dikkati çekerler. Bu aydınların arasında A. Bökeyhan, A. Baytursımulı ve M. Duvlatulı gibi şahsiyetler önemli bir role sahip idiler.

M. Duvlatulı Kazak toplumunda değişimleri bütün benliğiyle kavrayabilmiş, toplumdaki olumsuzluklar kabul etmek istememiş, isyanının dile getirir: O, "Jastarga" adlı şiirinde, öz halkının kaderi ve dertlerini duygu yüklü satırlarla ifade ediyor:

¹⁵⁰ Dala Uvalayatının Gazeti: Turkestanskaya Stepnaya Gazeta'nın Kazakça adı.

“Var mı imiş bizim gibi gafil halk
Etrafa göz gezdirsek,
Gözleri şişinceye kadar uykuya
Doyamayan bugüne dek.”

Ancak halkının geleceğine inanan güçlü şair karamsarlığa düşmez, yaşlılarına seslenir. Kendisi gibi gençlerin omzuna düşen yükün çok ağır olduğunu belirterek, şunları söyler:

Ümitliyim gençlerden
Yeni çiçek açmış bağ gibi.
Kim bulur muradını kolay?
İlân edip halka seslenmeden?
Gençler, önder olun, halka!
Karanlıkta elinden tutup.
Derin sudan geçer mi,
Bin koyun, eğer serke¹⁵¹

M. Duvlatulı, bu şiirin son iki satırında “Serke” gazetesinin hedeflerini belirlemiştir. Ayrıca şiirde devletin siyasetine açık bir isyan, mücadeleye davet kendini gösterdiği için Çarlık memurları gazetenin kapatılması için harekete geçtiler. Bu şiir, “halkı aydınlatma” fikirlerini yayma, millî şuurun uyanması gibi hedeflerin gerçekleştirilmesi için harekete geçmeye davet etti, “uykudan uyanıp” insanlık medeniyetinin gelişim kervanına katılmaya davet etti. Mirjakıp Duvlatulı’un, öz halkının bulunduğu duruma duyduğu memnuniyetsizlik, işte bu satırlara yansdı. Şiirde Kazakların ülke içi meselelerine de dikkat çekildi. Çarlık’ın sınırsız bir otoriteyle idaresindeki ülkeleri istediği gibi yönetmesine, o dönemde ortaya çıkan millî özgürlük hareketleri, muhakkak engel olacaktı. Bu başkaldırıları, neticede bağımsızlığa giden bir olabilirdi. M. Duvlatulı’un “Bizdiñ Maksatımız (Bizim Maksadımız)” adlı makalesi, “Serke” gazetesinin yayımlanması yasaklanan ikinci sayısı için yazılmıştı. Bu makalede Çarlık hükümetinin idaresi altındaki Kazak halkının sosyo-politik durumu tasvir edildi. Kazakların halklarının ihlâl edildiği, iki taraflı otoritenin, bir taraftan hükümet memurları, diğer taraftan yerli bürokrasi ve zengin tabakanın Kazakların kendine özgü hukukî yapısını bozması, mescidlere engel olması anlatıldı. M. Duvlatov, makalesinde ileri görüşlü bir politikacı olarak halkın içine düştüğü ağır hayat şartlarını eleştirdi, bir tez çerçevesinde dahi olsa, Çarlık hükümetinin idarî yapısını I. Devlet Duması (Şura)’nın dağılma sebeplerini açıklar. Bu durumda Kazak bozkırından gelen üyeler vardı. Bu makalede sadece M. Duvlatulı değil, aynı zamanda da Ahmet Baytursınulı, Alihan Bökeyhan, M. Köpeyev, S. Toraygırov ve diğerlerinin eserlerine konu olan 20. yüzyılın başlarındaki Kazakistan’ın siyasî ve sosyal durumuna karşı gösterdiği duyarlılığı da gösterir. Bu dönemdeki olaylar, Kazak edebiyatının gelişme gücüne de tesir etti.

1907’den itibaren yayımlanmaya başlayan “Kazak” gazetesinin başında, Haim Şumlov-Sosnovski, Cetpisbay Andreyev ve Eşmuhambet İmanbayev gibi aydınlar bulunmaktaydı. Bu gazetenin sadece birinci sayısının orijinal nüshası muhafaza edilebilmiştir. Söz konusu nüsha Troitsk şehri arşivinde olması muhtemeldir.

Kazak gazetecilik tarihi ve filoloji sahasında, 1908’den itibaren Orenburg şehrinde çıkmaya başlayan “Şora” adlı edebiyat ve fikir dergisinin tarihi yeterince araştırılmamış konulardan biridir. Bu dergide M. Seralin, G. Karaşev, S. Toraygırov, G. Tokay ve G. İbragimov’un yayımlanmış makaleleri ve fikrî yazıları, onların “demokrat aydınlatıcılık” yolundaki istikametlerini gösteriyordu. Araştırmacı âlimlerin tespitlerine göre, “Şora” dergisinde Abay Kunanbayulı’nın hayatı ve eserleri hakkında makaleler sürekli yayımlanmaktaydı. Bu derginin önemi, onun sayfalarında, din adamlarının müslümanlarla

¹⁵¹ Serke: Erkek keçi, teke. Burada “Serke” gazetesinin ismine gönderme yapılmıştır.

ilgili makaleleri, okuyucuların ahlakî durumuna dikkat çeken yazıların sayıca çok yayımlanmasındaydı. Güvensizlik, itimsizlik, ahlakî değerlerin yozlaşması, merhametsizlik, sevgisizlik, büyüğe saygı duymama gibi olumsuzlukların neticesinde hayat tarzındaki ahengin bozulması, genç kuşağın eğitim, tâlim ve terbiyesini olumsuz yönde etkilemiştir. G. Karaşev ve diğer aydınların makalelerinde, bu belirtilen meseleler konu edinildi.

“Şora” dergisinde, tarihî-etnografik istikamete önem verilmiştir. Tarih ve etnografya alanlarındaki malzemelere dikkat çekilmeye gayret gösterilmiştir. Bununla birlikte halk pedagojisi ve tebabeti ile ilgili yazılara da yer verilmiştir. Rus klâsik edebiyatının önemli eserlerinin tercümelerine ayrı bir bölüm verildi. Dünyaca tanınmış Fârâbî, Birunî, Yusuf Balasagun ve eski Yunan felsefesinin önde gelen isimlerinin eserlerini tanıtmaya, değerlendirme ve yaygınlaştırma yoluyla, okuyucuları insanlık düşünce sisteminin gelişme merhaleleriyle tanıştırmaya çaba gösterildi.

“Şora” dergisinin yaptığı hizmet, diğer Kazak gazete ve dergileri gibi, konar-göçer hayat geleneği yaygın olan Kazaklara şehirdeki kütüphanelere benzer bir fonksiyonu üstlenerek, okuma oranının artmasına katkıda bulunmasıdır.

. 1911- 1913 tarihleri arasında Ufa’da, daha sonra Oral’da (Uralsk’te) yayımlanmakta olan sosyal, siyasî ve edebî makalelere yer veren “**Kazakistan**” gazetesi, Kazak gazeteciliğinde önemli bir yere sahiptir. Prof. Dr. B. Kencebayev’in belirttiği gibi, bu gazetenin takip ettiği yol, ilerici ve demokratik bir istikametti. Ayrıca bu gazete ulu şairimiz Abay’ın sesini, halkına ulaştırma konusunda büyük katkıda bulunmuştur. “Kazakistan” gazetesi, sayı olarak az yayımlanmış olmasına rağmen, kültür, aydınlatıcılık ve bilimi yaygınlaştırma konusunda olumlu tesirlerde bulunmuş, Kazak halkının sosyal hayatında önemli bir yere sahip olmuştur.

1905- 1907 yılları arasında cereyan eden devrinden sonra, Çarlık manifestosunu takiben Çarlık’ın idaresindeki halklara bazı siyasî özgürlükler “tanındığında” Kazak aydınları da kendi gazete ve dergilerini yayımlama faaliyetlerine başladılar. Süreli yayınlar, Kazak halkının millî şuurunun uyanmasına, aydınlatıcılık faaliyetlerinde, eğitim ve öğretim hizmetlerinde, Rus, Avrupa ve Doğu kültürlerinin Kazak toplumuna ulaştırılmasında, birleştirici ve birlik sağlayıcı bir kuvvet fonksiyonunu üstlendiler.

Bunun gibi Kazakça (Arap harfleriyle) yayımlanan süreli yayınlardan ilki “**Aykap**” dergisidir. “Aykap”, 18 Ocak 1910’da yayımlanma izni aldı. Bu dergi Kazak toplumunun bütün sahalarını kapsayabilen bir yayın olmuştur.

20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatını inceleyen Prof. Dr. B. Kencebayev, bu dergide yayımlanan makaleleri, konu bakımından şu gruplara ayırmaktadır:

- 1- Sosyo-politik makaleler;
- 2- Edebî eserler ve incelemeler;
- 3- Kazak aydınlatıcılık (eğitim) hizmetleri;
- 4- Ana dili ve alfabe (imlâ) hizmetleri;
- 5- Kazak kadınlarının durumu; Kazak kadının toplumdaki yerinin belirlenmesi, baskıdan kurtarılması ve eğitilmesi.
- 6- Tıp, sağlık ve ziraatla ilgili tavsiyeler, ilmî yenilikler;
- 7- Memleketin iç ve dış meseleleri;
- 8- Bibliyografya;
- 9- Mektuplar ve onlara yazılan cevaplar;

“Aykap” dergisinin etrafına toplanan gazeteci yazarlar grubunu, Kazak aydınları oluşturmuştu. Bu grubun en önde gelen isimleri ve aktifliğe dikkati çekenleri, M. Seralin, A. Baytursinov, S. Dönenbayev, M. Duvlatulı, M. Jumabayev, B. Karatayev, G. Karaşev, Ş. Kudayberdiulı, B. Maylin, C. Seydalın, S. Toraygırov ve S. Seyfullin v.b. idi.

Ziraat, “Aykap” dergisinin üzerinde önemle durduğu sahalardan biri olmuştur. Kazak aydınlarının, Çarlık’ın sömürgecilik siyasetiyle ilgili makaleleri, fikrî açıdan iki yön, iki türlü bakış açısına sahip idi. M. Duvlatulı, ziraat meselesi çerçevesinde, Kazak ziraatçılığın gelişiminde iki türlü metot ileri sürdü. O, bir makalesinde şöyle demektedir: “Doğru, Kazak halkının toprak ve suya sahip olduğu yazın yaylada, sonbaharda küzeyde¹⁵² kışın kışlada, hiçbir sıkıntı çekmeden, atı kulunlayıp, koyunu kuzulayıp, sürü sürü yıldı, katar katar deve, ahırlar dolusu koyun, yapacağı başka bir şey yok; can sıkıntısından biri diğerinin hayvanın peşinde, geniş bozkırda geyik gibi özgür dolaşıp, özgür yaşadığı günleri vardı. Bu günler artık tarihe karıştı, sadece gözlerinin önünde canlandırabilirler. Bunun sebebi ne? Halkın çoğalması, toprağın verimsizleşip eskimesi, hem Kazak topraklarının Çarlık’ın mülkiyeti sayılıp, bunun neticesinde milyonlarca yoksul ve topraksız Rus çiftçilerinin Kazak topraklarına yerleştirilmeye başlaması, bu davetsiz misafirlerinin Kazakların ata yurdundan ayrılıp, Kazak ziraatının krize uğraması, 15-20 yıl süren bu çiftçi akının hiç biteceğe benzememesi buna sebep değil mi?! Şimdi, birkaç yıl sonra Kazak halkının kötü bir toprak parçasına muhtaç olup, yoksulluğun pençesine düşmesi muhtemeldir. Toprağımız geniş olsa da, bu sanat ve bilimin hâkim olduğu dönemde, dağınık halde yaşamaya devam edersek, bilimden uzak kalacağız. Cahil halkın, bilgili milletlerin yanında, kendi dinini ve sahip olduğu değerleri koruyamayıp, dünya hesabını kapatması da mümkündür.”

“Aykap”ta ziraat ile ilgili makaleler yazan aydınlar, Çarlık hükümetinin amaçları ile plânlarını sıradan halka ulaştırmaya çalıştı. Onlar, öz halkına kendi yurdundan soğuyup uzaklaşma tehlikesinin kapıya dayandığını anlatmaya çaba harcadılar. Ayrıca onlar, kimsenin oturmadığı boş toprakları zorla ele geçirmenin, Çarlık hükümetinin katı ve acımasız siyasetinin başlıca çarelerinden biri olduğunu anlattılar. A. Baytursınulı, “Kazak Paydasındaki Cerdi Aluv Tuvrasındaki Nizamdar, Buyırıktar (Kazakların Topraklarını Alma Konusunda Nizam ve Emirler)” adlı makalesinde, Bakanlar Kurulu’nun 9 Haziran 1909 tarihinde ilân edilen kararını, her yönüyle açıklamaya çalışmıştır.

“Aykap” dergisi, Kazak toplumundaki hukuk sisteminin hayat şartlarına uygun (K. Togısov ve C. Tilepbergenov’un makalelerinde) olmasına, kadın hakları meselesine ve Kazakların geleneklerine, yaşayış tarzına önem verdi. Bu dergi, “aydınlatıcılık” faaliyetlerinin yaygınlaştırılması, eğitim ve bilimin yararlarının halka anlatılması konusunda büyük katkıda bulundu. Derginin yazarları, halkı bilime davet etti, çocukların okula devam etmesinin sağlanması için başlatılan faaliyetlere katıldılar.

“Aykap” dergisi, Kazak alfabesinin hazırlanması meselesini, ilk gündeme getiren bir süreli yayın olmuştur. Bu dergi, din, dinî eğitim ve terbiye konusunda da duyarlılık göstermiştir. dErgide Kazakistan’ın belli başlı Mehhür – Cüsip Köpeyev, hacı M. Kaşimov v.b. gibi yüksek seviyede dinî tahsili olan aydınlar, din ve dinî meselelerle ilgili makaleler yazdılar.

1911- 1915 tarihleri arasında, “Aykap” dergisi toplam 88 sayı yayımlamıştır. Her sayı bin adetten fazla basılıyordu. Beş yıl içerisinde “Aykap” dergisi, Kazak bozkırının ilerici fikirlerinin kürsüsü haline geldi. Bu derginin etrafına toplanan tarihçi, dilci, şair ve yazarları, gazetenin çalışanları bir araya getirmede aktiflik göstermiş toplumun kültür ve eğitiminin gelişmesine ve zenginleşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Millî kültüre büyük önem veren “Aykap” dergisinin çalışanları, Kazak sözlü edebiyatı ve etnografisiyle ilgili birçok makale de yayımlamışlardır.

“Aykap” dergisinde, edebiyat dünyasında ilk adımını atan kadın yazarların eserleri de yayımlanmaktaydı. Mariyam Seydaline, Külaş Ötegenova, Sakıpcamal Tilevbaykızı, A. Azamatkızı, Ş. İmanbayeva ve N. Kulcanova’nın isimleri geniş bir kitle tarafından tanınmaya başladı. Kadınların sosyal hayattaki yeri, aydınlatıcılık ve eğitim meseleleri, şair ve yazar kadınların makalelerinin başlıca konusu oldu. Sabira Abdihalıkova bir makalesinde: “Genç nesli eğitmek için kadının da eğitilmiş ve terbiyeli olması gerekir” diyerek eğitimin önemine dikkat çekti.

¹⁵² Küzey: Hayvanların sonbaharda bulundurulduğu mekânlar; “yayla” gibi bir fonksiyona sahiptir.

Kazak gazeteciliği tarihinde, yayımlandığı dönemde ismini kitleye duyurmayı başaran süreli yayınlardan biri **“Kazak”** gazetesi idi. Bu gazetenin yönetim kurulunda A. Bökeyhan, A. Baytursınlı ve M. Duvlatulı v.b. Kazak aydınları bulunmaktaydı. Sonraları “Alaş” partisinin birleştiricisi, odak noktası da bu aydınlar idi. “Kazak” gazetesi, 2 Şubat 1913 tarihinden itibaren yayımlanmaya başladı. Yıllara göre bu gazetenin baskısı 3.000 – 8.000’e kadar ulaşmıştır. Bu gazetenin izlediği siyasî istikamet, yeniliklere doğru yönelen “liberal – demokrat” reformuyla özdeş idi. “Kazak” gazetesi ile söz konusu akımın başlıca hedefleri, Kazak halkını, sanat ve bilim alanındaki yeniliklerden yararlanmaya davet etme, öz halkının bağımsızlığı ile hukukunu, ana dili ile edebiyatını geliştirmeye katkıda bulunmak olmuştur. Bunun için de “Kazak” gazetesi, dinî bir bakış açısına sahip olmayı tercih etmedi. Yönetim kurulundaki aydınların, kendi dönemlerinin, ziraat, 1916 isyanı v.b. önemli meselelerini Çarlık’ın sansürüne ters gelmeyecek şekilde ele alabildikleri için, “Kazak” gazetesi, Ekim İhtilâli ve sonrasına kadar faaliyetlerini sürdürebilmiştir. Beş yıl boyunca faaliyetlerini devam ettiren “Kazak” gazetesi, Kazak bozkırında sosyal fikrin yerleşmesini sağladı.

“Kazak” gazetesi, “Aykap” dergisiyle belli başlı meseleler etrafında, bir tartışma ve sohbet içerisinde olmuştur. “Aykap”, Kazakların yerleşik hayata geçmesinin önemini ilmî yönden açıklamaya gayret etmiş, yerleşik hayata geçiş sürecinin gelecekte gerçekleşeceğine dikkat çekmişlerdir. A. Bökeyhan, bu meseleyle ilgili birçok makale kaleme alınmıştır. O, Şçerbina ve Polovtsev seyahatleri sırasında toplanılan malzemelere dayanarak, Kazakların tümüyle yerleşik hayata geçmesinin, “mevcut aktiflikle” gerçekleştirilmeye devam ederse, ancak iki asırdan fazla bir zaman sonra mümkün olabileceğini dile getirdi. Son 30-50 yıl içerisinde, Kazak bozkırında cereyan eden ekonomik değişimi tahlil eden Alihan Bökeyhan, konar-göçer hayat geleneğini yarar sağlayıcı bir metotla geliştirerek, üretimin artırılmasının, gündemin başlıca hedefi olduğunu söyledi.

Yüzyılın başındaki sosyal faaliyetler çerçevesinde, Kazak aydınlarının bir grubu, toplumun ahlakî yönden mevcut olumsuzluklardan, yozlaşmadan kurtarmak için, insanları dinî eğitim verme ve dinî kitapların sürekli okunmasını öğütlemenin önemini savundular. İslam dinini ilmî açıdan bilgi tecrübesine dönüştüren âlimlerin, dinle ilgili öğütleri Kazaklara olumlu yönde etki yapmıştır. Çünkü Çarlık, sömürgecilik siyasetini, bir tek kültür ve ekonomi alanında değil, aynı zamanda da, idaresinde bulunan ülkelerin bütün alanlarını içine alacak bir çembere ulaştırmaya hazırlandığı sırada, din ve dinî bilgiler konusundaki öğütler, dünya müslümanlarının birliği fikri, oldukça etkili olmuştur. Şayhislam Cüsipbek, Şadi-Töre Cañgir, M. Kaşımov, G. Karaşev ve başkalarının İslâm dinini yaygınlaştırmaya yönelik tahlil makalelerinde, ahlâk, gelenek ve görenek prensiplerinin muhafaza edilmesine dikkat çektiler. Başka bir deyişle genç kuşağın eğitimi, tâlim-terbiyesi ve kişilik gelişimine öncelik tanındı. Yukarıda adı geçen yazarların herbiri, dünya gelişim kervanının başarı ve yeniliklerinin halka ulaştırılmasına büyük katkıda bulundu. Onlar, Doğu ve Avrupa edebiyatının klâsik yazar ve şairlerinin eserlerini tercüme ettiler. Maalesef, belirtilen şahsiyetlerin, 20. yüzyılın başlarındaki tarihî sosyal süreçlerde gösterdikleri çaba ve çalışmaları, uzun bir süre subjektif bir bakış açısıyla değerlendirildi. Bununla birlikte onların etno-pedagoji ve millî şuurun diğer gelişim sahalarında, bilimin önemli alanlarının öğretimi ile ilgili makaleleri, önemli bir role sahip olmuşlardı. Kazakların büyük şairi Ş. Kудayberdiuli’nin felsefesi ve M.C. Köpeyev’in eserleri, uzun bir süre dinî istikamette olan gerici fikirler olarak değerlendirilmiştir. İdealistler uzun bir süre mistisizm yolunu takip eden şairlerin, Kazakları “fanatizmin” derin çukuruna iten sanatçılar olduğunu iler sürmüşlerdir. Bu istikamet, sadece edebiyat alanında değil, aynı zamanda da kültür, tarih ve felsefeyi de kendi dairesine almıştır. Ş. Kудayberdiuli’nin yeni baştan okuduğumuzda, onun şiir dünyasını hayal âlemini ve dine önem verişini suçlamak yerine, Kazaklara kutsal kitabı anlatma gayreti ve dinî nasihatlerde bulunma arzusu olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır.

Kur’an-ı Kerîm sûrelerini sadece dinî açıdan değil, ahlâk ve aydınlatıcılık fikirlerinden hareketle açıklama ve anlatma, bu dönemin başlıca meselelerinden olmuştur. Şakarim’e göre insanın ahlâk ve eğitim açısından yüksek seviyeye ulaşip, olgunlaşması ancak toplumu geliştirmenin kefilidir.

Büyük şairimiz Şakarim'in hümanist düşünceleri; onunla aynı dönemde yaşayan L.N. Tolstoy'un ayrıca Füzûlî ve İsmail Gaspıralı'nın fikirleriyle özdeşdir. Köpeyev de Gaspıralı'nın fikirlerine katılmaktadır.

Bu yüzyılın başlarında, Kazakistandaki sosyal hayatın ortasında böyle bir faaliyetin yaygın olması, kanaatimizce, sadece bakış açılarındaki uyumsuzluk ve çatışmayı değil, aynı zamanda da milletin gelişmesinde doğru istikameti izleme hareketinin farklı yolları olması bakımından da değerlendirilmelidir.

G. Togısov'un "Üş Cüz (Üç Yüz)" grubu, bu konuda gerçekleştirilen faaliyetlerin en güzel örneklerinden biridir. Edebiyat tarihlerinde, ne yazık ki bu grupta ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Biz sadece bu grubun, Kazakistan'ın güney bölgesinde kurulup, hatta kuzey bölgelerinde de etkili olmaya başladığını biliyoruz.

"**Alaş**" gazetesi, bu "Üş Cüz" grubunun süreli yayını idi. Bu gazete, Sen-Petersburg kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Onun birinci sayısı Taşkent'te, 26 Kasım 1916'da yayımlandı. İlk sayının yayımcı redaktörü. Mariyam Togısova, daha sonraki redaktörü K. Togısov idi. Gazetenin son sayısı ise, 25 Mayıs 1917'de yayımlandı. Gazete, o dönemin gündemindeki önemli meselelerle ilgili makaleleri Rusça'ya tercüme ederek yayımlıyordu. Gazetenin yayın kurulu tarafından yayımlanan bir makalede, bu süreli yayının hedefleri ile ilgili şunlar yazıldı:

"1) Allaha şükür, gazeteniz, Kazak toplum hayatında yerini aldı ve yaygınlaştı. Ancak günümüzde Orenburg'da yayımlanmakta olan "Kazak" gazetesinin ulaştığı noktaya yükselmek kaldı, bizim için Kazak halkının sayıca artması ve gelişmesi nasıl o dönemin kuşakları için önemli bir mesele ise, gazetemizin geliştirilmesi de bizim görevimiz ve bugünün gündemindeki önemli meselelerindedir.

2) Kazakların yeni "Alaş" gazetesinin yayım faaliyetlerinde, kendi imkânlarımız dâhilinde halkımıza dürüstçe hizmet edeceğimizi bildiriyor; bizim için bir ağabey konumunda olan "Kazak" ve "Aykap" gazetelerine selamlarımızı gönderiyoruz. Geçici olarak kapatıldığını düşünüyoruz ve tekrar yayım hayatına başlayacağını ümit ediyoruz. Engin Alaş bozkırının hepimize yeteceğine, hiç kimseye dar olmayacağına inanıyoruz... Bazı problemlerin etrafında farklı bakış açıları bulunabileceğini, biz de kabul ediyoruz. Başkalarının düşüncelerine saygı duyulması gerektiğini her zaman hatırd tutacağız."

Togısov, "Alaş" gazetesini, öncelikle Kazak aydınlarını etrafına toplayan A. Bökeyhan ve A. Baytursınılı'nın çıkarmakta olduğu "Kazak" gazetesini rakip olarak kabul etti. K. Togısov kendi gazetesinin hedeflerini aşağıdaki gibi belirtmiştir:

"1- Kanaatimizce, çok uluslu Rus ailesinin bir üyesi olan Kazak halkının, gelecekte kendisini bekleyen önemli meseleleri şunlardır: a) Yerleşik hayata geçiş ve göçebelik; b) Halk eğitimi; c) Askerî borçlar; d) Toprak mülkiyeti ve Rusya Devlet Şurası'na üyelik; e) Mahkeme meselesi; f) Kadınların esaretten kurtulması, kadınların özgürlük hakkı; g) Milletimizin ekonomik gücünün artırılması ve ufak tefek partilerin bakış açılarındaki farklılıklara bakmaksızın, önümüzde duran meseleleri çoğunluğun menfaatine uygun çözümlenmek. Bizim en önemli istikametimiz, gelişmedir."

Aslında Togısov'un belirttiği bu hedefler "Kazak" gazetesi ve "Aykap" dergisinin dikkatlerini yoğunlaştırdıkları meselelere uygundur. Ancak söz konusu gazetenin "Ruslaştırma" siyasetine karşı reddedici tavrı açık ve kesindi. Gazetenin yazarları, okuyucuları, Kazakistandaki bütün Rusları sınır dışı etmeye devam etti. Ayrıca onların yerleşmiş sosyal yapıyı değiştirme konusunda ileri sürdükleri tezleri, bolşevik, menşevik ve monarşistlerin bakış açılarına ters düşmemekteydi. Burada yanına Panislamist istikamette bulunan Hacreddin Bapınbayev, Mustafa Çokay, Sultanbek Kocanov ve Alibek Komusov gibi aydınları toplayan "Birlik Tuvı (Birlik Tuğu)" gazetesinin faaliyetlerini de belirtmemiz gerekmektedir.

Kazakistan'ın 20. yüzyılın başlarındaki sosyal, siyasî ve kültürel gelişmesinin aralarındaki karşılıklı ilişkilerle ilgili soruların cevaplarını "Kazak" ve "Aykap"ın sayfalarından bulmak

mümkündür. Diğer taraftan “Kazak” ve “Aykap” o dönemin sosyopolitik olaylarını çok yönlü olarak açıklamaya gayret etmiştir. Ancak bu meseleler, bugünde çözümleri beklemekte olan problemler olarak kalmaya devam etmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, “Aykap” dergisi 1911- 1915 arası, “Kazak” gazetesi de 1913- 1918 yıllarında yayım hayatını sürdürmüşlerdi. Bu tarihlerden hareketle, iki süreli yayın kuruluşunun arasındaki, karşılıklı münasebetler süresini, 1913- 1915 tarihlerine dayandırmak mümkündür.

“Aykap” dergisi ile “Kazak” gazetesini, genel istikametlerini değerlendirerek, öncelikle onların ortak hedeflerini belirlemeliyiz.

- Yüzyılın başlarındaki Kazakistan tarihinde, “Aykap” dergisi ile “Kazak” gazetesi şekil ve muhteva bakımından, gelişmeye ve yeniliklere açık, birer süreli yayın kuruluşu olmayı başarmışlardı. Her iki yayın kuruluşunun en önemli hedefi, halkı, bilime ve eğitime davet etme ve bunların, öneminin vurgulanması idi.
- İkinci olarak, “Aykap” ve “Kazak” süreli yayın kuruluşlarının, Kazak aydınlarını etrafına toplamaya gayret ettiğini belirtmeliyiz. Bunun için de onlar, halk arasında yaygın olan bir anlayışı benimsediler. Kazaklar, her zaman bilgili ve aydın insanların bilgi birikimine saygı duymuş, onlara danışmaya çalışmıştır.
- “Biyler (hâkimler)¹⁵³ okulu”, konar-göçer hayat geleneği sürdüren Kazakların, günlük yaşayışında, adaletin saltanat kurmasını sağlamış, boylar arasın ilişkileri barış ve birlik içerisinde tutmayı başarmıştır. Bu sebepten dolayı Kazak halkının tarihini, yiğitliği ile kahramanlığın örneklerini tanıtan malzemeler, söz konusu iki süreli yayının sayfalarında sık sık yayımlanmıştır. Uzun yıllar boyunca esaret zincirleri altında boğulan Kazak halkı, yeniden bir “Kazak Devleti” kurmayı ve insanlık tarihinde lâyük olduğu yeri almayı, tâ o dönemlerde arzulamıştır.
- “Aykap” dergisi ile “Kazak” gazetesinin, halka sosyo-kültürel meseleleri, anlaşılır bir dille açıklama konusundaki ortaklıkları, belli başlı aydınların, her iki kuruluşta da, belli bir süre çalışmış olmalarından kaynaklanmaktadır.

Ancak, 1915’ten itibaren “Kazak” gazetesinin, yaygınlık kazanmasından dolayı bazı aydınlar “Aykap”tan uzaklaşmışlardı. Bunun sebebi, o dönemde açıkça ifade edilmemiş olmasına rağmen, onların “Aykap”ı bırakmaları, birçok insanın dikkatini çekmiştir. “Aykap” dergisinin, 1915’te yayımlanan 15. sayısında, Şakarım Kudayberdiyev: “Bilgisiz, eğitimsiz halk, çocuk gibidir. Yeni bir şey gördüğünde, elindekini bırakıp yeni karşılaştığı şeye koşar. Bizim Kazaklar, “Kazak” gazetesi yayımlanmaya başlayınca, “Aykap” dergisini bırakırlar diye endişe ve şüphe duyuyorum” demiştir.

Beyimbet Maylin ise, “Aykap: Düşünüyor musunuz?” başlıklı makalesinde, iki üç yazarın, “Kazak” gazetesine geçtiğini belirtmiştir. “Aykap”ın, giden yazar ve gazetecilerin yerine başkalarının geleceğine dair ümidi ise, gerçekleşmemiştir. Fakat B. Maylin, bu konuda “Kazak” gazetesini suçlamıyor; tam tersine, gazeteci-yazarların sebatsızlığını ve vefasızlıklarını yüzlerine vurmuştur. O, belirtilen makalesinde şunları söylemektedir: “Ey, “Kazak”a yazı yazar beyler, “Aykap”, sizin kalemlerinizi mi ısıracak? “Kazak” gözbebeğimiz ise, “Aykap” bu gözbebeğinin etrafındaki beyazlık değil miydi?! Gazeteye lâyük düşüncelerinizi, birine yazarsanız, diğerine de gücünüz yetmez miydi? “Kazak” bir makale yazıp, şimdi de “Aykap” için yazı yazmayana ve sözünü gizleyene, biz de, “yazardır” demeyiz. Bizim incinmemizin sebebi, birine yazıp, diğerine yazmayışınızdır.”

Beyimbet Maylin, adı geçen makelesinde, “Aykap” dergisi ile “Kazak” gazetesi arasındaki ilişkiye bir açıklık getirmeye gayret etmektedir: “Bu iki yayın kuruluşunun fikirlerinde zıtlıkların ortaya çıktığı ve bu konuda bazı tartışmaların cereyan ettiği okuyucuya malûmdur. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, onların arasında bir düşmanlık yoktur. Çünkü, her iyi yayın kuruluşunun hedefleri aynıdır. Bu sebepten dolayı “muhtaçlık” ve “zorunluluk” fikirlerine gerek yoktur. Gazete veya

¹⁵³ Kazak töresi ve islamî kaideler çerçevesinde her türlü dava ve meselelerde hâkimlik yapan insanlar

derginin yayımlanabilmesi için, üç kaynak lazım. Bunlar: maddî kaynak, yazar ve okuyucudur. Bu konuda “Aykap”, şimdilik suçsuzdur. Yazarlar konusundaki tartışma veya olumsuzluklar, “Aykap”ın suçu değildir. “Aykap”ın yönetim açısından bir yanlışlığı vardır. O da, imlâ konusundaki problemlerdir. İmlâyı, Tatarlardan örnek olarak almaktansa, şimdilik aynı imlâ ile ilerlemeliydik.”

Beyimbet Maylin makalesinde, derginin faaliyetlerini durdurduğunu da belirtmiş, “Aykap” dergisi ile “Kazak” gazetesi arasındaki münasebete açıklık getirmek istemiştir. O, süreli yayınlar için gerekli ön şartları tespit etmiştir: Onun ileri sürdüğü şartlar şunlardır:

- 1- Maddî kaynak meselesi.
- 2- Gazeteci-yazarlar.
- 3- Okuyucular.

Ayrıca Beyimbet Maylin, “Aykap” dergisinin, faaliyetlerini durdurmasının sebebini açıklamak zorunda kalmış ve bu sebepleri şu şekilde belirtmiştir:

- Birinci sebep, gazeteci yazarlardan bazılarının dergiyi bırakıp gitmeleridir. Meselâ, S. Toraygırov’un gazeteyi bırakıp gitmesinin sebebi, yayın kurulundakilerle fikir bakımından uyuşmamıştır.
- İkinci sebep ise, önceleri okuyucuların sayesinde faaliyetlerini sürdürebilen derginin, maddî kaynak konusunda sıkıntıya girmeye başlamasıdır. Bunun sebebi I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla pahalılığın artmasıdır.” Beyimbet Maylin’in bu söyledikleri, “Aykap’tın Toktalı” (Aykap’ın Durdurulması) başlıklı makalede de belirtilmiştir.

R. Marsekov’un “Şın Sözge Can Pida Kıluvşığa (Doğruluk İçin Canını Feda Edenlere)” başlıklı makalesinde de, “Aykap” ve “Kazak” arasındaki münasebetler üzerine durulmuş, onlarla ilgili tartışmalara açıklık getirmek istenmiştir. Bu makalenin yazarı, “Kazak” gazetesindeki makalelerin, gazeteci-yazarlar tarafından yeteri kadar tanıtılmadığını belirttiikten sonra, bunun sebepleri üzerinde durmuştur. R. Marsekov’un yazdığı gibi, “Aykap”, A. Baytursınulı ve M. Duvlatulı v.b. bazı aydınların sürdürdüğü faaliyetlerin halk için yararlı olduğundan şüphe doğurmuştur.

Bu şüpheyi, daha doğrusu suçlamayı “Aykap” dergisi yönetim kurulu kabul etmese de, R. Marsekov, söz konusu dergiden alıntılar vererek, fikrini ispatlamaya çalışmış ve “Böyle dertli beylerin halka yardımı, desteği ve kuvveti herhalde çok olmayacaktır.” cümlesini örnek göstermiş, hatta bu sözlerin yer aldığı sayının sayfa numarasını da belirtmiştir.

R. Marsekov, derginin bu sayısını, A. Bökeyhan ve onun yolunu takip edenlere yapılan bir karalama olarak kabul etti. Derginin yayın kurulu ise, R. Marsekov’un bu eleştirisini onaylamamış, onun belirttiği problemler üzerine durmaya ve eleştirilerde bulunmaya davet etmiştir. Dergide yayımlanan makalelerin yanlış yorumlanması, büyük bir anlaşmazlığa sebep oldu.

“Aykap” ile “Kazak”ın fikir istikametlerinin farklı oluşu aşağıdaki konuları kapsamaktadır:

- Her iki yayın kuruluşu, ilk önce toprak meselesine dikkat çektiler. “Aykap (M. Seralin, B. Karatayev vb.)” göçebe ve yarı göçebelilerin yerleşik hayata geçirmesi konusunda, “çağrı” mahiyetinde olan makaleler yayımladı. Seralin ve Karatayev “göç” kurallarına göre, toprak sahibi olup, köyler oluşturulmuş olmasına rağmen, Kazakların bu uygulamayı tümüyle kabul etmediklerini belittiler. Ayrıca onlar, yerleşik hayata geçme süreci ile ilgili fikirlerinin gerçekleşmesinin sebebini halkın bu konuda henüz hazır olmayışından kaynaklandığını da dile getirdiler.
- “Kazak” gazetesindekiler ise, tamamıyla farklı bir görüşte idiler. Onlar, “göç” nizamnamesiyle toprakları bölme ve yerleşik hayata geçme fikrini desteklemediler. “Kazak” gazetesi çalışanları, kendi fikirlerini gazetede yayımlanan makaleleriyle açıklamaya çalıştılar. Ancak onlar, “Aykap” dergisi çalışanlarının, yerleşik hayata geçme fikrini tamamıyla reddetmediler. Çünkü A. Bökeyhanov ve onun arkadaşlarının, fikrî bakış açıları konar-göçer hayat geleneği ve işletmeciliğini esas alıyordu.

- “Aykap” ile “Kazak” arasındaki ikinci fikir ayrılığı din konusuna dayanıyordu. Onların din meseleleri ile ilgili fikirleri, A. Bökeyhanov ve B. Karatayev’in üye olarak katıldığı Müslümanlar Kurultayı’nın faaliyetlerinde, kendini açıkça göstermiştir.
- Bu iki yayın kuruluşu arasındaki üçüncü fikir ayrılığı ise, devlet ve idarî yapı etrafında gelişmiştir.

“Kazak” gazetesi çalışanları ile “Alaşordacılar” bir federasyon devleti kurma konusundaki fikirleri ile hedeflerinden vazgeçemediler. “Aykap”, başlangıçta Marksist, daha sonra Sovyet ideolojisinin etkisinde bulunuyordu. “Aykap” dergisinin faaliyetleri, eğitimci ve aydınlatıcı bir istikameti temel aldığından dolayı, bu derginin yazarları söz konusu istikameti daha da belirginleştirdiler. A. Galımov, M. Caldıbayev, M. Caldıbayev, M. Kaltayev, K. Kemeñgerov ve S. Köbeyev gibi aydınlar, bu yüzyılın başlarındaki “aydınlatıcılık” hareketlerinin önderleri olmuştur. Ancak onlar, halka demokratik bir mücadeleye açık bir çağrıda bulunamadılar. Bu değerlendirme, 20. yüzyılın başlarındaki Kazakistan’ın siyasî, sosyal ve kültürel gelişmesinde “Aykap” ile “Kazak”ın sağladığı katkıların önemini belirtmede, dikkate alınması gereken bir özelliktir.

4.3 SOVYET DÖNEMİ KAZAK EDEBİYATI (1920–1990)

1917 yılında Rusya’da Şubat devriminin kazanmasını ve Çarlık’ın hükümetinin yıkılmasını, Kazak halkı büyük bir sevinçle karşılamıştır. Çarlık’ın sömürgecilik siyasetinin hat safhaya ulaşması, halkın orta ve alt tabakasına mensup insanların ezgi ve baskılara maruz kalmaları, 1916 yılında ilân edilen Kazaklardan cephe arkası ağır işlere işçi alma kararı üzerine ortaya çıkan karışıklıklar ve bu karara karşı bir tepki olarak tezahür eden halk isyanları sırasında Çarlık askerlerinin isyancıları acımasızca cezalandırmaları, bütün bu olumsuzluklar Kazak halkının Çarlık’a duyduğu öfke ile kızgınlığını artırmıştır. 20. yüzyılın başlarında, 1905 yılındaki Rus devriminin etkisiyle Kazakistanda da siyasî hürriyet (“söz hakkı”, yayın hürriyeti) meselesi gündeme getirilmiş ve Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursinov ile Mirjakıp Dulatov gibi aydınlar, halkın içinde bulunduğu kalın uykudan uyanmasını ve onun siyasî şuurunun zenginleşmesini sağlamak amacıyla yoğun bir faaliyete başlamışlardı. Onlar cahilliği, gericiği ve dar görüşlülüğü eleştirdiler, halkı okumaya ve bilimi öğrenmeye davet ettiler. Böyle bir durumda, Rus Çarı’nın tahttan düşmesi, müstemleke halkların kulluktan kurtulup, hürriyete dayalı yeni bir sisteme girmesine yol açmış gibiydi. 20. yüzyıl başlarındaki tanınmış şahsiyetlerden biri olan şairimiz Sabit Dönentayev, Çarlık’ın yıkılışına “Bostandık (Hürriyet)”, adlı bir şiirini ithaf etmiştir:

Bugün dileğimizi Hakk’ın verdiği gün,
Derya gibi gözyaşını gördüğü gün,¹⁵⁴

Buna benzer, hemen hemen aynı muhtevaya sahip eserler M. Dulatov, Ş. Kudayberdiyev, S. Toraygırov, B. Maylin, B. Süleyev, S. Seyfullin v.b. Kazak şairleri tarafından da kaleme alınmıştır. Kazak halkının başka bir memleketin idaresinde baskı ve sömürgeciliğe maruz kalması ve bir karanlık içinde yaşamasını yüreği parçalanarak tasvir eden halkı eğitime ve bilimi öğrenmeye davet eden şiirler yazan bu şairler, bundan böyle genellikle siyasî ve sosyal meselelere yönelmişlerdir. Zamanın, tarihî dönemin ve şartların değişmesi, onların geleceğe olan ümitlerini kuvvetlendirmişti.

Mirjakıp Dulatov bir şiirinde şu satırlara yer verdi:

Millet olmanın düşünelim yolunu,
Rahat duracak değil artık zamanen,
Cehaletin yıkılım biz kalesini,
Maksadına doğru adım at yakın, Alaş’ım!¹⁵⁵

Şakarım Kudayberdiyev ise şunları yazmıştır:

¹⁵⁴ Sabit Dönenbayev, Şıgarmaları (Eserleri), Almatı 1957, s. 118.

¹⁵⁵ Mircakıp Dulatov, Şıgarmalar (Eserler), Almatı 1988. Buradaki “Alaş” kelimesi, “Kazaklar” anlamındadır.

Hürriyet şafağı attı ey, Kazak'ım, görünüz.
Namus ehli önderin peşinden gidiniz.
Şafağın arkasından hakikat günü gelir,
Tembellik, usanmışlık alışkanlığından beziniz.¹⁵⁶

Müstakil bir devlet olma yolunu birlikten, zengin-fakir olup bölünmemekten arayan Beyimbet Maylin de şunları söylemiştir:

Eskisi gibi zengin fakir olup dağılma
Birlik olup iş yap, hevesini durdurup,
Birazcık aklın varsa başında
Seçim, kadro, kavgayı bırak, ey Kazak!¹⁵⁷

Hürriyeti “Asıgıp Tez Attandık (Aceleyle Çabuk Yola Çıktık)” adlı şiiriyle karşılayan Saken Seyfullin, bu hürriyetin gökten inmediğini, onun uğruna mücadele eden insanların alın teri emeğiyle geldiğini dile getirmiştir. Onun “mücadeleci kahramanı (edebî karakteri) “Tevekel Kılıp” ve “Zeñgir tavrıñ basına şıgıp (Yüksek dağın tepesine çıkıp”, doğacak güneşi karşılar, güneşin doğduğunu halkına söylemek için “aceleyle, çabuk yola çıkar.” Bu şiirinde Saken, Kazakların devrime katıldıklarını söylemektedir.

Herşeyi göze alıp ata bindik
Ata kamçı vurduk biz
Nice kat kat yerleri
Sağ-sâlim aştık biz.¹⁵⁸

Bu, daha önce hiç kimsenin söylemediği bir sözdür. Kazakların devrime (Bolşevik devrimine) katıldığını, diğer Kazak aydınları kabul etmemiştir. Ahmet Baytursınov dahi, zamanında şunları söylemişti: “Bize, bu eşitlik (hürriyet) hakkını alıp verenler, Rus halkının temiz kalpli ve dürüst önderleri ile işçileridir. Onlar hürriyeti kanlarını dökerek kazandılar. Onların bu iyiliğinin karşılığını nasıl ödeyeceğiz? Bizleri bu mutluluğa, bu hürriyete ulaştıran kimlerdir? Biz kimse borçluyuz? Bunları düşünelim!”¹⁵⁹

Çarlık hükümetinin yıkılmasıyla Kazakistan, Geçici Hükümet'in idaresine geçmiştir. Bu hükümetin yetkisiyle çeşitli yerlerde Kazak komiteleri (idarî komite) kurulmaya başlandı. Ancak Geçici Hükümet ve onun yerli idarî birimleri, Kazak halkının menfaat ve faydasına uygun hizmetle bulunamamış, yararlı çalışmalar yapamamıştır. Bu sırada da bir başka aşama olarak, Kazak topraklarının muhtar bölge statüsü ile Rusya'nın idaresine alınması meselesi gündeme getirilmiştir. Bu durum Alaş partisi (1917, Temmuz) ile Alaşorda Hükümeti'nin (1917, Aralık) kurulmasına zemin hazırlamıştır. Kazak şairlerinin birçoğu bu iki olayı desteklemişlerdi. Sultanmahmut Toraygırov, bu konuyla ilgili olarak “Alaş Uranı (Alaş Parolan)” adlı bir şiir yazmıştır:

Alaş bayrağının altında,
Güneş sönüncüye kadar sönmeyiz.
Artık Alaş'ı hiç kimsenin,
Küçümsemesine izin vermeyiz...
Ölecek aşamaya geçtik bizim
Bu günde ulaştık biz.
Yaşayacak Alaş, ölmeyiz,
Yaşasın Alaş, yaşasın!¹⁶⁰

¹⁵⁶ Şakarim Kudayberdiyev, Şıgarmalar, Almatı 1988, s. 185.

¹⁵⁷ Beyimbet Maylin, Şıgarmalar, 6 tomдық (Eserleri 6 ciltlik); Almatı 1960, c. 1., s. 20.

¹⁵⁸ Saken Seyfullin, Şıgarmalar, 6 tomдық; Almatı 1960.

¹⁵⁹ “Kazak” gazetesi, 1917, 12 Nisan.

¹⁶⁰ Sultanmahmut Toraygırov, Şıgarmaları, Almatı 1993, C.1, s. 123.

Cüsipbek Aymavıtov ise, kurulacak diye ümit ettiği bağımsız Kazak devletinin geleceğini, Türk halkları birliği ile bağlantılı olarak ele almıştır:

Atam benim yiğit Türk,
Biz Kazak halkıyız
Serin dağ, engin göl
Sarıarka yurdumuz.
... At binsek, rüzgar olup,
Fırtına misali koştururuz.
Püf desek cesarete binip,
Alev alev yanarız.
... Yiğit Türk ezelden
Ok deşmiş etimiz.
Korkup hiçbir düşmandan
Kırılmamıştır cesaretimiz¹⁶¹

Bu satırlarla Cüsipbek Aymavıtov, yeni kurulacak olan millî devleti koruyacak yiğitlik gelenekleri hatırlatmıştır. Ancak 1917'deki Ekim İhtilâlini takiben hükümetin Bolşeviklerin ellerine geçmesi durumu değiştirmiş, Alaşorda hükümeti faaliyetlerini sürdürememiştir. Diğer taraftan Alaşorda hükümetinin faaliyetlerine, ülkedeki Azamat Sogısı (Vatan Savaşı, I. Dünya Savaşı) ve devleti yönetme yetkisini geçici olarak eline alan “Sibiryaya hükümeti” engel olmuştur. Bolşevikler, “Alaşorda Muhtar Devleti”ni tanınamak için gayret sarfetmişlerdi. Onlar, Kazaklara kendilerinin (bolşevik) program ve planlarına uygun sosyal tabakaya bölünme sistemine dayanan bir “muhtariyet”, bir muhtar bölge kurma hakkı tanımaya hazır olduklarını bildirmişlerdi. Sonuçta, Sovyet hükümeti yerleşip, istikrarına kavuşur kavuşmaz Alaşorda hükümetini dağıtmıştır.

Rusya'daki Şubat devrimini büyük bir sevinçle selamlayan Kazak şair ve yazarları, Ekim İhtilâlini gönülsüz ve isteksiz karşılamışlardı. Onların büyük çoğunluğu içinde buldukları siyasî durumu idrak edemediler ve Kazak halkının boynuna tekrar “müstemleke ülke” boyunduruğunun takılacağından korktular. Saken Seyfullin gibi Rus bolşevikleriyle yakın münasebette olan bazı aydınların dışında kalan şair ve yazarlar bir nevî eser yazmama krizine girdiler. Bu durumla ilgili olarak Ahmet Baytursinov 1919'da şunları yazmıştı: “Kazaklara Şubat devrimi ne kadar aşikâr ve anlaşılır olmuşsa, Ekim İhtilâli bir o kadar anlaşılmasız gelmişti. Bunun için de onlar söz konusu devrimlerden ilkini büyük bir sevinçle karşılamış, ikincisini ise, büyük bir korkuyla karşılamak zorunda kalmışlardır.”¹⁶²

Ekim İhtilâli'nden sonraki ilk yıllarda yetki ve mevki sahibi yöneticilerin halka karşı acımasız, sert ve menfaate dayalı tutumları, 1920- 1921 yılları arasında yaşanan açlık ve yoksulluk, halkın, yeni hükümetin gerçekleştirmekte olduğu reformlara şüphe ile bakmasına ve tam anlamıyla güven duymamasına sebep olmuştur. Ancak yeni hükümet (sovyet hükümeti) güç kullanma yoluna giderse de, yönetimi elinde sağlam tutmuş ve kendi siyasetini uygulamaya koyulmuştur.

Kazakistan, 1920'de Rusya Federasyonu içerisinde Kazak Özerk Cumhuriyeti olarak kurulmuş ve başkenti Orınbor şehri olmuştur. Orınbor'da siyasî-toplumsal hizmetlerine başlayan Ahmet Baytursinov, Jüsipbek Aymavıtov ve Muhtar Avezov gibi şahıslar özerk yöneticileri ile tartışma sonucu partiden atılarak, görevlerinden alınmıştır. Bu yıllarda Taşkent'te açılan Kazak-Kırgız Halkı Aydınlatma Enstitüsü ve Bilim Komisyonu Kazak aydınlarını bir araya getiren mekân olmuştur. Bu dönemde yayınlanan edebî-eleştirel makaleler, Orınbor ile Taşkent arasındaki anlaşmazlık, millî edebiyatın gelişme yönü hakkında bilgiler vermiştir. Böyle makalelerin çoğu “Eñbekşi Kazak”

¹⁶¹ “Abay” dergisi, 1918 yıl, sayı 7.

¹⁶² Ahmet Baytursinov, “Revoljutsiya i Kirgizi, Cizm Natsiyonalnostey (Devrim ve Kırgızlar / Kazaklar, Milletler Hayatı), 1913, 3 Ağustos, sayı 29 (37).

(Emekçi Kazak), “Kızıl Kazakistan” (Kızıl Kazakistan), “Ak Jol” (Ak Yol), “Şolpan” (Venüs anlamı) gibi gazete ve dergilerde yayınlanmıştır. Bu dönemde kitap basını işi de ilerlemiştir. Fakat edebiyat sürekli parti kontrolü altında olmuş, bazı eserler, parti tarafından tenkit edilip, yasaklanmıştır. Milliyetçi görüşte olduğu için “Ak Jol” gazetesi parti tarafından kapatılmış ve daha sonra başkent Kızılorda şehrine taşınmıştır.

İstilâcı Sovyet idaresinin kurulduğu 1920’li yıllarda şair ve yazarlar üzerindeki baskı, edebiyatı olumsuz yönde etkilemiştir. Böylece Kazakistan’da sosyalizm ve komünizm baskısı altında güdümlü bir edebiyat ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Sovyet ideolojisine uygun olarak sınıf çatışmalarını esas alan yeni eserler yazdırılmıştır. Bundan dolayı edebiyatta bir gerileme olmuştur.

1925’te Komünist Partisi Merkez Komitesi “Partinin Edebiyat Alanındaki Siyaseti Hakkında” kararını açıklamıştır. Bu karar siyasî yönetimde edebiyatın proletarya için kullanılması fikrini ileri sürmüştür.

Bu fikre ayak uydurmak istemeyen Kazak aydınları (Kazak Halkçı Yazarlar Cemiyeti) Taşkent’te “Alka” adlı proje düzenleyip, sunmuşlardır. Fakat bu proje parti tarafından kabul edilmemiştir.

1926’da Kazakistan’da Emekçi Kazak Yazarlar Birliği kurulmuştur. 1928’de “Jaña Edebiyet” (Yeni Edebiyat) gazetesi yayınlanmaya başlamıştır. Bu tarihlerde yazar ve şairler de yazarlar birliğinin prensipleri doğrultusunda bütün edebî türlerde eserler vermeye başlamışlardır.

Bu yıllardaki ortaya konulan edebî eserlerin ana konusu Lenin, halkın bağımsızlık mücadelesi, Kazak köylerinin kolektifleştirilmesini tasvir ve teşvik etmek, köy hayatı, 1917 Ekim İhtilalini övmek, Sovyet ideolojisini propaganda etmek, sınıf (“bay”-ezen ve “kedey” ezilen sınıf) menfaati ve çatışmalarını esas almak, Sovyet devrinden önceki hayatı ve değerleri kötülemek vb. olmuştur.

Kazak edebiyatında millî ruhu aksettirecek eserler yasak edilmiş ve Türk şivelerinde Sovyet ruhunda, proletarya ve kolhoz edebiyatı yaratılması için emir ve direktifler verilmiştir. Konu olarak ediplerden, “Büyük kardeş” Rus milletinin Rus olmayan milletlere, iyilik ve yardımlarının ele alınması ve büyük nispette Rus ediplerinden yapılacak tercümelerin yayınlanması yoluna gidilmesi istenmiştir.¹⁶³

1920’li yıllardaki Kazak edebiyatına damgalarını vuran “sosyalist gerçekçi”, Sovyet Kazak Edebiyatı kurucuları sayılan yazarların çoğu Sovyet Hükûmeti’nin çizgisinde yazmadıkları için hayatlarını kaybettiler. 1928’de Kazak “baylarını” sınıfça mahvedip, mal mülklerine el koyup, sürgüne gönderdikten sonra, onların “ideolojileri” gerekçesiyle “milliyetçi” yazar ve şairler tutuklanıp cezalandırılmışlardır.

Komünist partisinin bu düzenine rağmen Kazakistan’da edebiyat alanında gelişme gösterilip, yeni türlerde eserler verilmiştir. Önceleri millî edebiyat sadece şiir türünde yer alırken daha sonra nesrin kısa örnekleri gelişmeye başlamıştır.

20’li yıllarda Kazak edebiyatına giren yeni türler şunlardır:

- Poezya (manzum),
- Proza (mensur),
- Drama (tiyatro eserleri)

¹⁶³ Mehmet Saray; **Kazak Türkleri Tarihi**, “Kazakların Uyanışı”, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul: 1993, s.108-109.

➤ Eleştiri (edebî tenkit)

Bu türlerde eserler veren önemli şahıslar şunlardır: **Saken Seyfullin, İlyas Jansügirov, Beyimbet Maylin, Sabit Mukanov, Şolpan İmanbayeva, Magjan Jumabayev, Muhtar Avezov, Jüsipbek Aymavitov** vb.

Kazak poeziyası: Bu yıllarda Kazak poeziyası, halkı uyandırmış, eğitime çağırılmış, yeni zaman gerçeklerini anlatmıştır. Bu yıllarda hayatın hep olumlu tarafları anlatıldığı için Kazak halkının 20’li yıllarda geçirdiği zorluk, kıtlık, sürgün gibi anları edebiyatta yer almamıştır.

Drama: XX. yüzyılın başında tahsilli Kazak gençlerinin düzenledikleri eğlence programları sahne sanatının gelişmesi ve tiyatro eserlerinin doğmasına sebep olmuştur. Bu dönemde yazılan eserler, sahne aracılığıyla eskiyi eleştirip, yeniye destek olmuşlardır.

Eleştiri: 20’li yıllar, Kazak edebiyatında eleştiri türünün oluşması ve gelişmesi yolunda arayış dönemidir. Edebiyatın gelişmesi ile birlikte eleştiri de gelişmiştir. Dönem edebiyatının gelişme yönü hakkında tartışmalar basında yer almıştır. Bu yıllardaki edebiyat eleştirmenleri şunlardır: Muhtar Avezov, Jüsipbek Aymavitov, Sabit Mukanov, Koşke Kemengerov, G. Togjanov, E. Baydildin vb.

Aslında Kazak edebî tenkidi bir tür olarak 20. yüzyılın başlarında teşekkül etti. Bu türün teşekkül ve yaygınlaşma tecrübesi “Dala Uvalayatının Gazeti (Bozkır Vilayeti Gazetesi)”, “Aykap”, “Kazak”, “Alaş”, “Sariarka” ve diğer süreli yayınların büyük katkılarıyla zenginleşti. Bu dönemdeki edebî tenkidin birçok özelliği vardır. Bunlardan birincisi olarak, kendi döneminin çeşitli süreçlerini konu edinen makaleleri göstermek mümkündür. İkinci özellik ise, edebî tenkit yazılarının, şair ve yazarların ellerinden çıkmış olmasıdır. Şair ve yazarlar, edebî eserlerin başarılı ve noksan yönlerinin, belli bir dereceye kadar, bilincindeydiler; onlar pek çok meseleyi gördüler ve gösterdiler.

20. yüzyılın başlarındaki Kazak edebî tenkidinin emeği, kendi dönemi için önemli meseleleri belirlemesinden aranmalıdır. Öncelikle bu meseleler, edebiyatın önemi, edebî dilin durumu ve gelişim seviyesi, millî özellikleri, dünya edebiyatındaki estetik tecrübe ve birikimden yararlanılması ve edebî türlerin gerekliliği (A. Bökeyhanov “Roman Baygesi (Roman Yarışması)”; A. Bökeyhanov’un “Roman Degen Ne?” başlıklı makalesi ve Sultanmahmut Toraygırov’un “Caña Kitap cane Baksa (Yeni Kitap ve Başkaları)” adlı yazısı) ve onların halk yaratıcılığıyla münasebetleri gibi önemli konulara dayanmaktadır.

20’li yıllardan sonra edebî tenkidin amacı ve görevi, edebiyattaki estetik düşünüş ve bakış açılarının gelişmesinde kendi rolünü gerçekleştirmiştir. Bu yüzyılın başlarındaki Kazak edebiyatının gelişme sürecindeki özellikleri ile nizamı olarak “belirleyici tahlil”, dünya edebiyatındaki gelişim sürecinin tecrübesiyle birlikte ele alınmıştır. Söz konusu dönemde ortaya konulmuş eserlerden, onların millî edebiyat geleneğine ve dünya genelindeki hümanist estetik düşünce tecrübesinden yararlandıklarını görmekteyiz.

Bu yıllarda basın işi, eski halk edebiyatı örnekleri derlemesi ve incelenmesi gibi düşünceler ortaya çıkmıştır. İlk ders kitapları olan, Kazak edebiyatı ile ilgili kitaplar ve Abay, Sultanmahmut’un eserleri yayınlanmıştır.

20’li yıllarda Kazak aydınları milliyetçi ve partici olarak, iki gruba ayrılmıştır. Bu yüzden millî edebiyatın gelişmesi engellenmiş, kabiliyetli Kazak aydınları dışarıya atılmış ve kendi vatanlarına sığınmamışlardır.

1925’te Kazakistan Hükümeti başına gelen F. N. Goloşekin, Büyük Ekim Devrimi’ne Kazakların katılmadığını bahane edip, Küçük Ekim Devrimi’ni başlatmıştır. O, varlıklı Kazakların mal mülküne el koymuş ve bu olay, Kazak halkının kıtlıkla karşı karşıya

kalmayısıyla sonuçlanmış. Bu devrim içerisinde Kazak aydınlarının peşine düşüp, onları tutuklayıp, cezalandırıp, sürgüne göndermiştir. Bu hareketler Kazak edebiyatını da etkilemiştir.

1930'lu yılların başında Sovyet Hükümeti ekonomisini düzeltme işine başlamıştır. Kazak bozkırına da yeni şehirler, sanayi, demir yolu, kömür işletmeleri, fabrikalar yapılmaya başlanmıştır. Medeniyet ve ilimde de gelişmeler olmuştur. Tiyatro, basın işleri yola konulmuştur. İlimin her dalında kongre ve kurultaylar gibi çeşitli faaliyetler organize edilmiştir.

Kazakistan Yazarlarının I. Kurultayı, 1934'te Almatı şehrinde düzenlenmiştir.

1936'da Moskova'da "Kazak Edebiyatı ve Sanatını Tanıtım Günleri" gerçekleştirilmiştir. Medenî işleri geliştirme amacıyla düzenlenen bu organizasyonlar, halkın ruhanî hayatı için çalışan sanatçılar ile edebiyatçıları parti etkisi altına almayı da hedeflemiştir. Bu dönemde yazılan eserlerin konusu da Vatan, Komünist Partisi, sanayi ve kolhoz olmuştur. Bunların yanında tabiatla ilgili, lirik şiirler ve poemalar da yazılmıştır. Bu dönemde edebiyata yeni kuşak temsilcileri olarak **Gabit Müsirepov, Gabiden Mustafin, Askar Tokmagambetov, M. Davletbayev, Sabır Şaripov, J. Şahin, Ş. Kusayinov** gibi isimler girmiştir.

Edebî eleştirinin hedefi bu dönemde Alaş-Orda, Kazak milliyetçiliğinin kökünü araştırmak ve tarihini incelemek olmuştur. Kazak millî ayaklanması ve Kazak halkının Büyük Ekim Devrimi'ne katılmaması Kazak halkının Rus halkına karşı olması olarak değerlendirilmiştir. Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Muhtar Avezov gibi yazarlar "Benim hatalarım" adıyla makaleler yazıp, bazı eserlerinden vazgeçmişlerdir.

Bu dönemde "Kazak Edebiyatı Kurullarının Çalışmalarını Yenilendirme" kararı çıkmıştır. Yukarıda adı geçen şahıslar parti adına mektuplar yazıp, Sovyet Hükümeti'ni destekleyen bütün yazarları bir araya getiren Sovyet Yazarlar Kurulu'nu kurma kararı almışlardır.

Bu durumdan sonra hükümet değişmiş ve edebiyat önündeki engeller azalmıştır. Ayrıca millî edebiyatın gelişmesine de önem verilmeye başlanmıştır. Bu dönemde edebî eleştiriler ve edebiyatın gelişmesini anlatan makaleler yayınlanmıştır. Bu makalelerin yazarları şunlardır: **Beysenbay Kenjebayev, K. Oteпов, G. Togjanov, Saken Seyfullin, Sabit Mukanov, Ebdilda Tajibayev, İlyas Jansügirov** vb.

1930'lu yıllarda edebiyat teorisi ile ilgili çeşitli çalışmalar yayınlanmaya başlanmıştır. Bu durum edebiyatın 1920'li yıllara göre geliştiğini gösterir.

Böylece Kazakistan'da edebiyat çeşitli tartışmaları geride bırakıp, belirli bir düzen içinde gelişmeye başlamıştır. 1937 yılı ile birlikte toplumun gelişme süreci duraksamıştır. Bu dönemde Sovyet yönetimine göre "halk düşmanları" olan kişiler aranmaya başlanmıştır. "Alaş-Ordacı-Milletçilerin" arkasından Saken Seyfullin, İlyas Jansügirov, Beyimbet Maylin gibi yazarlar tutuklandılar. Bu dönemdeki edebî eleştiriler bu kişilerin hatalarını eleştirmeye ve Kazakistan'daki "halk düşmanları" ile "milliyetçi şahısları" aramaya yönelmiştir. Yukarıda tutuklanan kişiler dışında, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov ve Gabit Musrepov gibi yazarların da eserleri incelenip, Sovyet siyasetine ters düşen unsurlar bulunmaya çalışılmıştır. Bütün bu olaylar Kazak edebiyatının gelişmesini engellemiştir. Tutuklanan şahıslar cezalandırılmış, tutuklanmayanlar ise partiden atılmıştır.

4.3.1. Savaş Sonrası Kazak Edebiyatı (1946- 1956):

Kazakistan, Sovyet yönetimi altında, 1941- 1945 yılları arasında II. Dünya savaşına katılıp, Alman faşistlerine karşı savaşmıştır. Bu dönem bütün ülke için çok zor geçmiştir.

II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan kısmi serbestlik döneminde, Kazak edebiyatında yeni bir canlanma görülür. Savaş sırasında ve sonrasında Kazak edebiyatı üzerindeki kontrol zayıflayınca yazarlar biraz nefes almışlar ve konuları serbestçe işleme imkânı bulmuşlardır. Kazak askerlerinin savaşta gösterdikleri kahramanlıklarını anlatan, vatanseverliği, dostluğu anlatan pek çok manzum ve mensur eserler yazılmaya başlanmıştır. Savaş dönemi edebiyatının önemli temsilcileri şunlardır: **Sabit Mukanov, Muhtar Avezov, Gabit Müsirepov, Gabiden Mustafin, Eljappar Ebişev, Meryam Hakimjanova, Tayır Jarokov, Jumagali Saiin, Bavırjan Momişulu, Dihan Ebilev, Kasım Amanjolov, Sırbay Mavlenov, Hamit Ergaliyev, Juban Moldagaliyev, Sagingaly Seyitov.** Bu edebiyatçılar savaş döneminde yayınlanan gazete ve dergileri kendi eserleriyle doldurmuşlardır.

Halk akınları **Jambıl Jabayev, Nurpeyis Bayganin, Kenen Ezirbayev, Şaşuvbay Koşkarbayev, Nartay Bekejanov** da vatanseverlik konusunda jırlar yazmışlardır.

Bu dönemde Muhtar Avezov, çağdaş Kazak edebiyatının babası sayılan şair ve yazar Abay'ın hayatını anlatan iki ciltlik "Abay Joli" (Abay Yolu) romanını yayınlamıştır. Bu eser, bütün dünyada tanınan ve Kazak halkının tarihî ansiklopedisi olarak bilinen bir eserdir. "Abay Joli", Kazak halkını dünyaya tanıtan büyük bir eserdir. Eserde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Kazak halkı geniş bir şekilde tasvir edilirken, kahramanların hayatları da tarihî olaylarla iç içe işlenmiştir. Avezov bu romanda, Sovyet döneminden çok önce Kazak aydınlarının uyanışını hazırlayan Abay'ın ideallerine ve XIX. yüzyılda Kazak halkının değerlerine dikkati çekmiştir. Kazak edebiyatının büyük eseri sayılan "Abay Joli", aynı zamanda "roman-epopi" (destan-roman) türünde çığır açan ilk örnek olmuştur. Bu eserin meydana gelişinin temel nedeni toplumun yaşamış olduğu acılar ve bu acılardan çıkarılan derslerdir. Muhtar Avezov, başkahraman Abay aracılığıyla düşüncelerini açıklar, doğru ve iyi olanları gösterir. Burada hedef, topluma iyi bir gelecek sağlamaktır. "Abay Joli", Muhtar Avezov adının ebediyen yaşamasını sağlayan ve onu "sönmeyen yıldızlardan" biri yapan büyük bir eserdir.¹⁶⁴

4.3.2. Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı (1956- 1967):

Bu savaştan sonra edebiyat üzerindeki baskıcı politikaya tekrar geri dönülür. Fakat 1953'te Stalin'in ölümüyle yazarlar biraz daha rahatlamışlardır. Hükûmet Stalin tarafından yapılan yanlış hareketleri açıklayıp, düzeltmeye çalışmıştır. Edebiyat ile toplum arasında bir bağ oluşturulup, edebiyatın geliştirilmesine önem verilmeye başlanmıştır. KPSS'nin XX. kurultayı bazı durumları değiştirmiştir. 1954'te yapılan bu kurultayın çıkardığı kararlar 1937'de Stalin repressiya'sının kurbanı olan yazarlar Saken Seyfullin, İlyas Jansügirov, Beyimbet Maylin, Ötebay Turmanjanov, Hamza Esenjanov, Muhamedjan Karatayev gibi yazarlar aklanıp, onların eserleri üzerindeki yasaklar kaldırılmıştır.

Yeni yetişen nesillere baskı yoluyla resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu konuda eserler yazılır. Ancak, 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî değerlere sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan bu milliyetçi akım, millî birliği canlandırmış ve millî ruhu canlı tutmuştur.

¹⁶⁴ Ali Abbas Çınar; **Muhtar Avezov. Folklor Yazıları**, Bilig Yayınları, Ankara: 1997, s.29.

Bu dönemde Kazak edebiyatının tarihi, halk edebiyatı ve folklor türleri araştırılmaya başlanmıştır. Kazakistan'daki yazarların sayısı 1956'da 158'e, 1966'da ise 242'ye kadar çoğalmıştır.

Bu yıllarda nesir türü çok gelişme göstermiştir. Zamanın gerçeklerini, tarihî şahsiyetlerin biyografilerini, dostluğu ve sanayiye konu alan romanlar yazılmaya başlanmıştır. **Muhtar Avezov, Tahavi Ahtanov, Teken Alimkulov, Saken Jünisov, Zeyin Şaşkin, Gabiden Mustafin, Ebdijemil Nurpeyisov, Hamza Esenjanov, Sabit Mukanov, Dihan Ebilev, İlyas Esenberlin, Dükenbay Dosjanov, Ebiş Kekilbayev, Muhtar Magavin** gibi yazarlar XIX. yüzyıldan daha geriye giderek tarihî şahsiyetleri ön plana çıkarmışlardır.

Povest, eñgime türünde eser veren yazarlar ise şunlardır: **Melik Gabdullin, Gabit Musrepov, Berdibek Sokpakbayev, Sevirbek Bakbergenov, Sayın Muratbekov, Bek Toğısbayev, Juban Moldagaliyev, Bavırjan Momışulı, Şerhan Murtaza vb.**

Bu dönemde yazılan şiirlerin konusu ise, insan ruhunu ve tabiatı anlatan akıcı ve lirik şiirler. Bunların yanında aşk şiirleri de bulunmaktadır. Şiirler yanında bu dönemde poema türünde de çok eser verilmiştir. Eser veren şairlerin en önemlileri şunlardır: **Gafuv Kayırbekov, Tumanbay Moldagaliyev, Kadir Mırzaliyev, Sagi Jiyenbayev, Mukagali Makatayev, Tölegen Aybergenov, Sabırhan Asanov, Sırbay Mavlenov, Muzafer Elimbayev, Kuandık Şangıtbayev, Ebdilda Tajibayev, Tayır Jarokov, Kalijan Bekhojin, Hamit Ergaliyev vb.**

Bu dönemde tarihî konuları esas alan drama türündeki eserler yanında, komedi eserleri de çoğalmıştır. **Ebdilda Tajibayev, Tahavi Ahtanov, Kaltay Muhamedjanov, Şahmet Husayinov** gibi isimler bu türde emek veren isimlerdendir.

Edebî eleştiri de bu dönemde gelişen diğer bir türdür. 1956- 1966 yılları arasında 150'ye yakın eleştiri ve araştırma kitabı basılmıştır. Ders kitapları, edebî metinler ve monografi çalışmaları hazırlanmıştır. 1960- 1967 yıllarında Kazak folklorunu ve Kazak çağdaş edebiyatını kapsayan, 6 ciltlik "Kazak Edebiyatı'nın Tarihi" kitabı yayınlanmıştır. Bu dönemde yer alan edebiyat eleştirmenleri şunlardır: **Muhamedjan Karatayev, Beysenbay Kenjebayev, Teken Alimkulov, Serik Kıyrabayev, Rahmankul Berdibayev, Aykın Nurkatov, Muhamedjan Bazarbayev, B. Sahariyev, T. Nurtazin vb.**

Bu dönemde Kazak edebiyatının birçok eseri yabancı dillere çevrilmiş, yurt dışında basılmış ve dünyada tanınmaya başlamıştır. **L. Aragon, A. Stil, M. Boris, V. Baum, A. Kurellan** vb. dünya edebiyatçıları Kazak edebiyatı hakkında olumlu fikirler ortaya koymuşlardır. Bunların yanında dünya edebiyatı eserleri de Kazak edebiyatçıları tarafından Kazak Türkçesine çevrilmeye başlanmıştır.

4.3.3. Bağımsızlık Öncesi Son Dönem Kazak Edebiyatı (1968- 1990):

Kazak Sovyet Edebiyatının son dönemi olarak sayılan 1968- 1990 yılları arasındaki durum pek iyi değildir. Toplumsal gelişim duraksamış, ekonomi geriye gitmiştir. Ekonomiyi geliştirmek amacıyla yapılan "kayta kuruv" (tekrar yapılandırma) hareketi ise olumsuz sonuçlanmıştır. Bu hareketin Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sonuçlandığı açıktır.

Bu dönemde edebiyat partinin kontrolü altındaydı. Edebiyat kitaplarındaki değişikliğe paralel olarak tarih kitapları da mercek altına alınmıştır. Kazak tarihi yeniden ele alınmıştır. Yeniden ve daha millî bir şekilde yazılmaya başlanmıştır. Meşhur Kazak şairi Olcas Süleyman bu yeni tarih konusunda da desteğini vermiştir. O, eski bir gelenek olan

“Kazakların yedi göbek atasının” adını saymayı gündeme getirilmiştir. Bu da 1917’den öncesini yok sayan veya karalayan Sovyet tarihî görüşüne indirilen son darbe olmuştur.¹⁶⁵

Olcas Süleyman, çağdaş Kazak edebiyatında önemli yere sahip olan şair, yazarlarından birisidir. Onun eserlerinde Kazakistan’ın uçsuz bucaksız bozkırlarının güzel tabiatı, Kazakların gelenek göreneklere, hayatı ve dünya görüşü tarihi derinlik içinde ele alınır. Bundan dolayı halk hayatındaki değişiklikler, kendine has derin felsefî anlam ve öneme sahip olmuştur. O.Süleyman, hak ve adalet için mücadele eden, gördüklerini ve hissettiklerini manzum ve mensur eserlerine yansıtmıştır. Onun çeşitli konuda yazılan eserleri şunlardır: **“Argımak”** (Saf Kan At), **“Kız Kuvuv”** (Kız Kovalama), **“Dombıra”** (Dombıra), **“Moşılık Tüni”** (Bolluk Gecesi), **“Az i Ya”** (Ben ve Ben), **“Kaskırdın Küşikteri”** (Kurt Yavruları), **“Adamga Tabın Jer, Endi”** (İnsana İtaat Et Yer, Şimdi) vb.

Bilhassa “Az i Ya” isimli araştırması O. Süleyman’ın ününü arttırmıştır. Bu araştırmalarında Türk destanlarının Rus yazılı eserlerine etkisi hakkında bugüne kadarki araştırmacıların hiç bahsetmedikleri hususları derin bilgi ve güçlü delillerle göstermiştir.^{166*}

Olcas Süleyman’ın bu eserlerinden başka sosyal meselelerle ilgili makaleleri de mevcuttur.

Çağdaş Kazak edebiyatında çok çeşitli eserler veren bazı yazarlar ve şairler şunlardır: **İlyas Esenberlin, Enver Alimjanov, Sofı Smatayev, Saken Jünisov, Ebiş Kekilbayev, Muhtar Magavin, Şerhan Murtaza, Dükenbay Dosjanov, Kabdeş Jumadilov, Duvlat İsabekov, Zeynolla Kabdolov, Safuan Şaymerdenov, Rollan Seysenbayev, Ekim Tarazi, Muhtar Şahanov, Fariza Ongarsınova, İrangayıp Orazbayev, Nurlan Orazalin, Oralhan Bökeyev** vb.

Bu dönemde Kazak halk edebiyatı türleri yeniden geliştirilmeye ve kullanılmaya başlanmış, özellikle “aytıs” (atışma) türü uygulanıp, geliştirilmiştir. Günümüzde de bu tür kullanılmaktadır. Bu türü geliştiren ve unutulmasını önleyen kişi Jürsin Ermanov’tur. Bu dönemde aytıs türü üzerinde duran akınlar şunlardır: **Konısbay Ebilev, Eselhan Kalıbekova, Asiya Berkenova, Ezimbek Jankuliyev, Esenkul Jakıpbekov** vb.

Bu dönemde de yine Kazak edebiyatı eserleri Rus ve dünya dillerine çevrilip, tanıtılmıştır. Kazak edebiyatçıları parti tarafından ve uluslar arası ödüllere layık görülmüşlerdir.

Yine bu dönemde, edebiyat teorisi, edebiyat tarihi, folklor türleri ve özel şahısların eserlerini inceleyen çalışmalar çoğalmıştır. Bu konuda çalışma yapan şahıslar ise şunlardır: **Seyit Kaskabasov, Kulbek Ergöbekov, Sagat Eşimbayev, Rımgali Nurgaliyev, B. Maytanov, Tursın Jurtbayev, Şakir İbrayev, Akselev Seydimbekov** vb.

Alaş-Orda ve o dönemin edebiyatçıları hakkında araştırmalar yapıp, dönemin eserlerini kitap haline getirme gibi çalışmalar da bu döneme aittir.

4.4. Bağımsızlık Dönemi Kazak Edebiyatı

1990’dan günümüze kadar olan dönemi **“Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı”** olarak adlandırabiliriz.¹⁶⁷

¹⁶⁵Türkler Ansiklopedisi, “Kazak Edebiyatı Maddesi”, s.353.

¹⁶⁶Zeynulla Beysenbayev; “Kazakistan”, **Türk Dünyası Edebiyatı**, Aydoğdu Ofset, Ankara: 2002, C.2, s.96-97. *bk. Süleyman, Olcas; **Az i Ya**, Çeviren Natık Seferoğlu, Hazırlayanlar: Fikret Türkmen, Kamil Veli Narımanoğlu, Mustafa Öner; Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 1992.

Bu dönemde Kazak halkının tarihi ve edebiyat tarihi tamamıyla incelenip, tarihî temeller ortaya konulmuştur. Yetmiş yıldır siyasî baskılarla yasaklanan tarih araştırmalarında yeni bir sayfa açılıp, Türk dünyası tarihi hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır.

1991'de bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Kazak edebiyatı, ideolojik baskılardan kurtulmuştur. Son yıllarda Kazak halkının millî hayatını dile getiren ve Sovyet dönemini eleştirel bir gözle değerlendiren yeni bir edebiyat ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁶⁸

Günümüzde edebiyatın her türünde eserler verip, Kazak edebiyatının gelişmesini sağlayan edebiyatçılar şunlardır: **Muhtar Şahanov, Olcas Süleyman, Fariza Ongarsınova, Tumanbay Moldagaliyev, İsrail Saparbayev, İnan Gayıp, Küleş Ahmetova, Tursınhan Abdrahmanova, Tınıştıkbek Ebdihakimov, Didar Amantay, Roza Mukanova, Rahımjan Turısbekov, Arap Espembetov, Zeki Ahmetov, Zeynolla Kabdolov, Serik Kıyrabayev vb.**

¹⁶⁷Kıyrabayev Serik; **Ult Tèvelsızdıgı Jène Edebiyet**, Gılım Baspa Ortalıgı, Almatı: 2001, s.10.

¹⁶⁸ Zeynulla Beysenbayev; **agm.**, s.21.

KIRGIZİSTAN

Kuzey ve kuzeybatıda Kazakistan, güneybatıda Özbekistan, güneyde Tacikistan, doğu ve güneydoğuda Doğu Türkistan (ÇHC) ile çevrelenmiş bulunan Kırgızistan Cumhuriyetinin yüzölçümü 198.500 km²'dir. 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991 yılında da bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan bir Cumhuriyettir.

Tanrı dağları ve Pamir dağlarının eteklerinde bulunan Kırgızistan genellikle dağlık bir arazi yapısına sahip olup, ortalama yüksekliği 1500 metrenin üzerindedir. Tanrı ve Pamir sıradağları silsilesi Kırgızistan'ın coğrafi durumunu belirlemektedir. Tanrı dağlarının kuzeybatıya uzayan kolları olan Kırgızistan dağları ve Çatkalı dağı, güneybatıya uzanan Atbaşı ve Fergana dağları bulunmaktadır. Bu dağlar arasında dünyanın en güzel manzaralı göllerinden bir olan Issık Göl ile ülkenin en bereketli topraklarının bulunduğu Fergana vadisi bulunmaktadır.

Kırgızistan karasal bir iklime sahip olup, yıl boyunca çok az yağmur yağar. Deniz seviyesinden 2000 m. yüksek olan yerlerde kışlar, sıcak ve kurudur. Kış mevsimindeki hava sıcaklıkları özellikle dağlar ve dağ vadilerinde oldukça düşüktür. Narin, Tar, Kurşab, Talas, alay, Çu ve Kızılsu Kırgızistan'ın en önemli nehirleridir. Ülkede 3.000'den fazla göl bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi dünyanın en büyük ikinci krater gölü Issık gölüdür.

Başkenti Bişkek olan Kırgızistan'ın nüfusu 4.472.000'dir. bu nüfusun %39'u kentlerde, %61 ise kırsal alanlarda yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğu km²'de 20 kişidir. Nüfus kompozisyonunu %52.4 Kırgız, %20.9 Rus, %12.7 Özbek, %2.4 Ukraynalı, %11.6 diğerleri oluşturmaktadır.

Altı idarî bölgeye ayrılan Kırgızistan'ın (Çuy, Issık-kul, Oş, Talas, Calalabad, Nevin) önemli şehirleri Bişkek, Oş, Calalabad, Tokmak ve Karabalta'dır. SSCB döneminde eğitim ve ilim alanında bilinçli olarak geri bırakılan Kırgızistan, bağımsızlıktan sonra eğitim alanına süratle el atmıştır. 1990/91 verilerine göre orta dereceli okul sayısı 1806, yüksek öğretim kurum sayısı ise 9'dur. 16 adet üniversite ve enstitü, 48 adet teknik ve sanat okulu bulunmaktadır.

Kırgızistan arazisinin %7'si tarıma elverişli arazidir. Temel tarım ürünleri hububat, pamuk, şeker pancarı, tütün, patates, kenevir, sebze ve meyveler teşkil etmektedir. Hayvancılık gelişmiş olup, koyun, keçi, büyük baş hayvan, arıcılık ve domuz üretme son yıllarda yer almaktadır. Yün ve deri en önemli gelir kaynağıdır. Önemli doğal kaynakları kömür altın, cıva ve uranyumdur. Kırgızistan Orta Asya'daki kömür rezervinin yaklaşık yarısını elinde bulundurmaktadır. Petrol ve doğalgaz yatakları genellikle Fergana vadisi kuzey doğu kesiminde yer almaktadır.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin temel sanayi dalların tekstil, gıda, maden ve metalurji endüstrisi, elektronik, demir dışı metaller, şeker, ipek ve koza işleme, deri işleme, tarım ve iş makineleri ile konservecilik teşkil etmektedir. Kırgızistan'da çalışabilir nüfus 1.835.900'dür. bu sayının %25.2'si sanayi, %38.2'si tarım, %19'u eğitim, sağlık, %6'sı hizmet, %11.3'ü ise ulaşım, haberleşme ve diğer sektörlerde çalışmaktadır. 1994 yılı itibariyle toplam ihracat 340 milyon dolar, ithalat ise 459 milyon

dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret yaptığı ülkeler arasında BDT ülkeleri, Çin, ABD, İngiltere, Almanya, Türkiye, Fransa, Hollanda ve Japonya başta gelmektedir.

Kırgızistan Cumhuriyeti 5 Mayıs 1993 yılında parlamentoda oy birliği ile anayasasını kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı yürütmenin başı konumundan çıkarılarak, devlet organının koordinatörü durumuna getirilmiştir. Yeni Anayasa 105 üyeli ve Batı ülkelerine benzer bir parlamento sistemi öngörmekte ve 35 kişilik yasama meclisi, 70 kişilik Temsilciler meclisinden oluşmaktadır.

Bişkek: Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bişkek'in Sovyetler Birliği öncesindeki adı Pişpek idi. 1885'te burada doğan Kızılordu komutanlarından Mihail Vasilyeviç Frunze'nin adından dolayı, Sovyetler döneminde şehire Frunze adı verildi. Bişkek, Aladağların eteklerinde, Çu Irmağı vadisinde yer alır. Alaarça ve Alamedin ırmakları üzerinde kurulu olan şehiri, Büyük Çuyski Kanalı ikiye böler. Hokant Hanedanı tarafından inşa ettirilen Pişpek Kalesi Rusların eline geçtikten sonra, şehir bu kale yakınlarında 1878'de kuruldu.

1924'e kadar küçük bir yerleşim birimi olan şehir, bu tarihte Sovyetler Birliği idaresindeki Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi'nin merkezi oldu. 1926'da ise Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldı ve bundan sonra hızla gelişti. Şehirdeki nüfus bugün 600 bini aşmıştı. İkinci Dünya Savaşı'na kadar şeker, et ve meyve konserveciliği gibi hafif sanayi kuruluşları bulunan Bişkek'te, savaş sırasında Sovyetler sanayiinin doğuya kaydırılmasıyla; tarım makinaları, otomobil ve metal işleme gibi sanayi kuruluşları tesis edildi. Özellikle 1960'larda hızlı bir sanayileşme ve şehirleşme yaşandı.

Bugünkü Bişkek, geniş caddeleri ve bol ağaçlı yapısıyla, modern bir şehirdir. Kırgızistan Bilimler Akademisi, Kırgızistan Devlet Üniversitesi, tarım, tıp, teknik ve öğretmen yüksek okulları, başlıca öğretim kurumlarıdır. SSCB'nin dağılmasıyla 1991'de bağımsızlığı elde eden Kırgızistan'ın başkenti olan Bişkek'te SSCB'den ayrılan diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi hiçbir sanayi kuruluşu işlememektedir. Bunun en önemli nedenini de teknolojik alt yapısının çöküşü oluşturmaktadır.

İlk Kırgız Devleti: Türklerin bilinen en eski yazılı belgelerinden olan Kök Türk yazıtlarında Kırgızlar, tarihleri çok eskiye dayanan Türk kavimleri arasında zikredilmektedir. Çin tarihine ait yıllıklarda ise Kırgızlar M.Ö. 2. yüzyılda Hunlar zamanındaki olaylar anlatılırken karşımıza çıkmakta ve Kırgız Türklerinin bilinen ilk devletlerini M.Ö. 2. yüzyılda bugünkü Kırgızistan topraklarından doğuya ve kuzey doğuya uzanan bölgede, (Tanrı Dağlarının doğu ve kuzey doğusunda) kurdukları anlaşılmaktadır.

Aslında bu bölgede yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmalar Türklerin M.Ö. 2. bin yılından da ötelere kadar uzanan tarihlerinin aynı coğrafi alanda yaşanmış olduğunu göstermektedir.

Hun İp. Dönemi: Bir müddet sonra bu ilk Kırgız Devleti yıkılmış ve Kırgızlar, Töles boyları başta olmak üzere diğer bazı Türk boyları ile birlikte Hun İmparatorluğu'nun idaresinde yaşamaya başlamıştır. Takibeden bir kaç asırlık dönemdeki kaynakların yetersizliği nedeniyle tarihler çok net bir şekilde belli olmamakla birlikte, Hun İmparatorluğu'nun giderek gücünü kaybetmesi sonucunda M.S.

2. ve 3. yy'larda bu Türk boylarının Hun idaresinden çıkarak, bölgede dağınık bir şekilde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Köktürk Dönemi: M.S. 6. yy'dan itibaren netleşen tarihî verilere göre Kırgızlar M.S. 557 yılında Kök Türk Devletinin fetret devrine rastlayan 7. asrın ikinci yarısı boyunca müstakil bir görünüm sergileyen Kırgızların bu dönemde Çin ile doğrudan ilişkiler kurmalarına rağmen, 699 yılında yeniden Kök Türk yönetimine girdiği görülmektedir.

Kök Türk kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Kök Türklerin Kırgızlar üzerinde hâkimiyet tesisi pek kolay olmamış ve her iki dönemde de ancak uzun ve çetin mücadelelerden sonra Kök Türklerin hakimiyet kurması mümkün olmuştur.

İlk Bağımsız Kırgız Devleti: Kırgızlar 743 yılında Kök Türk devletinin yıkılışından sonra yönetimi ele alan Uygur Hakanlığı'nın idâresini kabul etmeyerek, uzun yıllar boyunca Uygurlarla mücadele etmiş ve 9. asrın başlarında Uygurlarla yapılan bir savaşta büyük kayıplar vermelerine rağmen, 838 yılında Uygur Kağanını öldürerek Uygur Devletinin Kuzey kısmını işgâl etmek suretiyle asırlardan sonra ilk defa merkezi Ötüken olmak üzere bir Türk Devletinin idâresini ele almışlardır.

Kırgızların yüzyıllardan (neredeyse bin yıla yakın bir aradan) sonra yeniden bağımsız bir devlete sahip olmaları, yaklaşık bir asır süren ikinci bağımsız Kırgız devleti süresince onların kültürel alanda yeniden derlenip toparlanmalarına, hatta Kök Türk ve Uygur kardeşlerinin yazı dilini kullanarak kendi kitabelerini yazdırıp diktirmelerine vesile olmuştur.

Fakat bu ikinci Kırgız devletinin kurulduğu bölgeler bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti sınırları dahilinde kaldığı ve Çin yönetimince de Türk tarihine ait pek çok önemli eserin gömülü olduğu bilinen bu bölgelerde kazı yapılmasına müsaade edilmediği için, tarih ve bu arada başka bir çok ilim dalı bu bölgeden elde edilebilecek her biri bir hazine değerindeki verilere ulaşmamaktadır.

Şayet birgün bu bölgedeki Kırgız kitabelerinin gün ışığına çıkartılması mümkün olursa muhakkak ki Kırgızların ve bu arada genel olarak Türklerin Orta Asya'daki tarihlerine ait bilgiler yeni ve daha geniş boyutlar kazanacak, bu arada Türkler'in M.Ö. ve Miladî takiben bir kaç yüzyıl boyuncaki hayatlarının pek çok bilinmeyen yönü açıklık kazanmış olacaktır.

Çin Tehdidi ve Batıya Göç: 920 yılından sonra, önce Kök Türk ülkesini ve sonra Moğolistan'ı işgâl eden Çin ordularının dalga dalga gelen saldırıları karşısında tutunamayan Kırgızlar 924 yılında bu yurtlarını terkederek, daha batıya (bugünkü Kırgızistan'a) doğru çekilmişlerdir.

10-12'inci yüzyıllar arasında Karahanlıların hakimiyeti altında yaşayan Kırgızlar, bu dönemde Kırgızistan toprakları üzerinde büyük şehirler meydana getirmiş ve halkın daha çok tarım ve ticarete yönelmesi sonucunda önceleri genellikle göçebe olarak hayvancılıkla uğraşan Kırgızların sosyo-ekonomik hayatında büyük değişimler meydana gelmiştir.

Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmelerle birlikte Kırgızların kültür hayatında da önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve Türk dilinin ilk şâheseri "Kutad-gu Bilig" Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından bu dönemde ortaya konulmuştur.

Moğol Ve Özbek Hakimiyeti: 12. yüzyılın başlarından itibaren Kırgızları Cengiz Han yönetimindeki Moğolların hakimiyeti altında görüyoruz. 1217 yılında Moğol yönetimine karşı başlattıkları isyânın kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Kırgızlar 14. asrın sonuna kadar Moğol hakimiyeti altında kaldı. Ancak 1399 yılında yanlarına Oyratları da alan Kırgızlar, Moğol yönetimine karşı başlatılan ikinci isyan ile yeniden bağımsızlığına kavuştular.

Fakat, o dönemde amansız bir hâkimiyet mücadelesinin hüküm sürdüğü Orta Asya'da gerekli şartlara erişmeden bağımsız kalmak kolay değildi. Nitekim Kırgızlar kısa bir bağımsızlık döneminden sonra 1425 yılında Özbek hâkimiyeti altına girdiler ve daha sonra Özbeklerin Moğol saldırıları karşısında tutunamaması sonucunda kuzeydeki Kazakistan bozkırlarına çekilerek Kazak Yönetimi altında Kazaklarla birlikte yaşamaya başladılar.

İkinci Bağımsızlık Dönemi: Asya'da Moğol hakimiyeti sona erdikten sonra Kırgızlar önce Kalmukların idâresi altına girmişler ve sonra 1703 yılında Tanrı dağlarının güney batı taraflarına göç ederek, kısa bir süre önce kurulmuş olan Hokand devletinin hakimiyetini gönüllü olarak kabul etmişlerdir. Ancak bu iltihak ile kısa sürede hem nüfusun ve hem de askeri gücün çoğunluğunu ele geçiren Kırgızlar, çok geçmeden Hokand devletinin yönetimini ele aldılar. Böylelikle Kırgız Türklerinin tarihinde yeni bir bağımsız devlet dönemi başlamış oldu.

Hokand devletinin 18. yy boyunca giderek Orta Asya'da nüfuzlu bir konuma yükselmesi Buhara Emirliği'nin dikkatini çekmiş ve 19. asrın başlarında Hokand Hanı Ömer Han (1809-1822) ile Buhara Emiri Haydar Şah (1800-1826) arasında başlayan rekabet ve çekişme, Orta Asya Türklüğünün en büyük talihsizliklerinden birisi olarak tarihe geçmiştir.

Öyleki bu hanlıklar, aralarındaki rekabeti, Osmanlı İmparatorluğuna biat etmek suretiyle ondan bir diğerine karşı destek sağlamak için İstanbul'a elçiler göndermek noktasına kadar tırmandırmışlar, fakat bu amansız mücadele sadece Rusların Orta Asya'daki hâkimiyet plânlarını uygulamaya koymak için müsâit bir zemin hazırlamaktan başka bir işe yaramamıştır.

Rus İşgali: Merkezi Asya'daki Türk Hanlıklarının birbirine düştüğü böyle bir dönemde önce 1846 yılında Kazalinsk Kalesini ele geçiren Rusların Türkistan illerini istilâsı bundan sonra da devam etti. Bu dönemde sadece 1864 yılında Çimkent üzerine yürüyen Rus orduları, Alim Kul kumandasındaki Hokand ordusu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış, fakat bu arada Buhara Emirinin Hokand üzerine yüdüğü haberini alan Alim Kul başkenti savunmak için dönünce, bu fırsatı değerlendiren mağlup Rus ordusu 22 Eylül 1864'de Çimkent'i işgâl etmiştir. Böylece iki Türk Hakanı arasındaki anlaşmazlık, Rus ordusuna Türkler tarafından yaşatılan bir hezimetin, büyük bir Rus zaferi olarak tarihe geçmesine vesile olmuştur.

Çimkent'in işgâlinde sonra Alim Kul yönetimindeki Hokand orduları Rus işgaline karşı amansız bir direniş göstermeye devam ettiler. Bu mücadele döneminde Alim Kul ve ordusu, Buhara Ordularının işgal ettiği topraklar ile Rus ordularının işgâl ettiği topraklar arasında adeta mekik dokuyor ve sürekli olarak bir cepheden diğerine koşuyordu. Nihayet 23 Mayıs 1865'de Alim Kul, Rus ordularına karşı Niyaz Bey Kalesini savunurken şehit düştü.

Alim Kul'un ölümünü müteakip Rus ordularının Taşkent'i kuşattığı ve Taşkentlilerin tam otuz iki gün şehirlerini Ruslara karşı kahramanca müdafaa ettiği bir dönemde bile, Buhara Emiri Muzaffereddin, Hokand devletinin başkentini işgal etmekten geri durmadı. Fakat Orta Asya'nın işgâlinde Hokand veya Buhara ayırımı gözetmeden Rus orduları Hokand ülkesinin işgalinden hemen sonra 1867-1868'de Buhara Emirliğinin hâkimiyet sahalarını da işgal etti. Bunu müteakip 1873'de Hive emirliği ve 1874-1875'de Türkmenistan'ın işgali ile Orta Asya'daki Türk yurtlarının tamamı Rusların kontrolüne girmiş oldu.

Direnış Dönemi: Yurtlarının Ruslar tarafından işgâl edilmesine tahammül edemeyen Kırgızlar 1876'da Abdurrahman Abtabacı önderliğinde ve 1885'de ise Oş şehrinde Derviş Han Tora önderliğinden isyan başlatmalarına rağmen her iki isyan da kanlı bir şekilde bastırıldı ve isyancılar katledildi. Buna rağmen Çarlık Rusyası'nın son dönemleri boyunca Kırgız isyanlarının ardı arkası kesilmedi.

17-18 Mayıs 1898 gecesı Andican'ın Mıntepe Camii imamı İşan Muhammed Sabiroğlu yönetimindeki ayaklanarak Rus garnizonunu basan Kırgız Türkleri, modern silahlara sahip Rus ordusu karşısında ağır kayıplar verdikten başka, sağ ele geçen 380 kişi de idam edildi. Bu olaydan sonra bölgeyi ziyaret eden Rus Genel Valisini diz çökerek selamlamamakta direnen 208 kişilik bir halk grubu Sibirya'ya sürüldü.

Nihayet 6 Ağustos 1916'da büyük ve toplu bir isyan başlatan Kırgızlar, bütün Türkistan'da yayılmakta olan bağımsızlık savaşına iştirak ettiler. Fakat Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılan bu isyânda da Kırgızlar binlerce kayıp verdi ve isyânın bastırılması sonucunda üçyüz bin civarında Kırgız Türkü Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Bunca can kaybı ve göçe rağmen Kırgızistan'da milliyetçi Kırgız komiteleri hemen ertesi yıl 1917 Bolşevik ihtilâli sırasında yeniden bağımsızlık mücadelesini başlatmışlar ve bu mücadele 1929 yılına kadar sürmüştür.

Kırgızistan'da yarım asrı aşkın bir süre aralıksız süren bu direnişler ancak Stalin'in despot yönetimi devrinde tamamen sindirilmiş ve bu arada Rusya tarafından 1924'de Muhtar Bölge Statüsü verilen Kırgızistan 1926 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği'ne Kırgızistan adı ile dâhil edilmiştir.

Bugünkü Kırgızistan: 1980'li yılların ortalarından itibaren Gorbaçov'un yönetim dönemi ile başlayan açıklık ve yeniden yapılanma sürecinin getirdiği tarihi gelişmeler sonucunda adım adım yeniden bağımsızlığa doğru ilerleyen Kırgızistan, 20-21 Ağustos 1991'de Moskova'da yaşanan darbe girişimi ve ardından merkezi hükümetin istifası ortamında 31 Ağustos 1991 günü bağımsızlığını ilan etti.

Bundan kısa bir süre önce, yani bağımsızlığın adım adım yaklaşmakta olduğu süreç içerisinde, 27 Ekim 1990 günü yapılan seçim ile Cumhurbaşkanı olan Askar Akayev, bağımsızlığın ilan edildiği dönemde Kırgızistan Cumhuriyeti yönetiminin başında bulunuyordu. Bağımsızlığı, Akayev ile tanıyan Kırgızistan, bağımsızlık ilanını müteakip 12 Ekim 1991 günü yapılan halk oylamasında yoluna yine onunla devam etmeye karar vererek, Akayev'i yeniden cumhurbaşkanlığına seçti.

Manas Destanı: Türk boylarından biri olan Kırgızların milli destanı, dünya edebiyatının da sayılı şaheserlerinden ve en uzun destanı olan Manas Destanı, adını, destandaki kahramanlar alır. Bu destanı okuyup söyleyenlere de Manascı denilir. Manascılık, bir sanat ve meslek olarak kabul edilir.

Manas destanı'nda geçen hadiseler, bazı araştırmacılar tarafından Hun dönemine bağlanıyor. Ancak, bu olayların zeminini 9'uncu yüzyıl sonrasına bağlamak daha gerçekçi. 1120'li yıllarda Orta Asya'yı istila ederek Karahanlı ülkesini ele geçiren Moğol Karahitaylar'ın, Kırgızlar üzerine asker göndermesi ve bu sırada yaşanan olaylar Manas Destanı'na kaynaklık eder.

Ünlü Türkolog Wilhelm Radloff (1837-1918) Manas Destanı'yla ilgili ilk derlemeyi, Kırgızistan'ın Tokmak şehri güneyindeki Sarı Bağış boyuna mensup bir Manasçıdan 1869'da yaptı. Radloff'un derlediği yedi bölümlük Manas Destanı, toplam 11 bin 454 mısradan oluşuyor. Fakat, Manasçıların okuduğu dize sayısının, 16 bin mısra civarında olduğu belirtiliyor.

Kırgız Türklerinin milli kahramanı Manas'ın etrafında örgülenen Manas Destanı'nın ilk bölümünden itibaren; Manas'ın doğumu, daha beşikte iken konuşmaya başlaması, kafirleri yeneceğini söylemesi, büyüyüp delikanlı olunca Çinlileri yenmesi, Müslüman yiğit Almanbet'le tanışıp, birlikte birçok savaşa girmeleri, Manas'ın evlenmesi, düşmanları tarafından iki defa öldürülmesine rağmen tekrar dirilmesi, Mekke'yi ziyaret ve Kabe'yi tavaf etmesi, lirik bir üslupla anlatılır.

Destanda Manas'ın üçüncü ölümü, geri dönüşü olmayan bir ölümdür. Bundan sonra Manas'ın oğlu Semetey ve torunu Seytek'in destanları başlar. Manas Destanı, Semetey ve Seytek Destanlarıyla üçlü bir zincir oluşturur. Üç nesle uzanan Destan'da, Manas ülke yönetiminin kurucusu görevini yaparken; oğlu Semetey iktidarı tehlikeye sokar, torunu Seytek ise işleri yeniden düzene koyar.

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ

20 Temmuz 1974'de Türkiye'nin gerçekleştirdiği Barış Harekatı neticesinde yapılan toplumlararası görüşmelerin çıkmaza girmesiyle 15 Kasım 1983 yılında bağımsızlığını ilân eden KKTC, Türkiye'nin 60 km güneyinde bulunan Kıbrıs adası üzerinde kurulmuştur. Yüzölçümü 3.335 km²'dir. Toplam 9.251 km² olan ada yüzölçümünün %35'i KKTC'ye aittir. Coğrafi bakımdan düzlükler kapsayan KKTC, Beşparmak dağlarıyla ikiye bölünmekte, güneyinde ise Magosa'dan Lefkoşa'ya kadar uzanan Meserya ovası ile Lefkoşa'dan Güzelyurt'a kadar uzanan verimli topraklar uzanmaktadır.

Yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı tipik Akdeniz iklimine sahip olan KKTC'nin en sıcak ayları Temmuz, Ağustos, en soğuk ayları Aralık, Şubat göze çarpmaktadır. Yağış ortalaması ise 70 mm. civarındadır.

1996 kesin olmayan sayım sonuçlarına göre KKTC'nin nüfusu 200.587 olup, km²'ye 59 kişi düşmektedir. Nüfus artışı ise %1.1'dir.

Başkenti Lefkoşa olan KKTC'nin diğer önemli şehirleri Gazimagosa, Girne ve Güzelyurt'tur. Yeşil Ada olarak bütün dünyaca tanınan Kıbrıs adasının kuzeyinde yer alan KKTC'inde tarım ve ormancılık faaliyetlerine özel önem verilmektedir. Ülkenin %57'si tarım arazisidir. Turunçgiller, arpa, buğday, zeytinyağı, patates, havuç, meyvecilik ve sebzeçilik gelişmiş olup, sebze ve meyve açısından kendi kendine yeterli hale gelmiştir. Ülkenin kıt su kaynakları göz önünde bulundurularak modern sulama sistemleri kurulmuş, kısıtlı su kaynakları en rasyonel şekilde kullanılmaya çalışılmıştır.

Dağlık alanlarda küçükbaş, çiftliklerde ise büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Arıcılık gelişmiştir. 1980-95 yılları arasında 184 binin üzerinde canlı kuzu, 737 canlı dana, 54 binin üzerinde canlı oğlak, 2800 canlı keçi ve 1000 canlı koyun ihracatı gerçekleşmiştir. Ayrıca 3000 hektarlık bir alan ağaçlandırılmıştır.

Sanayi fazla gelişmemiş olmakla birlikte gıda, inşaat ve giyim dallarında oldukça önemli gelişmeler sağlanmıştır. Küçük ve orta büyüklükteki işletmeler şeklinde sanayi kurulmuş, 1995 yılında imalat sanayinde tesis sayısı 726'ya çıkmış istihdam edilen kişi sayısı ise 11.382'ye yükselmiştir. Lefkoşe, Gazimagosa ve Girne'de organize sanayi bölgeleri kurulmuş ve Gazimagosa'da kurulan serbest liman ile bu bölgede şu anda 22 işletme çimento ve deri paketleme, araç bakım ve onarımı, konfeksiyon imalatı ve transit ticaret sahalarında faaliyet gösterilmektedir. Elektrik enerjisi üretimi ülke ihtiyacını karşılayacak seviyeye gelmiştir.

Kuzey Kıbrıs tarihi ve turistik yerleri, güzel havası ve temiz çevresi ile turizmde her yıl gelişen cennet bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. KKTC'nin gayri safi milli hasılası 767.0 milyon dolar olup, ihracatı 68.5 milyon dolar, ithalatı 330.0 milyon dolardır. (1996 yılı verileri). Ekonomide önem arzeden sektörlerin başında %18.2 ile ticaret ve sanayi %13.5 tarım gelmektedir. Fert başına düşen milli gelir 4.156 dolara ulaşmıştır. Ciddi bir işsizlik sorunu yaşamayan KKTC'de çalışır nüfus 76.454'dür. Bu nüfus tarım, sanayi, inşaat ve kamu hizmetlerinde yoğunlaşmaktadır.

1963-74 yılları arasında Rum ablukası altında olan dış ticaret 1974 Barış hareketinden sonra aktivite kazanmış, Cumhuriyetin ilânından sonra da hız kazanarak büyümüştür. Bugün KKTC 70 ülke ile dış ticaret yapmaktadır. 1995 yılı itibariyle ihracatın %30'unu Türkiye'ye, %54.2'sini Avrupa'ya, ithalatının %53.2'si Türkiye'den, %27.1 ise Avrupa Topluluğu üzerinden yapmıştır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti dışındaki Türk Cumhuriyetleri ile ticarî ve siyasi faaliyetlerini artırma yönünde yoğun çabalar harcanmaktadır. Anayasa 5 Mayıs 1985 tarihinde yapılan halk oylaması ile kabul edilmiştir. Çok partili demokratik bir sisteme sahip olan KKTC, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğüne dayalı, lâik ve bağımsız bir devlettir.

Cumhurbaşkanı, başbakanı, bakanlar kurulu ve parlamentosu olan KKTC'nin en büyük sorunu uluslararası tanınmadır.

ÇAĞDAŞ KIBRIS EDEBİYATI

Kıbrıs Türk şiiri 'Divan' ağırlıklıdır. 1571'de fethin tamamlanmasından çeyrek yüzyıl sonra başkent Lefkoşa'da bir Mevlevi Tekkesi açıldığını görürüz.¹ Şiirimize ocaklık eden işbu kültür merkezi olmuştur. Osmanlı edebiyatının son tezkiresi olan ve ananeye uyularak 31 Mart 1949'da eski yazı ile oluşturulan Tuhfe-i Nâil'deki² 5000'i aşkın şair arasında 13 de Kıbrıslı vardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde şair sayısında bir artma görülür. Bunlara bir başka kaynakta³ rastladıklarımızı da katarsak bu yüzyıldaki şair sayısı 10'a varır. Gerek bunlara ve gerekse bunlardan biri olan, ve Sultan II. Mahmud döneminde 'Sultânü'ş-Şuarâ: Şâirler Sultânı' gibi müstesna bir unvanı hak eden Müftü Hasan Hilmi Efendi'ye⁴ bakıldığında Kıbrıs'taki şiir düzeyini anlamak mümkündür. Yine, XIX. yy.'da, Eski Zağra (Bulgaristan) doğumlu olup Kıbrıs'ta üst kademe yöneticisi sıfatıyla bulunan ve burada bir 'divan' oluşturan Handî³ ile, Hala Sultan Tekkesi şeyhlerinden Meh-med Şem'i'yi;⁶ ve nihayet din ağırlıklı şiirlerini 'divan' tertibiyle bir kitapta toplayan bu geleneğin son halkası Hasan Nesîb'i⁷ de araya ekleyebiliriz.

1890'lı yıllarda gazetelerin yayın hayatına girmesiyle edebiyat alanında bir canlılık göze çarpar. İlk mizah gazeteleri Kokonoz (1896) ile Akbabada (1897) Ahmed Tevfik Efendi mizahın en güzel örneklerini verir.⁸ Ahmed Tevfik Efendi bu çizgisini daha sonraki yıllarda çıkardığı Mir'at-ı Zaman (1901-1910) gazetesinde de sürdürecekti.⁹ Gazete sayfalarında şiirin yanı sıra hikaye¹⁰/roman/oyun¹¹ yayınları/tefrikaları görülmeye başlanır. İlk kitabımız Mûsâme-ret-nâme¹² -İstanbul'dan Emin Nihat Bey'e ait kitabın (1871) yeniden basımıdır- 1892, ilk tiyatro eseri Hicrân-ı Ebedi 1893, ilk romanımız Yâdigâr-ı Muhabbet¹³ 1894 yılında yayımlanır. Nâmık Kemal'in Magosa günlerinden

arkadaşı Kaytaş-zâde Mehmed Nâzım Efendi (1857-1924), Nâmık Kemal'den sonra ikinci üstadı Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Beylerden aldığı feyizle onların çizgisindeki şiirlerini¹⁴ yaşamı boyunca sürdürür. XX. yy.'in ilk on yılında gösterilen edebî ve sosyal etkinlikler ise, bir ölçüde, Ahmed Râik Efendi'nin Eski Şeyler¹⁵ adlı kitapçığında toplu olarak verilmektedir. Bu yazarların bazıları, tercüme konusunda gösterilen girişimler ile Kıbrıs aydınlarının Türk dünyasıyla ilgilendiklerinin, dil gibi, din gibi ortak konular irdelediklerinin örnekleridir.

XX. yüzyılın ilk çeyreği iç ve dış olmak üzere bir dizi sarsıntıları da beraberinde getirir. 1908 II. Meşrutî-yet'in İlanı, 1909 31 Mart Olayı, 1911, 1912 Trablus-garb ve Balkan Savaşları, 1913 Girit adasının elden çıkarılması, 1914-18 I. Dünya Savaşı ve onun sonucuna bağlı olarak 1919'da başlatılan Anadolu Kurtuluş Savaşı... İmparatorluğun bütün bu iç ve dış sarsıntılarından göreceli dahi olsa etkilenen Kıbrıs Türkleri yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla (29 Ekim 1923) kendilerini güvencede hissederler. İlk iş olarak derlenip toparlanıp teşkilatlanmaya, Türkiye'deki sosyal değişiklikleri yaşama geçirmeye çalışırlar. Lozan Antlaşması'yla (24 Temmuz 1923) Kıbrıs resmen Anadolu'dan koparılmış ve Büyük Britanya'nın bir Taç Kolonisi (Crown Colony-10 Mart 1925) olmuştur.

İdarî ve sosyal değişikliklerin yarattığı sarsıntıların yanı sıra Kıbrıs Türkleri 1878 ve 1914'den sonra kendilerini üçüncü göç dalgasının içinde bulurlar. Toplumun derlenip toparlanması 1920'lerin sonlarına doğru gerçekleşmeye yüz tutmuşken dünya ekonomik buhranı bütün şiddetiyle Kıbrıs'ta da yaşanacaktı, İngilizlerin Ada'ya gelişlerinin 50. yıldönümü 1928'de parlak törenlerle kutlanır. 1929 yılının sonbaharından itibaren de Kıbrıs Türkleri Latin harflerini hayata geçirmeye başlarlar.

Türkiye'de operet modası alıp yürümüştür. 1929 yılında Nâzım Ali İleri (hikâye ve romancı Selim İleri'nin amcası) burada da ilk operetleri 16 yazar.

1931 Rum İsyanı'yla gelen olumsuz ortama (sıkıyönetim) karşın 1930'lu yılların edebî etkiliklerinde bir kıpırdanma olduğu görülür. Lise Müdürü İsmail Hikmet Bey (Ord. Prof. Ertaylan) Kıbrıslılara örnek olsun diye Efenin Düğünü¹⁷ ve Korsan'ın Gözdesi operetlerini oluşturup sahneler.

"--Hikmet Afif Mapolar (Muzaffer Gökmen) küçük oylumlu oyun ve romanlarını (Duman, 1935, oyun; Kahraman Kaplan, 1936, roman; Son Damla, 1937, roman; Diken Çiçeği, 1938, roman; Son Çıldıırış, 1939, roman) bu yıllarda yazmaya başlar ve yaşam boyu bu etkinliklerini sürdürür; bir İngiliz'e ait, üç dilde yayın yapan Embros dergisinde de yalın bir dille kısa hikâyeleri¹⁸ yayımlanır. Yine aynı dergide Necmi Sakıp Bodamyalı-zâ-de'nin Türk ve İngiliz edebiyatından çok özenle yaptığı birbirinden güzel çevirileri¹⁹ çıkar. On yılın sonlarına doğru da İsmail Karagözlü'nün (Alptekin, Anlar) ilk şiir kitabı 'Kalbden Damlalar'ın yayımlandığını görürüz.

Bunlardan bir bölümü,, (şiir, düzyazı) ürünlerini sonradan, 'Çığ' (1943) adlı bir güldestede toplayacaklardı.

1940'h yıllarda Türkiye'de Garip akımı başladığı halde Kıbrıs 20 yıl gerilerden hâlâ daha Cumhuriyet sonrasının ortamında, millî ölçü heceye bağlı olarak şiirler yazmayı sürdürüyordu. T.C.'nin Lefkoşa Konsolosluğu'nda görevli ve Çığ Hareketi'nin lokomotifinde olan Hikmet Taşkent ('Bursalı' takma adını da kullanıyordu.) 1945 yılında Ada'dan ayrılmış ve bu dönemin şiirlerini aynı yıldan bir kitapta toplamıştı (Afrodit'in Ada-sı'ndan, Ankara 1945). Savaş yılları nedeniyle Türkiye ile ilişkilerin kesik olmasından dolayı Kıbrıslı sanatçıların ne 'yasaklı' Nâzım Hikmet'ten ne de 'Garip' akımının özelliklerinden haberleri vardı. Ortalarına doğru, savaşın lehlerine biteceğini anlayan İngilizlerin kemer gevşetmesiyle bir dolu gazete/derginin çıkmaya başladığı görülür.²⁰ Gazetelerden Yankı²¹ ile dergilerden Ocak ve Dünya²² belirginlik kazanırlar. Ocak'ta İngiliz edebiyatından sık sık çeviriler yapıldığı da gözlemlenir. Şiirde dört bayan öğretmen Pembe (Yusuf) Marmara, (Urkiye) Mine (Bal-man), Engin Gönül (Emine Otan) ve Necla Salih Sub-hi'nin yanı sıra Nazif Süleyman (Ebeoğlu), İsmail Karagözlü (Edip, Anlar), Nevzat M. Yalçın, Ahmed Esâd, Rauf R. Denктаş, Ahmet Muzaffer Gürkan, Cevdet Hüseyin (Çağdaş), İsmail H. Yeşilada, Cem Sual, adlarını duyurmaya başlarlar. Bunlardan bazılarının İstanbul'daki 7 Gün dergisinin, Nihad Sami Banarlı yönetiminde ki edebiyat sayfasını açması ölçüsüz-uyaksız şiire geçişi bir süre daha gerilere atmaya yardımcı olacaktı. Aralarından Pembe Marmara çok seyrek dahi olsa serbest şiir denemeleri yaptığı halde bu dalın en başarılı birkaç örneğini vermek hikâyeci/romancı/oyun yazarı nitelikleriyle tanınan Hikmet Afif Mapolar'a nasip olacaktı.²³ Çok geçmeden de Mustafa Bürklüce imzalı Nâzım Hikmet

çizgisindeki iki şiirin yerli bir derginin sayfalarına aktarıldığını görürüz.²⁴ Bu etkinlikleri, serbest şiirin Kıbrıs'ta da uç vermeye başlamasının ilk örnekleri diye sayabiliriz. Çevirilerde ise Selçuk Selim, Nazif Süleyman (Ebeoğlu), Semih S. Umar ve Necdet Nereli'nin imzaları var. Ayrıca, Semih S. Umar hikâye, İsmail Karagözlü ise hikâye/roman dallarında kendilerini gösterirler. Semih S. Umar'ın, Karagözlü gibi, şiir denemeleri de olduğuna değinilmelidir. Karagözlü'nün romanı (aslında uzun hikâye) Saadet Yolcuları (1940), Nazif Süleyman'ın (Ebeoğlu) şiir kitabı Beyrut Rıhtımlarında (1942); oyuncu/yönetici olarak Kıbrıs Türk sahnesine büyük emekleri geçen Osman Talat'ın (Alkan) Yüksel piyesi (1942), Hikmet Afif Mapolar'ın (Muzaffer Gökmen) milli oyunları Meş'ale (1942), Mucize (1943), Altın Şehir (1945), hikâye kitapları Toprak Aşk (1943) ve Kahve Fincanındaki Aşk (1943) ile Kendime Dönüyorum (1943) romanı; Kemal E. Sakarya'nın Döğüşe Hasret (1944) piyesi, Reşat Süleyman Ebeoğlu'nun İngilizce ve Fransızca kaynaklardan oluşturduğu çocuklar için Esop Masalları (1947) bu on yıl içinde yayımlanmış başlıca eserlerdir.

II. Dünya Savaşı'nın (1939-45) hemen sonrasında itibaren Osman Türkay'ın da şiirleri gazete sayfalarında görülmeye başlanır. Bunlar hece ölçüsü ve kalıplarına uygun olarak yazılmış bulunsalar dahi Osman Türkay çok geçmeden serbest nazmın denemelerine girişecekti. Araya bir de Ca-vit Hüseyin Avni'yi katabiliriz. Hece ölçülü-uyaklı şiirlerinden bir bölümünü Tabiat Sayıklıyor (İstanbul 1949) adlı bir kitapçıkta toplamıştır. Türkiye'deki yükseköğretimde iken Nâzım Hikmet çizgisinde şiir denemelerine girişecek, ancak ailesiyle birlikte Avustralya'ya göç ettiğinden, bildiğimiz kadarıyla, buralarda iken onları hayata geçiremeyecekti. Bir başka şiir heveslisi Salahi Ramadan (Sonyel)'in de, on yılın sonlarına doğru şiir kitapçığını görecektik: Bir Kalb Haykırıyor (1948).

Kıbrıs Türk edebiyatı Osmanlı döneminde İstanbul, Cumhuriyet'ten bu yana da Türkiye edebiyatının bir uzantısıdır. Akımlar ve öbeleşmeler içinde bulunulan siyasî ve sosyal durumlara göre değişik süreli gecikmelerle Kıbrıs'a hep yansımışlardır. Bu edebiyatın Akdeniz'den de renkler taşıması çok doğal sayılır.

Çağdaş Edebiyatın Oluşum ve gelişimi

1. 1950'Lİ YILLAR

Türkiye'den toplu halde ortaöğretim kurumlarımıza öğretmen akışı Demokrat Parti'nin iktidara geçtiği (14 Mayıs 1950) tarihten hemen sonra başlar ve kesintisiz olarak Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulduğu 16 Ağustos 1960 yılına değin sürer. Ada'ya atanan seçkin edebiyat öğretmenleri arasında Naim Buluç, Mehmet Durulgan, İbrahim Zeki Burdurlu (ö. 1984), Halid Akarca, Mehmet Öner, Mehmet Irmak, Orhan Ural, Hüseyin Gür-tunca ve Arif Nihad Asya (ö. 1975) gibi, meslekî bilgilerinin yanı sıra, şair olanlar da vardı ve Kıbrıslı öğrencilerin yetişmelerinde bunların payları büyük olmuştur. Ayrıca toplu halde Kıbrıslı öğrencilerin yükseköğretim kurumlarından geçirilmeleri, yatkın kişilerin Türk edebiyatını öğrenmelerinde, sanat çevrelerini tanımalarında başlıca etken olmuştur. Dahası, iletişim aracı radyo devreye girmiş, sanatçılara sayfalarını cömertlikle açacak olan İstiklal gazetesi (28 Ekim 1949) de yayın yaşamına atılmış bulunuyordu. Edebiyat ve sanat bağlamında Kıbrıs'ta ilk kez oluşmuş böylesi uygun bir ortamda da atılımlar beklemek çok doğaldı. Bizde çağdaş

şiiirin oluşmaya başladığı bu on yıldaki etkinlikleri, düzyazı çalışmalarıyla birlikte, sıralamaya çalışalım:

İstanbul Vefa Lisesi'ndeki öğreniminden sonra 1950 yılında Kıbrıs'a dönen Özker Yaşın'ın, en azından, zamanın şairleri, Nâzım Hikmet ve Garip akımı hakkında bir bilgisi vardı. Çok geçmeden Kıbrıs'ın şiir alanında küçücük bir kitapla (Ol Alem 1952) boy gösterir. Kıbrıs o günlerde hâlâ bir İngiliz sömürgesiydi. Türk halkı için önemli olan, bu topraklarda iyice tutunmak ve şerefli bir yaşam sürmektir. Bunun için de, herşeyden önce, geçmişimize sahip çıkmak, Türkiye ile bağları güçlendirmek ve Atatürk sevgisini içimizde taşıyıp onun izinde yürümek durumundaydık. Sağlam dizelerle kurulmuş şiirler ise bunları dile getirmenin en güçlü araçları olurdu. Fetih günlerinde Lefkoşa surlarına bayrağı ilk diken savaşçı adına, Bayraktar Destanı (1953), Atatürk sevgisini dile getiren, Kıbrıs'tan Atatürk'e (1953), özgürlük savaşımız için, Namık Kemal Kıbrıs'ta (1957), Kıbrıs'ta Bayrak (1958), Kıbrıs Mektubu (1958), Bayraktar Türküsü (1959) hep bu hedeflere dönük, o günlere değin görülmedik yoğunlukta girişimlerdi. Ol Âlem (1952) çizgisindeki şiirler ise Limanda Bir Gemi (1956) ile sürdürülür. Arada bir de romanı var: Bütün Kapılar Kapandı (1955). Seksen iki yıllık bir aradan sonra Türk askerinin yeniden Ada'ya gelişini selamlayan dizeler, gerçekleşen bir rüyanın sevinciydi. Tedhiş örgütü EO-KA'nın 1 Nisan 1955'te silahlı eylemlere girişmesinde, sömürgecilere karşı 27-28 Ocak 1958 direnişinde 1963'ün Kanlı Noel'inde, 6 Ağustos 1964 Dillirga bölgesindeki soykırım girişiminde, 15 Kasım 1967 Geçit-kale-Boğaziçi saldırılarında ve nihayet 20 Temmuz 1974 Barış Harekâtı'yla gerçekleştirilen yaşamsal dönüm noktasında Kıbrıs Türklerinin görüp geçirdikleri Özker Yaşın'ın dizelerinde damar damar atmaktadır. Özcesi; Kıbrıs'ta yurt, bayrak, Atatürk sevgisi, şehitlerimize saygı... dendi mi, ilk akla gelen, Özker Yaşın'ın dizeleriyle, destan ve oyunları olur. Şiir çalışmalarını 1987'den bu yana yerleştiği İstanbul'da da sürdürmektedir. Ancak biz, Özker Yaşın'ın şiirimizdeki yerini İstanbul'a göç edene dek, hep bu 'bütünlük' içinde görüyoruz.

Şiir yaşamını yurt dışında sürdürenlerden biri de Osman Türkay'dır. 1950'lilerin ilk bir iki yılında Türkiye'de çalıştıktan sonra Londra'ya yerleşmiş ve kısa bir süre Kıbrıs'ta kaldıktan sonra yeniden Londra'ya dönerek ölümünden (22.1.2001) birkaç ay öncesine kadar hep orada yaşamıştır. İlk şiir kitabı Yedi Telli'yi yıllar sonra, ancak 1959'da yayımlar. Şiirle uğraşı bir yaşam biçimi haline getiren Türkay, Türkçe ve İngilizce 16 şiir kitabı yayımlamış, ultra-modernist dizeleriyle, bazı çevrelerde, kendisini 'Uzay Çağı Mistiği' olarak kabul ettirmiş, şiirleri birçok dile çevrilmiş, 25 ödülün sahibi olmuştur.

Osman Türkay, İngiliz şiirinin etkisinde başka ufuklara yelken açsa da, temalarını Kıbrıs'tan seçtiği şiirleriyle ülkemizin gelişim çizgisindeki özgün yerini hep koruyacaktır.

Hececi şairlerden Engin Gönül, ilk ve tek şiir kitabı 'Sana Doğru'yu 1952 yılında yayımlar. Kitap, üstad bildikleri 7 Gün dergisinin edebiyat sayfası yöneticisi Nihad Sami Banar-ı'ya sunudur. Türkiye Mine (Bal-man) de aynı yıl yayımladığı kitabının adını 'Yurduma Giden Yollar' koymuştur. İlk şiir, yani kitaba adı verilen Yurduma Giden Yollar, Türkiye sevgisini/özlemini içtenlikle dile getirmesinin yanı sıra bizde serbest şiirin ilk güzel örnekleri arasında yerim alır.

Dört kadın şairlerimizin etkinlikleri türlü aralıklarla bu on yılın içinde son bulur. Necla Salih Subhi (ö. 2000) hiç kitap yayımlamamış, Pembe (Yusuf) Marmara'nın (ö. 1984) şiirleri ise ölümünden sonra kardeşi Selma Yusuf Saygın tarafından bir kitapta toplanmıştır Pembe Marmara, Şiirler, 1986. 1 Ocak 1885 doğumlu Ahmed Es'ad Bey de şiirlerinden bir demeti aralarında yeni şiir örnekleri de olduğu halde- Ahmet M. Gurkan'ın önsözü ve Hikmet Afif Mapolar'ın takdim yazısıyla 1956'da yayımlar. Nevzat M. Yalçın ise 40'lı yılların ortalarına doğru yükseköğretim için gittiği Ankara'da Hisar dergisi çevresinde edebî etkinliklerini sürdürmüştü ve 1970 yılından bu yana yerleştiği Almanya'da, günümüze değin, şiirden kopmamıştır. Şiir kitaplarını yıllardan sonra yayımlayacaktı.

Üretken sanatçı Hikmet Afifi Mapolar (Muzaffer Gökmen), gazeteciliğin yanı sıra hikâyelerini, romanlarını ve Hulki Seza takma adlı serbest şiir ürünlerini vermeyi sürdürmektedir. İki romanı Köknal (1953) ile Üçümüz (1956), Çardak Yayınlarının birinci ve altıncı kitapları olarak yayımlanır. Ayrıca gazetelerde hikâye/roman tefrikalarını da devam ettirmektedir.

Mapolar, edebiyatımızın yerli dokularla işlenmesinden yanadır. Bu 'boşluğu' gören Mapolar başka sanatçıları da uyarmayı boyun borcu bilir: "Şair var, şiir yok; hikayeci var, hikâye yok. Şiir yazıyorlar; fakat bizi, bizim insanlarımızı, bizim toplumumuzu, bizim hayatımızı, bizim havamızı, renklerimiz bulamıyoruz o şairlerin şiirlerinde. Aşktan bahsedenler, denizi dile getirenler, ağaçla konuşanlar, ıstıraplarını yaşayanlar var ama bizi yazanlar yok. Daha açık konuşalım; bu şiirlerde Kıbrıs yok, Yeşil Yurt yok. Sanatçı özgür olmalı, dilediğini yazmalı; fakat bizi, bizim insanlarımızı da dile getirerek bir 'yerli' sanat yaratma yolunu tutmalı."25

Bu on yılda dört derginin yayımlandığını görürüz: Gençlik, Çardak, Kıbrıs Postası, Sesimiz. Yanı sıra, Türk Edebiyatçıları Derneği kurulur. Mapolar'ın sahibi olduğu Çardak dergisinde Samet Mart (Sacit Tekin), Hüseyin Şenol, Mustafa Tangül, Şina-si Tekman ve Numan Ali Levent gibi imzalar dikkat çekmekteydi. Bunlardan Şinasi Tekman, sonradan, ağaç-yontu sanatçısı olarak tanınacak; Samet Mart ile Numan Ali Levent ise hikâye alanındaki çalışmalarını sürdürerek ilginç örnekler vereceklerdi. Samet Mart hikâye kitabı Hokkabaz (1954), Çardak Yayınlarının beşincisi olarak yayımlanır. İçindeki 18 hikâye gerek kurgu, gerekse içerik olarak o günlere değin az rastlanan bir düzeydeydi. Daha sonraları müzik öğretmeni olarak görev yapan Sacit Tekin (Samet Mart) 1963 Noeli'yle gelen bunalımlı günlerde emekliye ayrılıp müzikten olduğu gibi edebiyattan da kopacaktı.

Şinasi Tekman, Nasreddin Hoca Şiirleri (1954) ile Atatürk Çocuklarına Şiirler'i yayımlar (1955). Ayrıca O'nun iki perdelik bir komedisi var: Haydan Gelen Huya Gider (1956). Yine, çocuklar için ağaç ve orman şiirleri yayımlar: Yeşilada (1956).

Numan (Ali) Levent'in 15 hikâyeyi içeren ilk kitabı Her İkisi (1955), Kıbrıs Postası Yayınlarından çıkar.

Bir başka hikayecimiz/romancımız ise Argun E Korkut'tur. Kore Savaşı'na askerî tercüman olarak katılan sanatçı, bu savaşla ilgili anılarını kitaplaştırmıştır:

Kore Yollarında, 1951. Sönen Yıldız ise tefrika edildiği gazetenin sayfaları arasında kalmıştır (Bozkurt gazetesi: 15.3.1952-28.6.1952). Kızlar Kocasız Kaldı (1953) kitabında ise 7 kısa öykü

bulunmaktadır. Argun Kor-kut'un yazdığı, fakat yayımlama fırsatı bulamadığı türlü konularda 12 eseri daha vardır.

2 Şubat 1952'de Lefkoşa'da bir Şiir Gecesi düzenlenir ve orada okunan şiirler aynı yıl 'İlk Demet' adı verilen bir kitapçıkta toplanır (Bkz. İlk Demet-Şiir Gecesi Hatırası-Lefkoşa 1952, 60 s.). Geceye katılan 13 şair arasında İbrahim Zeki Burdurlu'nun iki de öğrencisi vardı: Mustafa İzzet Adiloğlu, Taner Fikret Baybars. Kendilerini o gece kanıtlamalarının ardından Adiloğlu Bacadan Tüten Duman (1952) ile İnsanlardan Ayrı (1953) kitapçıklarını yayımlar. Henüz bir lise öğrencisi olan Baybars'ın kitabına verdiği ad ise Mendilin Ucundakiler (1954) olur.1 Her ikisi de İngiltere'ye yerleşmiş bulunuyorlar. Baybars, ise sonradan Fransa'ya geçecekti. Adiloğlu, günümüze değin, şiirden kop-A macuğı halde, Baybars İngiliz edebiyatı içinde kendine bir yer ayırabilme uğraşı verecekti. 10 Eylül 1953'te yer alan Baf depremi dolayısıyla oluşturulmuş bir şiir kitapçığını da burada belirtmek isteriz: Salahi Ramadan (Sonyel), Canavar Toprak, 1953.

On yılın ilk yarısı itibariyle şiirimizin filiz sürmesi ortamında gazete/dergilerde imzaları görülenler arasında Oğuz Kusetoğlu, Ali Sedat Hilmi (Törel) ve Bener Hakkı Hakeri de vardır.

Bu on yılın koşullarında Oğuz Kusetoğlu'nun şair-öğretmen kimliğiyle öğrencilere ve halka milli bilinci ve yurt sevgisini aşlamak için gösterdiği çabalar unutulacak gibi değildir. Daha sonraları serbest şiire yönelerek aşk temasına öncelik verdiği görülen Kusetoğlu, çeyrek yüzyıldan bu yana edebiyattan kopmuş sayılır.

Ali Sedat Hilmi (Törel) ise, Larnaka'daki American Academy diye bilinen misyoner okulu çevresinde yetiştiğinden ilk şiir kitapçığını İngilizce olarak Larnaka'da yayımlar: Verse At Random (1953). Yükseköğrenimini tamamladıktan sonra Türkiye'ye yerleşerek Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaparken şiir çalışmalarını da sürdürmekten geri kalmamıştır. Başka çalışmalarının yanı sıra türlü tarihlerde yayımlanmış 6 da şiir kitabı vardır.

Bener Hakkı Hakeri'nin şiir dünyasındaki ilk kitapçığı bir destan denemesidir. Lefkoşa'nın Fethi (1956). Yine aynı yıl Nasreddin Hoca fıkralarını menzum halde sunacaktı. Daha sonraki yıllarda edebiyatın hemen her dalında eserler verecek ve 'kültür adamı' kimliği ağır basacaktı.

On yılın 2. yarısında edebiyatımıza yeni adlar eklenir: Kutlu Adalı, Fuat Veziroğlu, Hizber M. Hikmet (Hikmetağalar), Neriman Cahit, Mehmet Kansu, Fikret Demirağ bunlar arasındadır.

Antalya Lisesi'ni bitirdikten sonra 1954 yılında yurda dönen Kutlu Adalı, lise yıllarında başladığı edebiyat etkinliklerine Kıbrıs'ta da devam etmiş, az sayıda dahi olsa, özgün şiirlerini ölüm tarihine (6.7.1996) değin sürdürmüş; halkbilim malzemesi derlemeleri yapmış, millî oyunlar, politik taşlamalar yazmıştır.

Şiire iyi başlayan ve ilerisi için umut veren Fuat Ve-ziroğlu, hukuk öğreniminin ardından aktif politikaya girdi, siyasî polemiklere karıştı ve şiirden koştı. İlk ve son şiir kitabı Çukur Yanaklı'yı 1961 yılında yayımlamıştır.

Hizber M. Hikmet'in ilk kitapçığı edebî düzyazılarından oluşturulmuş Aşksız Yaşanmaz'dır (1958). Onu şiir kitapçığı Eylül Misafiri (1958) izler. İkinci edebî düzyazı kitabı ise bundan 4 yıl sonra

1962'de yayımlanır: Teselli. Ancak bütün ailesini büyük ölçüde etkileyen talihsiz bir olaydan sonra Hizber M. Hikmet (Hikmetağalar) uzun süre suskunluğunu koruyacak, edebî etkinliklerini günümüze taşıyamayacaktı. Fakat ölümünden (4 Mart 1993) bir süre önce bazı arkadaşlarının yürek - lendirmesiyle Kıbrıs gazetesinde "Semtler ve Anılar" genel başlığı altında bir yazı dizisine başlayacaktı. Bunlar daha sonra bir kitapta toplanmıştır: Eski Lefkoşa'da Semtler ve Anılar, Maarif Yayınları İstanbul 1996.

Geriye kalanlardan üçü ise edebî etkinliklerini günümüze değin sürdürmüşlerdir. Aşk, ihaneti, kavga ve kadın olmanın erdemini şiirlerine yansıtan Neriman Cahit, Akdeniz kültürü olgusunu hep gündemde tutmuştur. Şiir çizgisi duygu ve imge dünyasından giderek toplumsallığa yönelir. Ama, özde, onun felsefesi 'insan'dır, insana dair herşeydir; kendisine en çok dokunan da kadınların ezilmişliği... Şiirlerinin bir bölümünü Ayseferi (1995) adlı kitapta toplamıştır.

Şiire kendi yaşlılarının yolundan başlayan Mehmet Kansu on yılın sonlarına doğru yükseköğrenim için gittiği Ankara'da soyut şiir akımıyla karşılaşır ve şiir çizgisinde bir dönüşüm başlar.

Bu on yılda şiirin güzel örneklerini veren ve gelecek için bir umut olan Ahmet M. Gürkan'ın henüz 38 yaşında iken hayatını yitirmesi (1962) yüzünden gazete sayfaları arasında kalan şiirleri/düzyazıları uzanacak eli bekliyor.

1 Nisan 1955 gününün geceyarısında saatler tam 24.00'ü gösterirken Ada'nın her yanında patlatılan bombalarla EOKA tedhiş örgütünün silahlı eylemlere başladığını ilan etmesi, 27-28 Ocak 1958 de Lefkoşa'da-ki sömürge askerlerinin baskılarına şehitler vererek gösterilen direniş gibi olaylar bazı Kıbrıs Türk şairlerini, en azından belli bir süre için, özgürlük arayışları yerine direniş şiirlerine öncelik verme durumunda bırakmaya yetecekti. Bu olguların etkileri, daha çok bir sonraki on yılda verilen eserlere yansımıştır. Ama, böylesi bir kargaşa ortamında bile yine şiir kitapları yayımlanabiliyordu. Sonradan iyi bir tiyatro sanatçısı olacak, ancak -ne yazık ki- bu dünyadan genç yaşında göçecek olan Üner Ulutuğ'un (ö. 1978) Utanan Çiçek (1958) kitapçığı buna örnektir. Bu on yıl kapanmadan direniş çizgisindeki dizeleriyle hatırlanan Oktay Oksüzoğlu'nun Gel Mehmet (1958) ve Kıbrıs'tan (1959) adlı kitapçıkları yayımlanır.

2. 1960'li Yıllar: 1940'lı yıllardan beri şiirin içinde olan Nevzat Yalçın ilk şiir kitabını bu on yılda yayımlar: 'A' Sokağı (1969). Mapolar'ın ise Beyaz Gül (1962) adlı romanını görürüz. Hüseyin Murat'ın Kıbrıs'tan Nükteler (Teksir halinde, 1961) ve Kıbrıs'tan Şaka-Fıkra-Nükteler (1962) derlemeleri artarda okuyucuya sunulur. Numan Ali Levent'in (Ferid Gören) ikinci öykü kitabı 'Bir Gelin Aranıyor' 1960'da yayımlanır. Artık, Kanlı Noel sonrasının ortamı gelip çatmıştır. Sanatçımızın iki perdelik Hücredekiler (1965) oyununda direniş konu edinilir; ardından direniş öykülerinden oluşturulmuş Kanlı Noel (1965) yayımlanır.

Bu on yılın başlarında Aşkların Aşkı (1962), Aşkolsun Aşka (1962), İp (1962,1963) gibi sevda kitapçıkları çıkaran Bener Hakkı Hakeri; içine düştüğü ottamda, Üç Kere Limasol, Limasol Türk Savunması (1964), Limasol'da İkinci Plevne Savunması (1965) gibi eserleriyle direniş

şiiirleri/destanları yayımlayacaktı. Kanlı Noel'in hemen ardından, tıpkı I. Dünya Sa-vaş'ında (1914-18) Çanakkale'ye koşan yükseköğrenim gençliği gibi Kıbrıslı üniversite öğrencileri de. yurdun en duyarlı bir bölgesini savunmak üzere Dillirga ya (Erenköy) çıkarlar ve arkada şehitler bırakarak iki yıl sonra bir vapur gönderilip Türkiye'ye geri alınırlar. (Mart 1964-Şubat 1966) Bunlar arasında; şiir yeteneğini sezip özel ilgi göstererek bu gencecik çocuğun şiir ufkunu açan, ona sağlam dize yapısı kazanmanın gizlerini öğreten Arif Nihad Asya'nın lisedeki öğrencilerinden Süleyman Uluçamgil de vardı. Ama o ise, yüreğinde Anadolu sevgisi ve o toprakların çocuğu 'İzmirli Kızım' sevdasını; gözlerinde Kıbrıs özlemini taşıyarak şehitler arasına karışanlardan olacaktı. (21.7.1964) Şehit düştüğü mevzide, bir mukavvaya yazılı halde şu dizeleri bulunmuştu: İstanbul'da izbe bir evin/Tavan arasında/Yarın» kalmış şiirlerim/Bir soğuk heyecan içinde/Beni bekler... Arkada; bir deste mektup ve yanda kalmış bir roman (Dillerin Ucundan), yarım kalmış bir oyun (SarayGibi), Yakılmış Yurt Türküleri (1961-64) Türk Ordusu- nun İzmir'e Girişi, Sevda Ezgileri (1961-63), Gurbet, Doğa ve Çağ Ezgileri (1961-63), Bir Şehitten Seslenişler (ortak çalışma-1964), Dillirga Akşamları (1965) ve Âsi (Ortak çalışma-1966) gibi eserler bırakarak göçtü bu dünyadan. Hocası ve üstadı Arif Nihad Asya'nın onu konu edinen bir de rubaisi vardır. (Bkz. Kıbrıs Rubailer, 2. baskı, Defne Yayınları, 95.s). Süleyman, 27-28 Ocak 1958'de sömürgecilere karşı duran insanlarımızın arasına katıldığında henüz 14 yaşında bir çocuktü.

Şiire ilkin kısa kısa dizelere sözcük oyunları, espri, ironi, uçarılık, çapkınlık, pervasızlık karıştırarak başlayan Orbay (Mehmet) Deliceirmak'ın giderek direniş şiirlerine de yer verdiği gözlemlenir. Edebiyata bir romanla (El kapılarında-1960) ayak atan, Süleyman Uluçam-gil'in can arkadaşı Orbay, birbirlerini kısa aralıklarla izleyen Peykin Telsizi'nden (1961) ve Bursa Gözlümden (1962) sonra Sömürge Çocuğunun Türkiyesi (1963), Bir Şehitten Seslenişler (ortak çalışma-1966) ve Saat Dokuzu Beş Geçe (1967) kitapçıklarını yayımlar.

Özker Yaşın ise Mehmetçik Kıbrıs'ta (1960), Babil Daha Uzakta (1963), Atatürk'e Saygı Duruşu (1963), Kanlı Kıbrıs (1964) ve Oğlum Savaşa Mektuplar (1965) kitap çiklarıyla şiir çalışmalarını sürdürür.

1962 yılında Kıbrıs Türk Sanatçılar Ocağı'nı kurup ilk başkanı olan Oktay Öksüzoğlu, şiir etkinliklerini Erdoğan Saraçoğlu'yla ortaklaşa Kıtılık Tarlaları (1965) ve Oydaşlar (1966) adlı kitapçıklarla sürdürmeye devam eder. Limasol'da ise Kenan Salih İnatçı, Millî bilinci ayakta tutmak için şiir kitapçıklarından Mücahit (1965) ve İlham'ı (1965) yayımlar.

Dillirga'yı (Erenköy) konu edinen yazarlarımızın/şairlerimizin yanı sıra orada bulunan öğrenci-savaşçılar da kendi yaşamlarını, iç dünyalarını, özlemlerini dizelere/yazılara dökmüşlerdir. Bunlardan örnek olarak Hüseyin Laptalı'nın Erenköy Sürgünleri (1966) ve Raşit R. Şoforoğlu'nun Harb Akşamları (1967) verilebilir. Yine, Erenköy mücahitlerinden Erol Tevfik'in Erenköy'de Akşam'ı; Ali Ertuğ-rul'un Senin İçin Kıbrısım'ı; Hünalp Ali'nin Erenköy Marşı, Alkan Şefik'in aynı adı taşıyan şiiri, İsmet Dağ-lar'ın Önce İstiklal'i, Sıdkı Bilmen'in Erenköy Santralı, Hüseyin Gazi'nin Erenköy Geceleri, Adil Alkan'ın Ümitler Dünyası... bir umudun, bir özlemin ve düş kırıklıklarının yansımalarıdır. Kıbrıs şehitlerinin âdeta simgesi sayılan Pilot Yüzbaşı Cengiz Topel hakkında da gerek

Kıbrıs ve gerekse Türkiye'de pek çok şiir yazılmıştır. Bu şairler arasında Fazıl Hüsni Dağlarca ve Arif Nihad Asya gibi ünlüler de vardı (Bkz. Şiirlerle Kutsal Savaş ve Direnişimiz, Hasan Şefik Altay, Lefkoşa 1971, 38. s.)

Lefkoşalı Konur Alp (Onur Mustafa), Beşparmaklar-daki mücahitlik günlerinin esintisiyle oluşturduğu anı-öykü kitabı Kıbrıs Anemonları'nda (1966), Kanlı Noel sonrası mücahitleriyle savaş ortamındaki halkın yaşamlarından ilginç kesitler verir. Aşkına İthaf (1969) adlı bir de romanı vardır. İkinci bir anı-öykü kitabı da gazeteci Eşref (Nidai) Çetinel'in kaleminden çıkma: Küçük Dünya (1967). Çetinel, bir avuç Kıbrıs Türk halkının yaşamına psikolojik yaklaşımlarla irdelemeler getirir; bu bir avuç halkın yazgısında dış güçlerin etken olmasından duyduğu rahatsızlığı vurgular. Ama, yine de hayatın sürdürülmesi için bir umuda olan gereksemenin bilincindedir ve de onu hep canlı tutar.

1967 yılının Kasım ayına gelindiğinde küçük küçük barınma merkezlerinde birbirlerinden, Türkiye'den ve dünyadan kopuk bir yaşamın olumsuz koşulları sürdürülüyordu. Ama, Erenköy'de hızlarını alamayan saldırganlar bu kez 15 Kasım'da Larnaka ilçesine bağlı Ge-çitkale ve Boğaziçi köylerine yüklenecekler; ancak, Türkiye'nin, son çare olarak, savaşı dahi göze alacak bir tavır takındığının kesin kez anlaşılması üzerine geri çekilecek, göstermelik dahi olsa bir tür 'yumuşama' politikası sürecine gireceklerdi. Bu saldırı dolayısıyla yaralı ve yaşlı bir mücahidin üzerine benzin dökülüp yakılması olayı, Ümit Yaşar Oğuzcan'a 'Geçitkaleli Mehmet Emin Destanı'nı yazdırtmıştır. (Bkz. a.g.e., 49-51.ss.)

1960'lı yıllarda Lefkoşa'da 15'li aşkın dergi yayımlanır; ama bunların tümü de -kötü koşullar yüzünden- kısa ömürlü olur. Aralarında 1-2 sayıdan sonra kapananlar bile vardı. En uzun ömürlü olanlar, Şölen (1 Aralık 1961, 6 sayı); Topal (Ekim 1965, 5-6 sayı); Yakın (Kasım 1965, 7-8 sayı); Kültür (Aralık 1966, 6-7 sayı) ve Hafta'dır (1 Kasım 1967'de başlar bir süre yayımlanır.)

Limasol'da ise 15 Mart 1965'te çıkarılan Kaynak dergisi 30 sayı kadar sürmüştür. Yanı sıra, kısa ömürlü Süzgeç ve Salkım dergileri de vardı.

Baf ta teksir halinde yayımlanan Bucak dergisi ise 3 yıl sürer (Bkz. Tarihin Tozlu Sayfalarındaki Kültür-Sanat Dergilerimiz, Sevgül Uludağ, Yenidüzen gazetesi, Lef-koşa, 24.08.1982-08.02.1983).

1950'li yılların ikinci yarısından itibaren insan sevgisi yüklü dizelerle nostaljiyi, sevdayı dile getiren, yalın söylemli şiirleriyle dikkati çeken Kâmil Özay da bu on yılda eserlerini yayımlamaya başlar: Bir Çift Göz Ağlıyor Gecede, 1965, düzyazılar; Aşk Damlacıkları, 1965, şiirler; Bir Kişi, 1966, öyküler.

Aşkın seyir defterini tutan, gerçek bir Lefkoşa sevdalısı Mehmet Levent'e ait şiir kitaplarının arka arkaya sıralandığını görürüz: Sessizlik, 1963; Erenköy Mektubu, 1965; Bir Uçtan Bir Uca, 1965, şiirler; Bir Kişi, 1966, Öyküler.

Bu on yılda yayımlanan şiir kitapları arasında, "so-yut-somut kavramlarının kesiştiği yerde şiirsel düşüncelere renk katmak da güzeldir" diyen Osman Güvenir'in Bitmeyen Dua'sı (1966) da var.

On yılın sonlarına doğru genç bir kalemden bir romanın yayımlandığını görürüz: Aşkına İthaf (1969). Zeki Ali bu ilk eserinin yayımlandığı günlerde henüz bir lise öğrencisi idi. Ondan sonra yirmi yıl kadar Kana-da'nın Toronto kentinde kaldığı sürece edebiyattan kop-mayacak ve gerek vatandan uzak olduğu yıllarda, gerekse kesin dönüş (1992) yaptıktan sonra kitap üretmeye devam edecekti.

Bu on yılın başlarında (16.4.1960) yani birinci etkinlikten (I. Demet) 8 yıl sonra şairler bir kez daha Lef-koşa'da bir şiir gecesinde buluşacaklar ve okunan şiirleri bir güldestede toplayacaklardı. Katılan 14 şair arasından 4'ü Kıbrıs'ta görev yapmakta olan Arif Nihad Asya, Halid Akarca, Meh-med Öner ve Lütfi Gülsen gibi Türkiyeli öğretmenlerdi (Bkz. ikinci Demet, Şiir Gecesi Hatırası, Halk Eğitimi Bürosu Yayını, Lefkoşa 1960.)

Osman Türkay şiir çevirileriyle tanınmıştır. İngiliz şairi T. S. Eliot'tan seçtikleri İstanbul'da Yedi tepe Yayınları arasında çıkmıştır: T. S. Eliot (Seçilmiş Şiirler-1965). Onu, yine Yeditepe Yayınlarından Uyurgezer (1969) şiir kitabı izlemiştir.

Şiire kendi yaşitlarının yolunda başlayan Mehmet Kansu (1938) geçen on yılın sonlarına doğru yükse köğrenim için gittiği Ankara'da so yut şiir akımıyla karşılaşır ve şiir çizgisinde bir dönüşüm başlar. İlk şiir kitapçığı İkinin Yaşamı (1960), Fikret Demirağ'la ortaklaşadır. Onu Piramit Acısı (1962) izler. Ancak, 1963 Noeli'yle Kıbrıs'ın içine düştüğü ortamda bu çizgiyi sürdüremeyecek, ama sırf tuttuğu yolda bir 'devamlılığı' sağlayabilmek için 1963 öncesi yazdıklarından 11 şiiri Direniş'ten Önce (1968) adlı kitapçıkta toplayacaktı. Şimdi artık onun için 'Kutsal Direniş' savaşımız ön plandadır ve de arada, bu hislerle Bir Mücahit (1965) monologunu yazar.

Mehmet Kansu ve İlhan Tezel'le 1960 yılında ortaklaşa yayımladıkları İkinin Yaşamı ve Tutku'da soyut şiire özenen Fikret Demirağ da daha sonraları şiirlerine toplumsal ve yerel öğeleri de katarak şiirin uzun yolcuğuna başlayacaktı. Esperanza (1962), Açar Yörüngeler Çiçeği (1963), Aşkımızın Şarkıları (1965), Kısa Şiirler Durağı (1968) bu on yılda yayımladığı kitaplardır.

Dizeleriyle kendisini bu on yılda genç kuşak arasında kabul ettiren Kaya Çanca ilk kitabı Y. Sokağı'nı 1968'de yayımlar. Genç yaşında ölümü umut kırıklığına neden olmuştur.

Kutlu Adalı kitap yayımlamaya bu on yılda başlar Köy Raporları (1961, 1962, 1963); Dağarcık (1963-folklorik gezi yazıları); Söyleşi (1968-savaş içindeki yaşamdan kesitler); Çirkin Politikacı Pof (1969-toplumsal eleştiri); Hayvanistan (1969-mizah); Köprü (1969-oyun).

Kıbrıs Türk toplumunun ilk halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun ilk kitabı Kıbrıs Türk Folkloru 1969 yılında yayımlanır. İslamoğlu, yanı sıra, taşlama tarzındaki şiirleriyle de tanınmaktadır.

5. 1970'li Yıllar: Erenköy mücahitlerinden İleriş Yemencioğlu'nun Erenköy Destanı, Ergenekon yayınlarının 5. kitabı olarak 1973'te yayımlanır.

-Nevzat Yalçın ikinci şiir kitabı Güneş ve Adam'ı 1977 yılında yayımlar. 1957'den bu yana şiirleri gazete ve dergilerde görülmeye başlayan İlkay Adalı'nın ilk şiir kitabı Sekize Üç Kala 1970'de yayımlanır. Onu Çivisi Kopmuş Dünya (1971) ve Prangalı Umut (1973) izler.

-Ressam olarak tanınan Yılmaz Hakkı Hakeri'nin şiir ve öykü çalışmaları da olmuş ve bunları gerek Kıbrıs ve gerekse Türkiye basınında yayımlamıştır. Şiir kitapçıkları: Solucan (1972), Kırık Bir Dal Gibi (1974) ve Sağır Duvarlar'dır (1978).

-Numan Ali Levent (Ferid Gören), 60'lı yıllardaki Hücrelerdeki adlı oyunu ile Kanlı Noel öykülerinin çizgisindeki Sen de Direneceksin romanını 1977'de yayımlar.

-İlk gençlik yıllarından bu yana şiirleri yerli basında görülmeye başlayan Saygun Akanyeti (Mehmet Şemsi), ilk romanı Yarınsızlık'ı 1977'de, adına 'dizelerle denemeler' dediği şiir kitabı 'İki Ansızın Arasında Yaşamak' eserini de ondan bir yıl sonra 1978'de yayımlar.

-1970'li yılların başından itibaren şiirleri/sanat yazıları yerli basın ve Türkiye'de Varlık gibi dergilerde görülen İlder Veziroğlu halkbilimi araştırmacısı niteliğiyle de tanınmaktadır. Türkiye'de düzenlenen etkinliklerde (1970-80'li yıllar) daha çok Kıbrıs konulu bildiriler sundu.

Şimdiye kadar yayımladığı tek eseri, Atatürk sevgi-, sini kendi şiirleriyle dile getiren Yine Sana Vurgun Olacaktık (1978) kitabıdır.

20 Temmuz 1974'te gerçekleştirilen Barış Harekâtı Kıbrıs'ın siyasal, ekonomik ve sosyal hayatında büyük değişimleri de birlikte getirir. On bir yıl küçük küçük Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. yıldönümü dolayısıyla Gençlik, Spor ve Kültür İşleri Dairesi bir 'Ulusal Sahne Oyunları Yarışması' açar ve ilk beş dereceye girenlerin eserlerini yayımlar. Bu oyunların adlarıyla yazarları şunlardır: 1. Melek Değilmiş Komşularımız: Ahmet Tolgay; 2. Ana: Üner Ulutuğ; 3- Emellerin Uğraşı: Bekir Kara; 4. Fatma Çavuş: Özden Selenge; 5. Tutsaklar: Bekir Kara (Bkz. Kıbrıs Türk Ulusal Sahne Oyunları, Ergenekon Yayınları: 7, Lefkoşa 1974).

1975'ten bu yana şiirleri yerli gazete ve dergilerde görülen İlkay Adalı, bu on yılda ilk şiir kitapçıklarını yayımlar: Sekize Üç Kala (1970), Çivisi Kopmuş Dünya (1971) ve Prangalı Umut (1973).

Üner Ulutuğ'un oyunlarından bazılarının bir kitapta toplandığını görürüz: Bu Destan Bizimdir, Kuzeyden Gelen Kartal, Herşey Vatan İçin [Bkz. Kıbrıs Türk Ulusal Radyo ve Sahne Oyunları (1973)].

Osman Türkay'ın Yeditepe Yayınlarından üç şiir kitabı daha basılır: Beethoven'de Aydınlığa Uyanmak (1970); Evrenin Düşünde Gezgin (1971); Kıyamet Günü Gözlemcileri (1975). Bu on yılda bir de İngilizce ki tabı vardır: Beethoven and Other Poems, London 1978.

Antoloji çalışmaları da şöyledir:

i. Compiled and Edited the Special Turkish Issue of Modern Poetry in Translation, 1972.

ii. Compiler and Editör of the Anthology World Poetry's Turkish Poetry Section.

Osman Türkay bu on yılda Türkçeden İngilizceye çeviriler de yapıp İngiltere'de yayımlamıştır:

i. O World Stop Rolling, 1972. ii. The Leaver of Love, 1975.

Fikret Demirağ, şiirin uzun yolculuğuna üç kitap daha ekler: Ötme Keklik, Ölürüm (1972), Dayan Yüreğim (1974), Umut ve Dehşet Çağından Şiirler (1978).

Özker Yaşın'ın bu on yılda yayımladığı kitaplar şunlardır: Hödükname (1970, Terzioğlu adıyla taşlama şiirler), Mücahitler-Kıbrıs'ta Vuruşanlar-(1971, roman), Kıbrıs'ta Bayrak (1973), Girne'den Yol Bağladık (1976, roman) ve Kıbrıslı Kâzım (1978, roman).

Kutlu Adalı bu on yılda da yayınlarını sürdürür: Sancılı Toplum (1970-düzyazılar); Şago (1970-oyun), Nasreddin Hoca ve Kıbrıs (1971-mizah).

Şinasi Tekman, çocuklar için ağaç ve orman şiirleri Yeşilada'nın ikinci basımını yapar (1971).

Yıkan Taşçı'nın (1957) ilk şiir kitabı Haykırışlar 1974'te basılır.

Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun iki kitabı Kıbrıs Çocuk Oyunları ile Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları 1979 yılında yayımlanır.

-Kısa ömürlü dergilerden Kemeraltı 1973'te yayın yaşamına başlar. 30 Eylül 1978'de kurulan Çağdaş Sanatçılar Derneği'nin yayın organı Çağ-Der Sanat/Yazın 1 Nisan 1979'da çıkar ve ancak birkaç sayı sürer.

4. 1980'li Yıllar: -Mehmet Levent yayınlarını sürdürür: Talasemia Çiçekleri Açmasın (1983, 1987-şiir), Duy Acımın Sesini (1986-şiir), Folklorik Skeçler (1987).

Daha çok seramik sanatçısı olarak bilinen Cumhur Deliceirmek (1951), Nâzım Hikmet ve Ahmed Arif çizgisinde militan şiirlere özen gösterir. Şiirleri henüz bir kitapta toplanmış değildir. Erdoğan Saraçoğlu'nun Kıbrıs Ağzı kitapçığı yayımlanır (1980).

Orbay Deliceirmek, genç yaşında yaşamını yitiren arkadaşı Süleyman Uluçamgil'in eserlerini bir kitapta toplar: Süleyman Uluçamgil-Bütün Eserleri-(1989).

-1940'lı yıllardan başlayarak şiirleri gazete/dergi sayfalarında görülen Cevdet (Hüseyin) Çağdaş (1926) daha çok ressamlığı ile tanınmaktadır. Şiir kitabı yoktur. Sanat Yazıları adlı eserini 1982 yılında yayımlamıştır.

-Genelde militan ve toplumsal içerikli şiirler yazma eğiliminde olan Barış Burcu'nun da (1957), Kemik Torbaları (1981) ve Afrodit (1984) adlı iki şiir kitapçığı vardır.

-Liseyi Kıbrıs'ta bitiren İbrahim Çangar (1960), uzun yıllar Almanya'dan başka İrlanda, Libya, Kanada ve Avusturalya'da bulundu ve yad ellerde şiirin yanı sıra edebiyatın başka dallarında da uğraş verdi. 1992 yılında Kıbrıs'a kesin dönüş yaptı ve 1993'te Alternatif Kitap Üretim -Yayıncılık- kısa adıyla AKÜ'yü kurdu ve Alternatif Yazın adlı aylık kültür-yazın-düşün dergisini çıkarmaya başladı. Bu on yıldaki şiir kitapları: Umuda Yatmaktan Namluya Mermi Süremez Olduk, 1983; Caz, Sevda ve Özgürlük Şiirleri, 1986, İngilizce; Paris'e Sevdalı, 1986, İngilizce.

Nevzat Yalçın, ilk anı kitabı En Eski En Uzak'ı 1988'de yayımlar. Geçen on yılda hiç kitabı yayımlanmayan Kamil Özay bu on yılda şiir kitaplarını sıralar: Rüya Kızı (1982), Beş Sesli Saz (1983-dört şairle birlikte). Çiğ Damlaları (1984-ortak çalışma) ve Sevda İle Bulut (1985-iki şairle birlikte.) Çiğ Damlaları'nda imzası olanlardan biri de Yıkan Taşçı'dır.

1950'li yıllardan bu yana üretimini kesintisiz yürüten Bener Hakkı Hakeri'nin 1982'de yayımlanmış 'Kıbrıs'ta Halk Ağzından Derlenmiş Sözcükler Sözlüğü' var.

Ümit İnatçı (1960), İtalya'da Perugia'nun Pietro Vanucci Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdi. Şairden çok, ressamlığı ile tanınmaktadır. Bir deneme, 6 şiir kitabı var. Bu on yılda yayımlanmış tek kitabı O Sinirin Düğümüdür (1983).

M. İ. Yalçın (1942), lise öğreniminden sonra Avustralya'nın Sydney kentine göç etti; orada kamu görevlisi iken 1977 yılında geçirdiği bir trafik kazası yüzünden özürlü bir yaşama mahkûm oldu.

Adım ve Uyanış gazeteleri ile oradaki toplumunun ilk sol kuruluşu olan Avustralya-Türkiyeli Emekçiler Birliği'nin yaşama geçmesinde katkıları vardır.

M. İ. Yalçın katkısız bir Nâzım Hikmet hayranı idi. Şiirlerinde onun etkisi çok belirgindir. Edebiyat yaşamını sürdürebilseydi şiir dalında özgün bir yeri olacağı kuşkusuzdu. Yayımlanmış tek bir kitabı vardır: Enki-du'nun İsyanı-Limasol Üstüne Şiirler, Lefkoşa 1983-

Filiz (Sıdkı) Naldöven (1953), şiirin yanı sıra tiyatro ile de ilgilenmektedir. 'Köşede Durmak' oyunu 1985 yılında Lefkoşa Belediye Tiyatrosu'nca sahnelenmiştir.1987 yılında ise şiir kitabı Sevgidendoğma'yı yayımlar.

Özker Yaşın'ın oğlu Mehmet Yaşın (1985), 16-25 yaşları arasında yazmış olduğu ilk şiirlerini Sevgilim Ölü Asker'de (1984-1985) topladı; onu Işık Merdiven (1986) izledi.

Oktay Öksüzöğlü'nün direniş çizgisinde iki kitabını görürüz: Kurtuluş Savaşımızdan Şiirler (1980) ve Kıbrıs'ta Özgürlüğün Bedeli (1980-Anılar).

Zeki Ali bu on yılda bir şiir kitabı daha yayımlar: Yolcukuş (1985). Çıkmaz Sokaklar (1981), İlkay Adalı'nın dördün cü şiir kitabıdır. Spor etkinlikleri ile şiiri aynı paralellikte yürüten Mustafa Çelik (1964), 1982'de geçirdiği bir trafik kaza sı sonucu tekerlekli sandalyeye bağımlı kaldığı halde her iki çalışmadan da kopmamıştır. İlk şiir kitabı Özlem'i (ortak çalışma) 1984'te yayımlar.

Bu on yılın başlarından itibaren gazete/dergilerde görülen şiirleriyle adını duyurmaya başlayan Feriha Altıok (1964) ilk kitabı Fidancığın Çilesi'ni 1985'te yayımlar, onu Hele Bir Düşün (1987) izler.

Öykü ve şiir uğraşlarının yanı sıra daha çok halk bilimi araştırmacısı olarak bilinen Mustafa Gökçeoğlu (1942), yayın alanına ilk adımını bir öykü kitabı ile atar: Dulun Oğlu (1985). Onu, halkbilimi malzemesinden oluşturduğu 3 ciltlik kitabının ilki izler: Tezler ve Sözler (1988).

-Nice Denizöğlü'nün (1960) dizelerinde savaş ortamına, çarpık düzene karşı bir tür tavır alma gözlemlenir. Bu tutum bazı şiirlerinde başkaldırı şeklini almaya kadar vardırılır. Şiirlerinden bir kısmını kitaplaştırmıştır: Zeytindah (1985).

-Toplumsal konulardaki araştırma incelemeleri ve öyküleriyle tanınan Ali Nesim'in bu on yıldaki yayınları şunlardır: Kıbrıs Türk Edebiyatı'nda Sosyal Konular (1986); Batmayan Eğitim Güneşlerimiz (1987); Şahmaran (1989, Öyküler).

-Ülkemiz ve Kültürümüz (1984), Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun dördüncü kitabıdır.

-Bu on yılın ortalarına kadar müzikle şiiri birlikte yürüten Ahmet Okan (1952), son yıllarda şiirden kopmuş gibidir. Ama, bu on yılda yayımlanmış bir kitabı var: Adalıyız Maviye (1986).

-Şiirimizde Kıbrıs'a özgü bir kimlik geliştirme çabası içinde olanlardan biri de Hakkı Yücel'dir (1952). Bir tıp doktoru olarak halen yaşamını İstanbul'da sürdüren Dr. Hakkı Yücel'in basılmış bir şiir kitabı vardır: Acı Sürgün (1986).

Şiire daha lise yıllarında başlayan Tamer Öncül(1960), bu etkinliğini, dişhekimliği mesleğinin yanı sıra, günümüze dek sürdürmüştür. Bu on yılda yayımlanmış tek şiir kitapçığı Günleri Kayıp Bir Çocuk Güncesi'dir (1987).

Şiir çalışmalarım günümüze değin sürdürenlerdenbiri de Bülent Fevzioğlu'dur (1959). İlk şiir kitabı Sancılı Kan Yumağı'nı 1987'de yayımladı.

Lefkoşa'daki ilk Şiir Gecesine (2.2.1952) katılanlardan biri olan Selma (Yusuf) Saygın (1930-1997), ressamlığın yanı sıra, şiir çalışmalarını 1956'da göçettiği Türkiye'de de sürdürmüş ve onlardan bir bölümünü lar sonra Bir Rüzgâr Esti Denizden (1987) adlı kitapta toplamıştı.

Ablasını örnek alarak şiire başlayan Saygın, ablası Pembe Marmara'nın şiirlerini de yayımlayan kişiydi.

-Üretken sanatçılarımızdan biri de Özden Selenge'dir (Serak). Ressam olan Özden Selenge'nin oyun, öykü ve roman dallarında da çalışmaları var. 9 oyunundan 7'si sahnelenmiş bulunuyor. İlk öykü kitabını da bu on yılın içinde yayımlamıştır: Çiçeklenemeyiz Biz Erik Ağacı (1987).

-Roman çalışması yapanlardan İsmail Bozkurt'un(1940) kitapları daha sonraları basılır. Boz-

kurt'un bu on yılın içinde yayımlanan tek gezi notları kitabı vardır: Kızıl Meydan'da Bir Uçak (1987).

-Lefkoşa Belediyesi bu on yıl içinde hikâye, oyun ve roman dallarında olmak üzere 1983, 84 ve 85 yıllarında üç yarışma düzenler.

Hikâye dalında 35 eserden derece ve mansiyon alanlardan 7 tanesi belirlenir ve bunlar bir kitapta toplanır (Bkz. Öyküler 83, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa 1983). Hikâyeler, sırasıyla şunlardır: Sokakta Bir Adam (Çetin Kasapoğlu), Dulun Oğlu (Mustafa Gökçeoğlu), Narenciye Toplayıcıları (Sabahattin İsmail), Bilgilerini Sırtına Yükledi (Bekir Kara), En Güzel Maviler Picaso'nun (Özden Nâzım), Zaliha Teyze (Salih Öztoprak) ve Bu Şehrin Anılarından Adam (Ali Nesim).

Oyun dalında Sami Alhun'un (Erdal S. Bodamyalı) Ezilmişliğin Ezgisi adlı 4 perdelik oyunu birinciliğe; Filiz Naldöven'in Köşede Durmak adlı 3 perdelik oyunu ikinciliği; Sabahattin İsmail'in Grev iki perdelik oyunu üçüncülüğe layık görülür (Bkz. Oyunlar 84, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa 1984).

Roman dalındaki yarışma ise Sabahattin İsmail'in Savaşların Gölgesinde, Sami Alhun'un da Uyumsuzlar romanlarının oluşturulmasına neden olur. Birinci ve ikinciliğe layık eser bulunamadığından Sabahattin İsmail'in üçüncü gelen romanının yayımlandığını görürüz (Bkz. Savaşların Gölgesinde, Lefkoşa Belediye Yayınları, Lefkoşa, 1986).

Bu on yıl içinde hikâyelerini kişisel olarak yayım layanlardan biri de Timur Öztürk'tür: Birşey Var (1983).

Osman Türkay'ın şiiriyle ilgili Hindistan'da İngi lizce olarak iki kitap basıldığını görürüz: Poetry Turkey, A Special Issue of Poet, India, May 1982 ve Variations, Poet Press India, 1986. Symphonies for the World adlı şiir kitabı da İngiltere'de yayımlanmıştır: Oxford, 1989-

-Fikret Demirağ'ın bu on yıldaki şiir kitapçıları şunlardır: Dinle Şarkımı (1981, 1982), Akdenizli Şiirler ve Aşk Sözleri (1984), Adıyla Yaralı (1986) ve Rüzgârda Ozan Türküleri (1986).

Özker Yaşın'ın küçük küçük kitapçıklardaki şiirlerini iki ciltte topladığını görürüz: Kıbrıs Benim Vatanım (Tüm Şiirleri I-1986) ve Önce Kuşlar Uyanır (Tüm Şiirleri II-1986). Kıbrıs'ın Osmanlılarca fethini manzum halinde anlatan oyununun adı ise Zafer ve Bağış (1988).

Harid Fedai'nin derlediği Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi'nin şiirleri (1987) ile Kıbrıslı Âşık Kenzi Divanının I. cildi (1989) yayımlandı.

Genç kuşaktan Şirin Zaferyıldızı (1968) bir yıl ara ile iki şiir kitabı yayımlar: İçimdeki Rüya (1989) ve Herşey Vatan İçin (1989).

Bu on yılda Mapolar'ın yayımlanmış kitabı olma makla birlikte o, yazarlık serüvenini hep sürdürmüş-tir. Gazete sayfaları arasında kalmış epey sayıda roman tefrikaları bulunmaktadır. Son roman tefrikalarına örnek olarak Kıbrıs Postası gazetesinde şunlar vardır: Şantöz (25.10.1982-12.3.1983, 136 tefrika); Potuğun Pembesi (4.7.1984-16.12.1984, 154 tefrika); Asû'nun Dönüşü (13.2.1986-4.3.1987, 434 tefrika) ve Özgürlük Savaşçıları (25.12.1987-21.7.1988, 100 tefrika).

-Bu on yılda Kıbrıs Sanat dergisi (1 Eylül 1981) altı ay sürdürülecek, Karanfil (1 Aralık 1981) ise ancak bir sayı yayımlanacaktı.

5. 1990 'li Yıllar: -Nevzat Yalçın'ın ikinci anı kitabı Daha Yeni Daha Yakın 1991'de yayımlanır. Onu, denemelerinden oluşturduğu Üçgen (1997) izleyecektir.

-Kâmil Özyay'ın şiir kitabı Yaralı Bahar 1990'da yayımlanır.

Bener Hakkı Hakeri, 1974 Barış Harekâtı sonrasında oluşan ortamda güneyden kuzeye geçişinin öyküsünü anlatır: Kurtuluşa Kaçış (1997).

Sevilay Sadıkoğlu (1946) şiirlerini ekim 1993'tenbu yana Kıbrıs gazetesinin 'Aralık Kapı' sütununda düzenli olarak yayımlamaya başlamıştır. Şiirleri henüz birkitapta toplanmış değildir.

Neşe Yaşın'ın üçüncü şiir kitabı 'Kapılar'ın yayın tarihi 1992'dir.

Orbay Deliceirmek şiir kitapçığı Leyla ile Köroğlu'yu yayımlar (1994).

Çeyrek yüzyılı aşkın bir süreden bu yana Kıbrıs'ta yaşayan Ayşe Tural (1949), Orhan Veli'nin izinde esprili, nükteli dizeler, kısacık şiirler yazar. Bu on yılda arkaarkaya iki şiir kitabı yayımladığı görülür: Farklısınız (1997); Sevgileri Yarına Bırakma (1998). Yaşam sevinci ile dolu dizelerindeki içeriği bu kez kısacık düzyazılara aktararak onları da bir kitapta toplar: Biraz Mutluluk Alır mısınız? (1999) Kendisi bu yazıları 'anı-deneme' diye adlandırır.

Grafiker/Ressam olarak adını Kıbrıs ve Türkiye'de duyuran Nilgün Güney (Kozal), tanınmış ressam İsmet Vekit Güney'in kızıdır. Nilgün Güney, hikâyeciliğe de ilgi göstermiş bir ressam duyarlılığı ile bu dalda da özgün örnekler vermiştir. Bazı hikâyelerini bir kitapta toplamış bulunuyor: Başka Bir Yerden (1992).

Zeki Ali'nin bu on yıldaki şiir kitaplarının sayısı dördtür: Rüzgâr Kasideleri (1994), Tenden Daha Derin de (1994), Sonsuz Bir Efsane (1996) ve Sürüden Ayrılan Şaman (1999).

Halkbilimi araştırmacısı Mahmut İslamoğlu'nun araştırma -inceleme yazıları- bildirilerini bir araya toplayan Kıbrıs Türk Kültür ve Sanatı (1994) yayımlanır.

İlkay Adalı beşinci şiir kitabını bu on yılda yayımlar: Kıyıdağdaki Ağaç (1993).

-1940'lı yıllarda hikâye, çeviri ve şiirleriyle tanınan Semih S. Umar yıllar sonra kendisi ve babası Sait Efendi Hoca'nın hayat hikâyeleri ile çağdaş sanat üzerine bir denemesini, bir deste şiiri ile üç eski hikâyesini bir kitapçıkta toplamıştır: Diriliş (1996).

Selma (Yusuf) Saygın, resimleriyle şiirlerini bir kitapta toplar: Resimler-Şiirler(1995).

İnşaat Mühendisi olan Ayşen Dağlı (1962) şiir sevgisini günümüze dek sürdürmüştür. Ayrıca çok duyarlık gösterdiği çocuklar için de masallar, şiirler yazdığı görülür. Bu on yıl içinde 7 kitapçık yayımlamıştır: Toprak ve Ben (1993-şür); Ve Bonsai

(1994-şiir); Sihirli Kara Mantarlar ve Işık (1994-masal); Herşey Olacağı Varır Ülkesi (1995-masal); Vitamin İhtiyacı ve Sevgi (1995-çocuk şiirleri); Mantık'ın Gülleri ve Karıncalar (1996-masal); O Desem (1999-şür).

İngiliz ve Türk edebiyatlarını iyi bilen Meral Kâşif (1938), Magosa Namık Kemal Lisesi günlerinden İbrahim Zeki Burdurlu'nun öğrencilerindendi. Uzun yıllar doğduğu topraklardan uzak yaşamasına karşın Kıbrıs'tan hiç kopmadı, hatta her geçen yıl sevgi çoğalmasının tutkuya vardığını fark etti.

Rauf R. Denктаş'ın fotoğraflarıyla süslü ilk şiir kitabı Bir Deste Şiirde Yaşam'ı (1994), Şiirde Özlem, Sevi ve Umut (1996) ile Hasret Köprüleri (1999) izledi.

Lise yıllarından bu yana oyun-öykü-roman üçlüsüyle ilgili çalışmalarını sürdüren Bekir Kara (1945), türlü tarihlerde bu dallarla ilgili yarışmalarda ödüller almıştır. Toplu Oyunlar-1'i (Tiyatro) 1994; Sırlar Ölüştürü (Öyküler) 1995; Bellekteki İzler-1'i (Roman)1996; ve Çalkantı'yı (Öyküler) 1999 yılında yayımlar.

-Cambridge ve Londra Üniversitesi Ekonomi bölümünde okuyan Raşit Pertev (1958), bu ülkede iken tiyatro ile de ilgilenerek oyunlar yazıp sahneledi. Halen Paris'te IFAP diye bilinen Dünya Çiftçiler Birliği Örgütü'nün Genel Sekreter Yardımcısı ve kalkınmakta olan ülkeler sorumlusudur.

Şiirlerinin yanı sıra basım aşamasına getirilmiş oyun, öykü ve romanları da vardır. İlk şiir kitapçığı Gür Yapraklar Işıklar İçinde'yi 1995 yılında yayımladı. Raşit Pertev'in doğduğu yer Larnaka'yı savaş içinde (1964-74) ve de Kıbrıs ağzıyla anlatan manzum halde eski fotoğraflarla süslü, bir eseri daha vardır: Kâni-Veran, İstanbul 1999.

-Moskova'da gazetecilik bölümünü bitiren Şener Levent (1948) şiirle uğraşır da daha çok gazeteci kimliğiyle bilinmektedir. Türlü gazetelerdeki köşe yazılarından bazılarını bir kitapta toplamıştır: Mersin 10-Tur-key, 1995.

-Mehmet Yaşın bu on yılda daha önceki iki şiir kitabına şunları ekler: Pathos (1990); Sözverici Koltuğu (1993); Soydaşımız Balık Burcu (1994, 1998), Kıbrıslı Türk Şiiri Antolojisi (1994), Poeturka (1995-Şiir Üstüne Denemeler); Hayal Tamiri (1998); Eski Kıbrıs Şiiri Antolojisi (1999).

-Ankara'da İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten sonra İngiltere'de yüksek lisans yapan Öz-ben Aksoy (1946), Kıbrıs gazetesinde yayımladığı öykülerinin bir bölümünü ilkin Gadaklızmo Cehennemi (1996) adlı kitapta topladı. Onu Yangı Yangı Limnidi (1997), Ciusa Kaplanı (1998) ve Simbadi Bucağına Gömül (1999) izledi. Baf köylerinden yerli konular, yerel konuşmalar ve iç-uyaklı kısacık cümleler öykülerinin en belirgin özellikleridir.

Şiire lise yıllarından başlayan Tayfun Yücer (1963), ilk şiirlerinde özgürlük uğraşımızdan, toplum sorunlarından, çevre tutkusundan geçerek şimdilerde Haikular biçimindeki minyatür boyutlu şiirlere özenir. 1997'den bu yana mısralık dergisini ve iki arkadaşıyla birlikte Dize-lik dergisini yayımlamaktadır. İlk kitabı Yaşayan Şi-irler'i (1996) bir yıl ara ile Yaşayan Şiirler-II (1997) izledi.

İstanbul Üniversitesi'nin İngiliz Dili ve Edebiyat Bölümü'nü bitiren Faize Özdemirciler (1964), şiirin çok ciddi bir uğraş olduğunun bilinciyle, yerleşmiş bulunduğu İstanbul'dan yurt özlemi, nostalji yüklü dizeler oluşturur. İlk şiir kitabı Yitik Manzaralar'ın (1994) ardından 1998'de Hüzzam, Bozuldu'yu, 1999'da ise Deli Temmuzu yayımladı. 'Akdeniz Kimliği'ne özen gösterenlerden sayılır.

-Yurt dışında yaşayan Taner Baybars, elli yıl boyunca yazdığı şiirlerden yapılmış bir seçkiyi Türkçe ve İngilizce olarak yayımlar: 'Seçme Şiirler/Selected Poems' (1997).

Bunun hemen sonrasında çocukluk anılarını anlatan kitabı çıkar: Uzak Ülke (1997).

Mustafa Gökçeoğlu'nun çalışmaları bu on yılda ivme kazanır. Şöyle ki: Tezler ve Sözler-II (1991); Tezler ve Sözler-III (1992); Tezler ve Sözler-I'in (1989) 2. baskısı (1993); Aynalı'nın Okuduğu Şiirler (Kıbrıs Destanları) (1993); Kıbrıs Halk Fıkraları (1994 ve 1996); Şu Adamız Dedğimiz (1995-Şiirler); Cihan Şah (1997-Masal); Bir Varmış/İki Yokmuş (1997-Masallar); Bilmecelerimiz (1999); Hikâyelerimiz Tekerlemelerimiz (1999) hep bu on yılın ürünleridir.

İbrahim Çangar da yayınlarını sürdürenlerdendir: Dublinli Şiirler ('Sabahı Göreceğim' ile bir arada-1993); Yüzüm, Yüreğim, Kafamın İçi (1993); Zamanın Solgun Kırılmaç Göğü ('Kuzey-Güney Ekspresi', 'Karıncalar Sevişir', 'İlk Ölü', 'Kırılmaçtı Börtü Böcek' ve 'Caz' ile bir arada-1993); Afrika'nın Yüreği (1994); Hindistan Cevizi (1995-Öy-küler).

Ümit İnatçı'nın çalışmaları da bu on yılda yoğunluk kazanır: Tel Sarar Da Tel Sarar (1991-Deneme); Sepet İçinde Deniz (3 kitap bir arada: O Sinirin Düğümü-2. baskı; Çılgılık Vücutları, Sepet İçinde Deniz) 1991-Şiirler; Uç Gövdeni Kon Düşüme (1994-Şiir); Tahta Tabanca (1996-Öykü);Kübik Konuşmalar (1996-Şiir); An-sızlığmdan Notlar (1998-Şiir).

Mehmet Levent de okuyucuyu kitaplarla selamlar: Lefkoşa Beni Duyuyor musun? (1995-Şiir); Bu Vatan Bizim (1997, 2 kez, Şiir); Aşkın Seyir Defteri (1988-Şiir); Beni Gökkuşağının Altında Bekle (1999-Aşk Şarkıları).

Filiz Naldöven'in Magma Maveras'ı (1994-Şiirler) 4 kitaptan oluşmakta: Başlayarak Mermerin Yarasından (1969-1975); Sevgiden Doğma, 2. baskı (1982-1987); Kon...Gü... (1988-1993); Öl Beni (1987-1994).

Kitabın sonuna da Çeviri Şiirleri eklenmiş ve de Filiz Naldöven 1995-98 arası yazdığı şiirlerden oluşmuş Aşk Ben'i Yıka (1999) kitabıyla bu on yılı kapatır.

-Orkun Bozkurt (1972), Mustafa Çelik gibi, tekerlekli sandalyeye bağımlı bir sanatçı. Gazete yazılarını, İnsan mı Maymun mu? (1996) adlı bir kitapçıkta topladı. İstanbul'da Cem Yayınevi'nin yayımladığı ikinci kitabı Balo Bitti (1999) ise ilkinin devamı sayılır. Yaşamın çatışan yanlarını, içine gülmece öğeleri karıştırarak yerli ağızla anlatan kısacık, yalın öykülerdir bunlar.

-Mustafa Çelik, Sevgi Şiirleri Çağırıyor yayımlar (1994).

Feriha Altıok, bir önceki on yıldaki iki kitabına şunları ekler: Şiirle Söyleşiler (1991), Adı Aşka Çağrılı (1993), Gözleri Sen Kuş (1994-Düzyazı) ve Ruhumsan Korkarım (1999).

Tamer Öncül'ün bu on yıl içinde yayımlanmış 4 şiir kitabını daha görürüz: Şiirdir Dünya (1992); İ. Hora- Şehir (1996); Yitik Aşklar Sokağı (1996); Gündüz Düşleri (1998).

Özden Seleng geçen on yıldaki tek öykü kitabına iki öykü kitabı, yanı sıra iki de roman ekler: Geceye Açar Gecetütenler (1993); Fincandaki Kraliçe (1993); Sana Sevdam Sarı (1998-Roman); Lâle Yüreğin Beyaz (1999-Roman).

Bu on yılda İsmail Bozkurt'un iki romanı yayımlanır: Yusufçuklar Oldu mu? (1991); Mangal (1995).

Oktay Öksüzöğlü'nün kitabı, ünlü bir gazetecimiz hakkında: Kıbrıs Türk Basınından Portreler: 1- Mehmet Remzi Okan (1990).

--Şiir-hikâye-müzik-resim dörtlüsü içinde etkinliklerini günümüze değin sürdüren Mustafa Güvenir, 1960'lardan sonraki şiirleriyle, hikâyelerini henüz bir kitapta toplamış değildir.

KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları serisinden Osman Türkay'ın 4 kitabı yayımlanır: Seçme Şiirler (1990); Edebiyat, Eleştiri ve Dil Üstüne Düşünceler (1993); Piramit Üçlüsü (1999-Oyun); Ölümsüzlük Acısı (1999-Oyun).

Bir yayın da Hindistan'da var: Po-etry Turkey and Epitaphs for a Dying World, A Special issue of the Magazine International Poets, Madras, India, 1995.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmış iki kitabı da şunlardır: Roaming about Universe-A collection of poems by Osman Turkay, Pent-land Press, USA, 1998 ve Cosmorama, Pentland Press, USA, 1999.

-Uzun suskunluk yıllarından sonra Mehmet Kansu, ancak 1995'ten itibaren bıraktığı yerden edebiyat çalışmalarını sürdürecektir ve şiir, öykü, deneme-yaşantı dallarında, 2000'in sonuna değin on kitaba imzasını atacaktır. Şiir kitapçıkları şunlardır: Marazlıyım Size ve Zamana (1995); Alacakaranlık (1996); Şaşırtıcı bir Rüzgârdır Değişim (1997); Toprağım Şimdi Yorgun (1998); Kendin Kadar Sev Onu (1998); ve Ansızın Güneş (Haiku-1998).

Öykülerini de iki kitapta toplar: Bir Elin Sıcaklığını Çaldım (1996) ve Bir Solucanın İntihar Girişimi (1998). Deneme kitapları ise Bir Çılgık Kaç Renge Parçalanır (1995) ve Kim Söyleyecek Ölü Olmadığımı (1999)

Kansu'nun İngilizceden oldukça kabarık sayıda şiir çevirileri de vardır.

-Fikret Demirağ, Seçme Şiirlerin (1994) yanı sıra; 'Acılı Bir Yurt İçin' genel başlığı altında biçem ve içerik bakımından öncekilerden farklı, dört kitaptan oluşmuş bir seri yayımlar. Birinci kitap Limnidi Ateşinden Bugü-ne'de (1992,1995) Kıbrıs'ın 'sekiz bin yıllık tarihini' hikâye eder, bu acılı tarihi sorgulayarak bazı sonuçlara varmak ister, ikinci kitap Hüzün Ana (1992), son otuz yılın trajedisini gündeme getirir. Üçüncü kitap Sın Dökülmüş Kökayna ile dördüncü kitap Yalnızlık, Gece Müziği tek ciltte toplanır (1994). Üçüncü kitapta Demirağ, ilk gençlik günlerini ve doğduğu yeri nostaljik bir yaklaşımla anlatır. Dördüncü kitapta ise çağımızın kirlettiği insanı konu edinir.

1996 yılında yayımlanan Şiirin Vaktine Mezmur, bir bakıma, Demirağ'ın kendi kendisiyle hesaplaşmasıdır. Eros'un Oku (1997) kitabı, adından anlaşılacağı gibi, aşk ve erotizm şiirlerinin toplamı ise de, kendi deyişiyle, aynı zamanda, "... bir hüznler kitabı ve aşksız ve sevgisiz yaşanan bir hayata ağıttır..."

Son kitabı Alfa ve Omega'yı (1999) ise arka kapağındaki şu birkaç ;atır anlatmaya yeterdir: "Haa, tabii ışık da bitti. Aşkı düşünen kim; belki, ;ürü tükenmekte olan birkaç 'tuhaf >air ve ne işe yaradığı bilinmez üç-beş omantik! Bütün ayıpları 'örten', sızı-arı 'dindiren' Para artık tek 'Tanrı!' \rtık tek 'Tanrı!' Çok yaşasın tek Tanrı' Para!" Kitapta Kıbrıs ağızındaki kelimelerin de dipnot olarak açıklamaları var.

-Özker Yaşın, Kıbrıs davamızın" Türkiye ve dünyaya tanıtılmasında büyük ölçüde payı olan Nevzat Karagil (1920-1999) ile ;endi yaşam öyküsünü bu on yılda yazmaya başladı: Nevzat ve Ben-I. Cilt (1997). Son şiirlerini toplamaya aştığı kitapçıkların ilkinde yine bu on yılda yayım-ıdı: Yüreğimin Yarısı Sende (1998).

Geçen on yılda yayımlanmış romanına Sabahattin İsmail üç kitap daha ekler: Yıldızlı Bir Ağustos Gecesine (1996-deneme), Yengeçlerin Dansı (1998-deneme) veir Savaşın Tasviri (1998-öyküler).

Çocukları konu edinen bir başka yazarımız da,mine Selçuk'tur (1995). Çocukların yaşamsal ortamını onu edinen Işıklı Çocuk kitabını 1997'de yayımlar.

Harid Fedai Kıbrıslı Aşık Kenzi Divanının II. Ve[I. Ciltleri (1993) ile Kaytaz-zâde Nâzım Efendi'nin Ortak çalışma) Rûh-i Mecruh (1993) adı altında bir kısım şiirlerini yayımlar.

Ayrıca, T.C. Kültür Bakanlığı'nın Türkiye Dışında-i Türk Edebiyatları Antolojisi dizgesinin Kıbrıs Türk debiyatı No. 9 ile Hikmet Afif Mapolar'ın Kıbrıs Efsa-eleri'ni yayıma hazırlamıştır (1997)

1940'lı yılların sonlarından itibaren şiirle uğraştığı halde onları kitaplaştırmamış, ancak son şiirlerinden bir bölümünü Koza (1997) adlı kitapta toplamıştır. Toplumsal eleştiri/taşlama nitelikli şiirleri ise henüz kitaplaşmış değildir.

Kutlu Adalı'ya ait Dağarcık'ın I. cildi ile Çirkin Politikacı Pofun 2. baskıları yapıldı (1997). Yanı sıra, Kutlu Adalı'nın üç yeni kitabını daha görürüz: Kağnı Yolu (1999-gezi yazıları), Nasreddin Hoca'dan Öyküler (1999-manzum) ve Can ile Gül (1999-çocuk masalları).

Şiirlerinde toplumcu öğelere, erotik temalara yerveren Gürgeç Korkmazgil (1969), 'Ye' adlı ilk kitabını yayımlar (1994).

Mehmet S. Emircan, 1963 Kanlı Noel'le başlayan toplumca direniş kavgamızı iki kitaplık dizelere dök müştür: Ulusal Varoluş Mücadelemiz 1 ve 2 (1997).

-Genç yaşında yaşamını yitirmiş Kaya Çanca'ya ait şiir kitabı Y. Sokağı'nın Pygmalion tarafından ikinci basımı yapılır (1996).

-Ejdan Sadrazam (1969) tizilikle ördüğü dizelerinden ilk şiir kitabını oluşturmuştur: Ülkesiz Birkaç Dilge(1998).

-Kısacık önsözünde, 'Dünyamı zın sevgi, dostluk, kardeşlik, hoşgörü, vatan sevgisi, çevre ve barış gibi güzel duygulara en çok gereksinimi olduğu bu dönemde, ben de, bu kitapta topladığım şiirlerimle katkıda bulunmaya çalıştım" diyen Altay Burağan (1951), ilk şiir kitabına içeriğine uygun olan şu adı vermiştir: Uçun Kuşlar Uçun Barışa Doğru (1997).

-Yazılmasın Ayrılık (1997), Havva Tekin'in (1963) ilk şiir kitabıdır. Eserini şu sözlerle takdim eder: "...

Ve ben onu evrendeki en doğurgan, en sıcak, en güzel duyguya 'sevgi'ye adıyorum."

Havva Tekin'in roman çalışmaları da var. Yeşilada'nın Çocukları (1998) adlı eseri, T.C. Kültür Bakan-ğının Eser Yazma Yarışması Çocuk Romanı Büyük Ödülüne layık görülmüştür.

Bu on yılda genç kuşaktan bir de öykü kitabı var: Gülsade Soykök'e ait çarpık Evin Esintisi (1994) adlı ki tapçıkta kısa oylumlu 8 öykü sıralanır.

Kıbrıs'ta gölge oyunu Karagöz'le ilgili ilk kitabı bu sanatın bizdeki tek temsilcisi Mehmet Ertuğ yayımlar: Geleneksel Kıbrıs Türk Tiyatrosu (1993)-

Geçen on yıldaki iki kitabına Şirin Zaferyıldızı bir üçüncüsünü ekler: Duvardaki Resim (1997).

Cumhur Deliceirmak'ın şiir denizinde "acemi bir kürek mahkûmu" diye nitelendirdiği Yusuf Gönenöglü, 'sıradan' olmayan dizelerle oluşturmaya özendiği ilk ki tabı Ağaç Kovuğu'nu 1997 yılında yayımlar.

Bazı kişiler vardır, ilk gençlik yıllarında tutkunu oldukları şiiri, yaşamlarım ne denli mimarlık mühendislik gibi çok ayrı alanlarda sürdürseler dahi, hep yüreklerinde taşımışlar, fırsat buldukça da onlardan bir bölümünü basın/yayın organlarında yayımlamışlardır. İşte Raşit Muammer Bilginerde (1930) onlardan biridir. Uzun yıllar boyunca seçtiği bir demet şiiri Dört Mevsim (1997) adlı kitapta toplamış bulunuyor.

-Resmi, fotoğrafçılığı, karikatürü, şiir ve müziği bir arada yürüten çok yönlü sanatçı Dr. Arif Ali Albayrak İkili Yalnızlıklar' adlı ilk şiir kasetini bu on yılda çıkarır.

-Emine Hürün Kıbrıs ağzıyla anı-fıkraları 1998'de yayımlanır.

6. 2000 Yılı: Neriman Cahit, 'soneler'ini ikinci şiir kitabı olan Anasud'a toplar. Çalışmalarını sürdüren Ayşe Tural, Benim Adım Şiir kitabını yayımlar. Özker Yaşın'ın Son Şiirler dizisinden ikinci kitabı olan Akdeniz'de Bir Ada, İstanbul'da yayımlanır.

-Üç yıl önce yayımladığı Işıklı Çocuk kitabından sonra Emine Selçuk Vatanım Kıbrıs adını verdiği ikinci kitabında çoğunlukla İngiltere'de yaşayan insanlarımızın yurt özlemlerini dile getirir.

-Şiirle fotoğraf sanatçılığını birlikte yürüten Ersin Taşer (1945), 60-70'li yıllarda yayımladığı Aşk Kervanları ve Piç Evren kitapçıklarından sonra fotoğrafçılığa daha çok önem vermekle şiir çalışmaları arka plan da kalmıştı. Ama her şeye karşın şiir kervanı yine yürüyecek ve son şiirlerinden oluşturduğu resimlerle süslü kitabına Kervan Yürüyor adının verilmesine neden olacaktı. Harid Fedai, 1987'de yayımladığı Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi Şiirlerinin 2. baskısını yapar.

Kutlu Adalı'ya ait Dağarcık'ın 2. basım olarak I.cildinden (1997) sonra 2. cildi de yayımlanır.

-Muştala Gökçeoğlu'nun Masal Ağacı-1 dediği Kıbrıs Masalları'nın I. kitabı var.

-İlk şiir kitabı Uçun Kuşlar Uçun Barışa Doğrudan (1997) sonra Yaşasın Dünya, Altay Burağan'ın ikinci şiir kitabıdır.

-Genç şiir tutkunlarından Şevket Öznur (1974) ilk kitabı Güz ve Göç Üzre...yi yayımlar.

Son söz: Çağcıl Kıbrıs Türk edebiyatı Türkiye edebiyatının bir uzantısı olsa da, sanatçılar, Akdenizli yaşamın öğelerini eserlerine yansıtmak bir kimlik arayışı içinde çaba gösteriyorlar. Şiirimize, başlangıçta Lefkoşa Mevlevi Tekkesi ocaklık etmişti. Günümüzde onun yerine beş adet üniversitelerimiz olsa da bunlardan hiçbirinin böyle bir ortamı yaratma gibi bir niyetleri yoktur. Buna karşın sanat çevreleri dayanışma içinde ve daha da güçlenerek edebiyatın ince-uzun yolunda soluklu adımlar atmaya bakmalıdırlar